Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Kış 1978

4

YÖNETMEN
DİVİTÇİOĞLU Sencer

YAYIM KURULU
AKAT A. Savaş
BORATAV Korkut
ÇAPAN Cevat
ÇAVDAR Tuncay
KEYDER Çağlar
TOPRAK Zafer

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Kış 1977

MAKALELER

Nedim GÜRSEL : Thomas Münzer, Şeyh Bedreddin, Nâzım Hikmet

TEKELİ - MENTEŞ : Türkiye'de holdingleşme ve holding sistemlerinin mekanda örgütlenmesi

Baykan SEZER : Türk toplum tarihi tartışmaları

Şükran KURDAKUL : Ahmet Hamdi Tanpınar üzerine

İlber ORTAYLI : Osmanlı toprak düzeninin kaynakları

Jale Parla : Byron, Lamartine ve doğu

Mete TUNCAY : Atatürk'e nasıl bakmak

İLETİŞİ

Toktamış ATEŞ : Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı? Bir öneriye yanıt

Rasih Nuri İLERİ : Bir risale hakkında

Korkut BORATAV : Eski değerler ve eski sömürü düzeni oranı üzerine

BELGELER

Şükrü HANİOĞLU : Ali Cevdet'in bir risalesi: İş ücreti ve işsizlik buhranı

Engin D AKARLI : Tanzimat dönemiyle ilgili bir belge : Fuad Paşa'nın siyasî vasiyyetnâmesi

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Nabi DİNÇER : «Yönetim sosyoljisi» hakkında

Abone koşulları : Yurtiçi 150 TL., yurtdışı 250 TL.

Abone adresi : Toplum ve Bilim abone servisi, Silahhane Cad. Azim Apt. No. 9/4 Daire 2 Maçka - İstanbul

Yayın Tarihi : MART 1978

Yayına Hazırlayan : BETA

Dizgi - Baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, Tel. : 22 91 78 — İSTANBUL

THOMAS MÜNZER, ŞEYH BEDREDDİN VE NAZIM HİKMET

Nedim GÜRSEL (*)

Tarihsel maddecilik açısından ele alındığında, Şeyh Bedreddin ayaklanmasının dinsel-ideolojik niteliği sınıf savaşımının özgül biçimlerinden biri olarak yorumlanmalıdır. Belli bir tarihsel dönemdeki ekonomik ve toplumsal koşulların doğal sonucudur bu (1). Anadolu, hatta

(*) Aşağıda N. Gürsel'in Cem Yayınları arasında çıkacak olan **Şeyh Bedreddin Destanı Üzerine** adlı inceleme kitabından bir bölüm sunuyoruz. Daha önceki bölümlerde doğrudan destan metnini çözümleyen, Nâzım Hikmet'in şiirindeki Marksçı tarih anlayışıyla sınıfsal bakış açısına dikkati çeken yazar, burada, Engels'in din davaşları yorumundan yola çıkarak Thomas Münzer'le Şeyh Bedreddin ayaklanmalarını karşılaştırıyor. Nedim Gürsel, Paris Sorbonne Üniversite'sinde doktora öğrencisidir.

(1) Genellikle «alt yapı»nın «üst yapı»yı belirlediği ilkesinden kaynaklanan bu yorum günümüzde daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmalıdır. Ne var ki, Marksçı düşünürler arasında tartışmalara yolaçan bu denli önemli bir sorunu irdelemek bu yazarın görevi değil. Yine de şu kısa açıklamayı yapmakta yarar var: Gerek Batı feodalitesinde gerek Osmanlı toplumunda olsun, kapitalizm öncesi toplumsal kuruluşlarda ekonominin alışılmış anlamda belirleyiciliği sözkonusu değildir. İşgücünün metaya dönüşmediği, değişim değerinin değil kullanım değerinin egemen olduğu bu gibi toplumsal kuruluşlarda artık-değer «ekonomi dışı zor»la alınır. Bu nedenle, üretim ilişkilerini meta değişiminin oluşturduğu kapitalist düzende raslanmayan bir özellik, artık-ürüne elkoyma biçimine politik ve ideolojik düzeylerin doğrudan müdahalesini zorunlu kılan bir durum çıkar ortaya. Çünkü kapitalizm öncesi üretim tarzlarında bugünkü anlamda bir «ekonomi» yoktur. Artık, «ekonomi dışı zor»la alındığına göre, üretimle ekonomiyi eşanlamlı saymamak gerekir. Böylece «alt yapı»nın belirleyiciliğinden çok —son kertede bile olsa— «üst yapı»nın egemenliğinden sözetmek daha doğru bir yaklaşım sayılabilir. Bu yaklaşım din savaşlarını, dolayısıyla da Şeyh Bedreddin hareketini biraz değişik açıdan değerlendirmemizi gerektiriyor ister istemez. Ekonomik temelde kullanım değerinin egemenliği, üretim tarzı içinde üst yapının egemenliğine yolaçar. Din ile devlet, artığa «ekonomi dışı zor»la elkoymada başlıca ideolojik ve politik müdahale unsurunu oluştururlar çünkü. Bu nedenle feodaliteyi Hıristiyanlıktan, Osmanlı toplumunu Ortodoks İslâmlıktan (sünnîlikten) ayrı düşünemeyiz. Kapitalizmin egemenliğine dek tarih boyunca süregelen, Katolik kiliseye karşı Protestanlığın

tüm İslâm tarihi boyunca, yoksul halk kitlelerinin eşitlik özlemi Mehdî inancında ifadesini bulmuştur. «Nâzım Hikmet'in Kıyamet Sureleri» adlı yazımda bu sorun üstünde ayrıntılarıyla durmuş, Şeyh Bedreddin hareketinin Batınî'likle ilişkisine de ayrıca değinmiştim. (Gürsel, 1976, s. 17) Burada aynı görüşleri yeniden ele alacak değilim. Nâzım Hikmet'in Bedreddin yorumuna büyük ölçüde kaynak olduğunu sandığım bir yapıttan, Engels'in **Almanya'da Köylü Savaşları** (1974) adlı kitabından sözedeceğim yalnızca. Çünkü Nâzım, dinsel-ideolojik bir köylü ayaklanması biçiminde gerçekleşen Bedreddin hareketinin sınıfsal çözümlemesini yaparken Engels'in görüşlerinden yola çıkıyor.

Bilindiği gibi sözkonusu yapıtında Engels XVI. yüzyıl Almanya'sını alt üst eden, kiliseyle bütünleşmiş feodal yapıyı kökünden sarsan köylü ayaklanmalarının sınıfsal temelini araştırır. O dönemin yükselen sınıfı burjuvazi, Luther'in öncülük ettiği Reform hareketinin sloganlarıyla Katolik Kilisesi'ne savaş açarken, aslında kendi sınıf iktidarını kurmanın yollarını aramaktadır. Ayaklanmanın bütün Almanya'yı sardığı, şato, manastır ve zengin kentlerin yağmalandığı bir savaş ortamında, yüzyıllar boyu feodal beylerle Kilise tarafından sömürülmüş halk kitlelerinin devrimci potansiyelini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı başarır. Burjuvazi, isteklerinin çoğunu kabul ettirip görece bir üstünlük sağladıktan sonra, ayaklanmanın daha radikal boyutlara ulaşmasını önlemek için Luther'in ağzından şu çağrıyı yapar prenslere:

«Köylüleri kuduz köpekler gibi boğazlamalı, parça parça etmeliyiz. Evet aziz beylerim; köylüleri boğazlayın, gebertin tümünü! Eğer savaşta ölürseniz, cennetin kapıları size ardına dek açılacaktır. (...)» (Engels, 1974. s. 73) Engels, Luther'i, başını burjuvazinin çektiği politik bir hareketin ideolojik sözcüsü olarak nitelerken, Thomas Münzer'i gerçek bir köylü devrimcisi, halkın kurtuluşu uğrunda can vermiş bir önder olarak selâmlar. Münzer'in öngördüğü yaşam, gerçekleştirmek istediği toplum düzeni, ortaklaşmacı ilkelere dayanmaktadır çünkü. Münzer bir yandan «kıyametin yaklaştığını, çok yakında tüm eşitsizliklerin, acı ve mutsuzlukların yeryüzünden kalkacağını, yani Son Yargılamayı **(Jugement Dernier)** haber verirken, öte yandan köylüleri silâhlı savaşım için örgütlemeye girişir. Engels onun dinsel görüşleri ar-

---

Sünnilîğe karşı Batınîliğin mücadelesi, sınıf savaşımının özgül bir ifadesi olmakla birlikte, üretim ilişkileri düzeyinde değil, ideolojik alanda gerçekleşmiştir.

dındaki maddesi eğilimleri, ilkel Hıristiyanlığa dönük inancıyla sınıfları ortadan kaldırmaya yönelen ortaklaşmacı düşüncelerini şöyle özetliyor:

> «Thomas Münzer'in felsefî ve tanrıbilimsel **(théologique)** öğretisi yalnızca Katolikliğin değil, tüm Hıristiyanlığın temel ilkelerini hedef alıyordu. Hıristiyanlık adı altında, kimi zaman tanrıtanımazlığa dek yaklaşan tümtanrıcı **(panthéiste)** görüşler öne sürüyordu Münzer. (...) Kutsal Kitab'la usun birbirine karşıt gösterilmesinin yanlış olduğunu savunuyor, Kutsal-Ruh'u usun ta kendisi olarak tanımlıyordu. İnanç, insanoğlunda cisimleşen ustan başka bir şey değildi ona göre. (...) İşte bu nedenle cenneti öbür dünyada değil, içinde yaşadığımız gerçek dünyada aramak gerekiyordu. İnanç sahibi kişilerin başlıca görevi, gönüllerine doğan Tanrı çağrısına uyup cenneti yeryüzünde gerçekleştirmek olmalıydı. Öbür dünyada ne cennet vardı, ne de cehennem. Şeytansa insanların içindeki kötülüklerden, onların doymak bilmez isteklerinden başka bir şey değildi. (...) Münzer'in politik öğretisi bu devrimci din anlayışına tıpatıp uyuyordu. Tanrıbilimsel görüşleri gibi, içinde oluştuğu toplumsal koşulları aşan politik öğretisi de yaşadığı çağın çok ilersindeydi. Din felsefesi nasıl tanrıtanımazlığa dek varıyorsa, öngördüğü politik program da komünizme yaklaşıyordu. (...) Münzer'e göre cennet her türlü özel mülkiyet ve sınıf ayrımının ortadan kalktığı, toplum üyelerine yabancılaşmış özerk devlet iktidarının bulunmadığı bir toplumdan başka bir şey değildi. Devrime katılmayan her türlü yetkenin varlığına son verilmeli, mallar ortak kullanılmalı, herkes emeğini ortaya koymalı ve toplumda tam bir eşitlik sağlanmalıydı. (Engels, 1974, s. 79)

Bu görüşlerin Şeyh Bedreddin'inkilere ne denli yakın olduğunu kimse yadsıyamaz sanırım. Münzer gibi Bedreddin'in de öbür dünyaya inanmadığını, cennet ve cehennemi yeryüzünde aradığını, cenneti iyilik, cehennemiyse kötülük olarak nitelendirdiğini, üstelik bütün bu gerçekleri hadisle tanıtlamaya çalıştığını biliyoruz. Münzer'in tümtanrıcı görüşleri, Bedreddin'in tasavvuf anlayışında ölümden sonra ruhun dirilemeyeceği inancına, yani maddeciliğe bırakır yerini. «Cisim ortadan kalkarsa, ne ruhlardan ne de başka soyut varlıklardan bir iz kalır,»

diyecek kadar çağının ilersindedir Bedreddin (Yener, 1970. s. 68). **Vâridât**'daki Varlık Birliği anlayışı Tanrı'yla evreni bir sayan tümtanrıcı görüşten kaynaklanmakla birlikte, bazı konularda düpedüz maddeciliğe varır. Bedreddin'in doğa olgularını açıklama yöntemi de, Münzer'in tanrıbilimsel öğretisinde olduğu gibi, usa büyük önem verir. Öte yandan, Münzer'in kıyamet görüşüyle Bedreddin'in Mehdî yorumu aynı çizgide birleşirler. İkisinin de aynı toplumsal kaygı vardır temelinde: çelişkileri, eşitsizliği ortadan kaldırmak. Yozlaşan dünyanın sonunu haber veren İtalyan gizemcisi, Joachim Calabrais'nin (XII. yüzyıl) yapıtından etkilenen Münzer, içinde yaşadığı çalkantılı ortama bakarak zamanın geldiğine inanır. Ve eşit bir toplum kurarak tüm zenginlikleri halk arasında paylaştırmak, böylece çelişkileri, karşıtlıkları ortadan kaldımak amacıyla köylü kitlelerini Kilise ve soylu sınıfa karşı ayaklanmaya çağırır. Bedreddin ise **Vâridât**'da Taha suresinin 105. âyetini yorumlarken üstü kapalı bir biçimde değinir aynı gerçeğe (2). Börklüce Mustafa'yla Torlak Kemal, Aydın yöresinde ayaklanmayı başlattıkları vakit, İznik'ten gizlice ayrılarak İsfendiyaroğlu Beyliği'ne, oradan da Deliorman'a geçer; Nâzım'ın destanında belirttiği gibi Rumeli emekçi halkını örgütlemeye girişir. Şeyh Bedreddin'in Abdurrahman Bıstamî'nin **Sayhat-ül Bûm Fî Havâdisir-Rûm** (Rum ülkesinde gelişecek olaylarla ilgili baykuş çığlığı) adlı yapıtının etkisinde kaldığını söyleyen Gölpınarlı bu konuda şunları yazıyor:

> «Bizce Abdürrahman-ı Bıstamî, **Sayhat-ül Bûm Fî Havâdisir-Rûm** adlı kitabını Bedreddin'e okuturken, 'sâhib-zuhûr, sâhib-hurûc' olacağı inancını ona aşılamıştır. Belki de, o zamanın âdetince Bedreddin, bu kitaptan başka, ulûm-ı garîbe-

(2) «Ey Muhammed! Sana dağları sorarlar; de ki: 'Rabbim onları ufalayıp savuracak, yerlerini düz, kuru bir toprak haline getirecek, orada ne çukur, ne tümsek göreceksin'» (**Kur'ân-ı Kerîm,** Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, s. 318). Bedreddin bu âyeti şöyle yorumluyor:
«Bu âyetle verilen haber, zamanın sonunda Hakk'ın görüneceğine, **birliğin genelleşeceğine; egemenliğin, üzerinde hiç eğrilik bulunmayan Hakk'ta toplanacağına** (Altını ben çizdim, N. G.); sıfat dağlarının ortadan kalkacağına; o çağı hükmü altında tutan varlığın, bütün yaratıkları da çağırarak, tam birliği kuracağına; onu gizleyen büklüm ve kıvrımların açılacağına; gökleri ve kendi sıfatlarının belirlediği varlıkları, Rahman adı verilen Hakk'ın hükümlerini kabul etmek için yumuşatacağına işarettir. (A.g.y. s. 100)

ye ait kitaplarla da uğraşmıştı. Nitekim, **Vâridât**'ında, kıyametin, hicretin üçüncü yüzyılında kopacağına dair kitaplar tasnif edildiğini, birçok kişilerin, kıyameti, kıyamet alâmetlerini beklediğini, Mehdî'nin yediyüzle sekizyüz arasında zuhûr edeceğini söylediklerini bildirmede, hicrî sekizinci yüzyıl geçtiği halde, hiç bir şeyin olmadığını, daha binlerce yüzyıl geçse de gene olmayacağını söylemededir. Bu sözler, bu çeşit kitaplarla da, bu çeşit bilgilerle de uğraştığını itiraftır Sanıyoruz ki Bedreddin'in şuuraltı bir inancı var. Osmanoğullarının fetret devri, Timur akınının meydana getirdiği iktisadî ve içtimaî çöküntü, onun bu şuuraltı inancını kuvvetlendirmiş, kîyam etme zamanının geldiğine kendisini inandırmıştı. (...)» (Gölpınarlı, 1968. s. 10)

Daha ilerde de yukardaki satırları tamamlayan şu satırlar var:

«(...) Bedreddin herhalde bir inkılâb yapmak emelindeydi; fakat bu hususta şeriâtı ibtâl değil, kendi görüşüne, anlayısına göre ihyâ etmek emelini gütmekteydi ve Mehdî hâdiselerini gözünün önünde tutuyor, kendisini bir 'sâhib-zaman' sayıyordu.» (A.g.y. s. 40)

Bedreddin'in «şeriâtı ihyâ etmekten» çok, eşitlik temeline dayanan yepyeni bir düzen kurma amacıyla eyleme geçtiğini biliyoruz. Elimizdeki belgelere ve o dönem tarihçilerinin suçlama dolu yazılarına dayanarak, bu düzenin başlıca özelliklerini daha önceden özetlemeye çalışmıştım. Bedreddin'in mal ortaklığı ve mutlak eşitlik ilkelerine dayanan görüşleri Thomas Münzer'de daha belirgin bir nitelik kazanıyor. Almanya'daki köylü ayaklanmalarının tarihine bakarak, on iki maddede toplanan halkın isteklerinin tümünü saptamak mümkün çünkü. Bedreddin örneğinde durum biraz daha karmaşık. Ne de olsa Almanya'daki gibi somut bir politik program yok elimizde. Ama Engels'in Thomas Münzer için söylediklerinin çoğunu Bedreddin hareketinde de gözlemleyebiliyoruz. Hele Dukas'ın Türkçe metninde bütünüyle yeralmayan küçük bir ayrıntı bu benzerliği daha da pekiştiriyor. Börklüce Mustafa'nın yalnızca giyim, yiyecek, v.b. gibi malların değil; araba ve atların, yani o zamanın üretim araçlarının da ortaklaşa kullanılmasından yana olduğunu yazıyor Dukas (Dukas, s. 393). Diyeceğim, her iki durumda da komünist toplumun temel niteliklerini bulmak mümkün. Ama

üretici güçlerin o dönemdeki gelişme düzeyine oranla henüz tohum halinde bu nitelikler. Gelişip ortaya çıkmaları, tohumun filiz verebilmesi için işbölümü ve toplumsal sınıfların oluşması gerekecektir. Yirmisekiz yaşında işkenceyle öldürülen Münzer ve Serez çarşısında asılan Şeyh Bedreddin'in kurmak istedikleri toplumsal düzen, ancak belli bir üretim tarzı aşamasından sonra, sosyalizmin nesnel ve öznel koşullarının varolabileceği daha ilerki bir toplumda yeniden gündeme gelebilecektir. İşte bu bilimsel gerçeğin altını çizmek için **Almanya' da Köylü Savaşları** adlı yapıta değinme gereğini duydum. Nâzım Hikmet destanında Bedreddin ayaklanmasının yenilgisini «tarihsel, sosyal, ekonomik şartların zarurî neticesi»ne bağlarken Engels'in görüşlerinden yolaçıkıyor çünkü. Engels'in XVI. yüzyıl Almanya'sı için söylediklerini XV. yüzyıl Anadolu'suna uyguluyor. Gerçi iki özgül toplumsal kuruluş, benzer nitelikleri ağır basmakla birlikte ayrı koşullar sözkonusudur. Ne var ki, her iki köylü ayaklanmasının da, tarihsel maddecilik açısından ele alındıklarında, aynı sorunsaldan kaynaklandıkları görülür. İki ülkenin de içinde bulundukları devrim aşaması —bu Osmanlı toplumu için daha da karmaşık bir olgu— başkaldıran halk kitlelerinin isteklerini karşılayacak düzeyde değildir. O dönemde yükselen sınıf başkadır çünkü. Proletarya henüz tarih sahnesine çıkmamıştır. Üretici güçlerin gelişme düzeyi, sınıflararası ilişkiler, güç oranı, v.b. gibi etkenler, önceden belirlenmiş bir tarihsel aşamaya doğru yöneltmektedir toplumu, Bir bakıma, Şeyh Bedreddin ayaklanmasını ilkel komünist topluma dönüş özlemi olarak da niteleyebiliriz. Ne var ki, sosyalizmin ilk belirtilerini de içinde taşıyan, çağlardır süregelen ezen-ezilen çatışmasına halkçı niteliğini kazandıran bir harekettir bu. Geriye olduğu kadar ileriye, geleceğe de dönüktür. Nâzım, erken bir devrimci sıçrama olarak yorumlar Bedreddin olayını. Kafasıyla Marksçı tarih yasalarının, yüreğiyle emekçi halkın yanındadır:

«Tarihsel, sosyal, ekonomik şartların
zarurî neticesi bu!
deme, bilirim!
O dediğin nesnenin önünde kafamla eğilirim.
Ama bu yürek
o, bu dilden anlamaz pek.
O, 'hey gidi kanbur felek,
hey gidi kahbe devran hey'
der.

Ve teker teker,
bir an içinde,
omuzlarında dilim dilim kırbaç izleri,
yüzleri kan içinde
geçer çıplak ayaklarıyla yüreğime basarak
geçer Aydın ellerinden Karaburun mağlûpları.»

(N. Hikmet, s. 184)

Tavrında herhangi bir çelişki olmadığını tanıtlamak için de «usta»sına sığınarak şu dipnotu düşer:

> «Şimdi ben bu satırları yazarken, 'Vay, kafasıyla yüreğini ayırıyor; vay tarihsel, sosyal, ekonomik şartları kafam kabul eder amma, yüreğim yine yanar diyor. Vay, vay, Marksiste bakın!' gibi laflar edecek olan bazı 'sol' geçinen delikanlıları düşünüyorum. (...) Ve şimdi eğer böyle bir istidrad yapıyorsam bu o çeşit delikanlılar için değil. Marksizmi yeni okumaya başlamış, sol züppeliğinden uzak olanlar içindir.
>
> Paris Komuna'sının devrileceğini, bu devrilişin bütün tarihî, sosyal, ekonomik şartlarını önceden bilen Marks'ın yüreğinden Komuna'nın büyük ölüleri bir 'ıstırap şarkısı' gibi geçmemişler midir? Ve Komuna öldü, yaşasın Komuna! diye bağıranların sesinde bir damla olsun acılık yok muydu?» (N. Hikmet, s. 185)

Nâzım Hikmet, metin dışı bir söylem olarak nitelediğim Marks'ın «(...) bir kelime ile ezenler ve ezilenler, nihayet bulmaz bir zıddiyetle birbirine karşı göğüs gererek bazen elaltından, bazen açıktan açığa fasılasız bir mücadeleyi devam ettirdiler,» sözünü anarak **Bedreddin Destanı**'nı temellendiren Marksçı tarih anlayışına, yani tarihin itici gücü sınıf savaşımına dikkati çekiyor. Bu, genel planda doğru, ama oldukça soyut bir yaklaşım. Ne var ki sözkonusu genel doğru **Bedreddin Destanı**'nda özgül bir bağlam içine, XV. yüzyıl Osmanlı toplumunun somut koşullarına yerleştiriliyor. Böylece genel ve tikel, diyalektik bir bütünlük içinde sunulmuş oluyor okura. Tikelin ayrıntılarıyla betimlenen gerçeklik, kuramın ışığında evrensel bir nitelik kazanıyor. Öte yandan tikele yaklaşmak, Bedreddin hareketinin sınıfsal temelini kavramak için de genelden, yani Marksçı tarih kuramından yolaçıkıyor şair.

Başka bir deyişle kuramdan pratiğe, pratiğin ayırıcı özellikleriyle zenginleşmiş olarak yeniden kurama yöneliyor. **Bedreddin Destanı** işte bu çizginin belirlediği, genel planda oldukça şematik ama tikelde çok özgün ve başarılı bir yapıt, kanımca. Hele şiirsel bölümler Nâzım Hikmet'in gelişim çizgisinde gerçek bir dönemeci, **İnsan Manzaraları**'yla yetkinliğe ulaşacak yeni bir anlayışı haber veriyor. Nâzım Hikmet, destanın sonuna koyduğu «Ahmet'in Hikâyesi» adlı bölümde Bedreddin hareketini günümüz Türkiye'sine bağlarken, yine aynı **değişmez**'i, yani sınıfsal bakış açısını getiriyor gündeme.

Şerafeddin Efendi'nin risalesini okurken sözcüklerin imlediği gerçekliğin ötesine geçip XV. yüzyıl Anadolu'sunda dolaşan şair, kendini yeniden hapisane koğuşunda bulmuştur. Dukas'ın sözleriyle ona, «Gürültü etmeksizin denizin dalgalarını aşarak senin yanında bulunuyorum,» diyerek yolculuk boyunca rehberliğini yapan beyaz giysili derviş, Tornacı Şefiğin koğuş penceresinde asılı duran gömleğidir aslında. Böylece şair düşsel gezisini tamamlayarak gerçek mekâna döner. Ama biz bu gerçek mekânın **Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin Destanı** adlı kitabın düşsel mekânı olduğunu biliriz. Okuma, «Ahmet'in Hikâyesi»yle, XX. yüzyıl Anadolu'sunun bir hapisanesinde sürer gider. Nâzım, destanını bitirmeden önce, Bedreddin hareketinin güncel önemine değinme gereğini duymuştur. Bu nedenle günümüz Türkiye'sindeki köylülük sorununa getirir sözü. Bedreddin hareketi tarihsel konumunu aşıp günümüze ulaşmış, geleneksel halk ayaklanmaları çizgisinin en radikal halkalarından biri olarak toplumumuzdaki çağdaş yerini almıştır. Bedreddin adı Rumeli köylülerinin ağzında bir umut sözcüğü, bir kurtuluş simgesidir artık.

Ahmet, şairin koğuş arkadaşlarındandır. Tutukluların çoğu gibi o da emekçidir. Bir Rumeli köyüyle ilgili çocukluk anısını anlatırken, jandarmanın, «Dünyanın en inatçı, en vergi vermez, en dik kafalı köylüleri,» diye nitelediği o yöre halkının Bedreddin'e olan inancını dile getirir. Her türlü doğaötesel kaygıdan arınmış, ideolojik özelliğini büsbütün yitirmiştir bu inanç. Ahmet'le dedesini evinde ağarlayan yaşlı köylü, «O gelecek yine,» der, «Çırılçıplak ağaca asılan çırılçıplak gelecek yine.» Ocağın çevresine toplanmış köylülerde herhangi bir sevinç belirtisi görülmez. Sessizliğin, halkın yüzyıllardır süren o anlamlı suskunluğuyla bütünleşen derin bir sessizliğin içine gömülmüşlerdir. Yüzlerinde alaca bir ışık dolaşır. Ocaktan vuran aydınlığın katıksız ışığı. Gözleri aydınlanır bir an; yavaşça kıpırdanmaya başlarlar. Nâzım

«çırılçıplak» sözcüğüyle çağımızın yoksul kitlelerini, «zincirinden başka yitirecek şeyi» olmayan proletaryayı anıştırmak ister gibidir. Bu görüşüne açıklık getirmek, yaşlı köylünün Bedreddin'in bir gün geri döneceğine duyduğu inançta halkımızın sosyalizm özlemini dile getirmek için ona şu sözleri şöyletir.

> «İsâ Peygamber'in ölüsü etiyle, kemiğiyle, sakalıyla dirilecekmiş. Bu yalandır. Bedreddin'in ölüsü, kemiksiz, sakalsız, bıyıksız, gözün bakışı, dilin sözü, göğsün soluğu gibi dirilecek. Bunu bilirim işte. Biz Bedreddin kuluyuz, ahrete, kıyamete inanmayız ki, dağılan, fena bulan bedenin yine bir araya toplanıp dirileceğine inanalım. Bedreddin yine gelecek diyorsak, sözü, bakışı, soluğu bizim aramızdan çıkıp gelecektir, diyoruz.» (N. Hikmet, s. 206)

Onun bıraktığı yerden Ahmet alır sözü. Aynı özlemin, bu kez proletaryanın ağzından bir kez daha dile getirilişine tanık oluruz:

> «(...) Dedem, Bedreddin'in geleceğine inandı mı, inanmadı mı, bilmiyorum. Ben, sokuz yaşımda buna inandım. otuz bu kadar yaşımda yine inanıyorum.» (N. Hikmet, s. 206)

Nâzım, Bedreddin inancını dinsel-ideolojik niteliğinden sıyırıp Anadolu halkının sosyalizme duyduğu özlem biçiminde ele almakla konuya çağdaş bir yorum getiriyor. Bedreddin olayını günümüz koşullarına yerleştiriyor böylece. Ne var ki, Bedreddin geleneğini sürdüren bazı çevrelerdeki toplumsal gerçekliğe ters düşüyor bu yorum. Nâzım'ı da, öznel ve istemci **(volontariste)** bir tavır içine itiyor. Hiç kuş kusuz Bedreddin inancı, halk kitlelerinin içinde yaşadıkları yoksullu ğa, sömürü ve eşitsizliğe karşı duydukları bir tepki olarak değerlendirilmelidir. Ama sözkonusu inanç, Nâzım'ın «Ahmet'in Hikâyesi»nde betimlediği gibi politik bilinç düzeyinde değil, hâlâ dinsel-ideolojik düzeyde ifade ediyor kendini. Bugün Bedreddinî diye anılan Trakya'daki bazı köylerin gelenekleri ilerici olarak nitelenemez sanırım. (Salcı, s. 311 - 315) Bedreddin'den sözeden şiirlerin çoğu da aynı anlayışın ürünü. Aşağıya kısa bir bölümünü aldığım örnekte olduğu gibi, bu şiirlerde Bedreddin'in yalnızca bir tekke şeyhi, Tanrı yolunda can vermiş bir din ulusu olarak betimlendiği söylenebilir:

«Hezâran şükr ü minnet ol Hudâ'ya
Salâvatlar virelüm Mustafa'ya
İrişdürdi bizi kutb-evliyâya
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Ebûbekr ü Ömer Osmân u Haydar
O deryâdan çıkıban işbu cevher
Vel'ler içre budur bize rehber
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Budur Âl-i Muhammed silsilesi
Buna inkâr edenler oldu asî
Kabûldür Hak katında her duâsı
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Velîdür bîgümân Allah nurıdır
Muhammed Mustafâ'nın enveridür
Velâyet leşkeri ser-defteridür
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Hudâ'nın sevdüğidir enbiyâlar
Olarun cevheridür evliyâlar
Budur Hak'dan bize viren atâlar
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Olup Mansur bu yolda virdi başın
Hudâ ışkına hiç çatmadı kaşın
Münâfıklar atarlar ta'na taşın
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Alî gibi şehîd oldu fenâda
Melekler âh ider cümle semâda
Bugün bunda yarın yevm ül-cezâda
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Yapışduk bize bugün anun eline
İdüp tevbe dahı girdük şalına
Anı delîl idindük Hak yolına
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Bize gösterdi hem kavl-i şerîat
Dahı irşâd ider fi'l-i tarıykat
Ve ma'rifetle bildürdi hakıykat
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür

Bunun yolına terkitdük cihânı
Fedâ kılduk ana biz baş u canı
Budur nice velîler kâmranı
Bizüm mürşidimüz Şeyh Bedr-i din'dür
.....» (Gölpınarlı, s. 37)

Dedemoğlu adında bir halk şairi tarafından XVII. yüzyılda yazılmış bir şiirdeyse yine aynı inancı görüyoruz. Ne şar ki, halkın bağrından çıkmış bir şair olan Dedemoğlu'nun Bedreddin'e duyduğu sevgi, dinsel-ideolojik öğeler taşımakla birlikte çok daha yalın ve içten. Hele son dizeler halkımızın Bedreddin'e sahip çıktığını, onu kendinden biri olarak gördüğünü tanıtlıyor. Kara Nine'nin «Serez'in Şahı»nın eşiğine yüz sürmesi, bir evliyaya duyulan saygıdan da öte, Bedreddin'in Anadolu halkında yaşadığının en gerçek kanıtıdır:

«Erenlerin, evliyanın yoluna
Derviş oldum, erdim kudret sırrına
Hüseyn'den aldılar senin yerine
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

Cinsinden alınan yerin nûru var
Gelen dervişlerde kudret sırrı var
On iki imam gerçek erin aslı var
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

Şahlar içinde Serez'in şahısın
İsmin Şah Bedreddin, ilim varısın
Müminler kâbesi, dostum nûrusun
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

Şahlarımız var imamlar ağası
Mürşidin ehli, mollanın illazı
Şefaatçımızdır velâyet şahı
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

Çığrışa çığrışa aştık balkanı
Altıncıda gördük Serez halkını
Yedincide yüzler sürdük sultanı
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

İndim seyreyledim, dostun durağı
Sekiz melek tutar arşın direği
Pirimin hesapsız yanar çırağı
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin

DEDEMOĞLU, uyarır çırağ yakar
KARA NİNE eşiğine yüz sürer
DERVİŞ CEVAD BABA'm murada erer
Güzelsin Serez'in şahı, güzelsin
Güzelsin pîrimin nûru, güzelsin»

(Öztelli, s. 165 - 166)

Maddesel temelini yarı-feodal üretim ilişkilerinin oluşturduğu, özellikle kırsal bölgelerde varlığını sürdüren, toplumumuzun bazı kesimlerini hâlâ büyük ölçüde etkileyen bu tür inançların kapitalizm geliştikçe ortadan kalkacakları bir gerçek. O zaman Bedreddin inancı da usçu bir yaklaşıma, tarihin bilimsel çözümlemesine bırakacak yerini. Ama halkımız yine onu kendinden saymaya, adını bir umut türküsü gibi kuşaktan kuşağa aktarmaya devam edecek. Bedreddin olayı, emekçi sınıfların kurtuluş simgesine dönüşecek böylece; Anadolu halkının ayrılmaz bir parçası olarak yaşamını sürdürecek. Mehmet Çelebi'nin XV. yüzyılda yanıt bulamadığı sorusuna biz bugün, yüzyıllar sonra kesin bir karşılık verebiliriz: «Evet, Bedreddin yaşıyor hâlâ.»

Başvurma

DUKAS : **Histoire de Constantinople,** VIII. Cilt, St. Geneviève Kitaplığı, Paris.
ENGELS, Fréderich : **La Guerre des Paysans En Allemagne,** Editions Sociales, 1974.
GÖLPINARLI, Abdülbaki : **Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin,** Eti yay., 1968.
GÜRSEL, N. : **Birikim,** Temmuz 1976, sayı 17.
HİKMET, Nâzım : **Tüm Eserleri,** III. Cilt, Cem yay., 1975.
KUR'AN-I KERİM : Diyanet İşleri Başkanlığı yay., 1973.
ÖZTELLİ, Cahit : **Uyan Padişahım,** Milliyet yay., 1976.
SALCI, V. L. : **Türk Amacı,** «Trakya Türk Kabileleri» No. 7, s. 311 - 315.
YENER, Cemil : **Vâridât,** Elif yay., 1970.

TÜRKİYE'DE HOLDİNGLEŞME VE HOLDİNG SİSTEMLERİNİN MEKANDAKİ ÖRGÜTLENMESİ

İlhan TEKELİ - Gökhan MENTEŞ (*)

I. GİRİŞ

1908'lerden beri Türkiye'nin siyasal hayatında burjuvazi yaratma ve sanayileşme iki hâkim özlem olmuştur. 1930'larda, dünya buhranı sonrasında sanayileşmek için «devletçilik» politikasının izlendiği dönemde bile Türk burjuvazisi yaratma isteği ikinci plana itilmemiş, varlığını korumuştur. Yarım yüzyılı aşan çabalar sonucunda bugünün Türkiye'sinin özel kesiminde oldukça büyük tekelci sermaye grupları oluşmuştur. Bu sermaye grupları özellikle 1960'lı yıllardan sonra çok firmalı, çok fabrikalı örgütleşmelere gitmişlerdir. Bu örgütleşmenin ulaştığı boyutlar hakkında bir fikir vermek için en büyük üç gruba ilişkin bazı göstergeleri sıralamakta yarar vardır.

1976 yılında 50. kuruluş yılını kutlayan Koç topluluğu 59 şirketten oluşuyordu. Bu topluluğun kuruluşlarından dokuzu Türkiye'nin en büyük 100 sanayi şirketi içinde yer alıyordu. Koç topluluğunda 26.000 kişi ve toplulukla ilişkili 566 yan sanayi kuruluşunda yaklaşık 50.000 kişi çalışıyordu. İş çevrelerine yönelik bir dergiye göre, Koç Holding Amerika dışındaki 500 dev şirket arasında toplam 1 milyar 775.210 dolarlık satışıyla 212. sırayı almıştır ([1]).

Aynı yılda 28. kuruluş yılını kutlayan Sabancı topluluğunda 56 şirket bulunuyordu. Bu şirketlerden biri olan Akbank Türkiye'nin üçüncü en büyük özel kesim bankasıdır. 503 şubesi vardır. Topluluğun sekiz şirketi Türkiye'nin en büyük 100 sanayi kuruluşu arasındadır. Tüm top-

---

(*) **İlhan Tekeli - Gökhan Menteş :** OTDÜ Öğretim Üyesi.

(1) Koç Holding'in şirketlerine ilişkin bilgi için bakınız: Koç Holding A.Ş., **Koç Topluluğu,** İstanbul: Apa Ofset Basımevi, 1976.
1976 yılında Türkiye'nin en büyük 100 şirketiyle ilgili bilgiler 16 Ağustos 1976 tarihli **Cumhuriyet** gazetesinde yeralmıştır. Dünyanın 500 en büyük şirketiyle yapılan karşılaştırma ise, 6 Ağustos 1977 tarihli **Milliyet** gazetesinde bulunabilir. Karşılaştırma **Fortune** dergisinden aktarılmıştır.

lulukta 26.000 kişi çalışmaktadır (2).

1976 yılında 52. kuruluş yılını kutlayan İş Bankası, dünyanın en büyük 300 bankası arasında 174. gelmiştir. Türkiye'nin en büyük özel kesim bankası olup, tüm ülke mekanına yayılmış 718 şubeye sahiptir. Dokuz tanesi ülkenin en büyük 100 sanayi kuruluşu arasında olan 78 ayrı şirkete katılımı vardır (3).

Bu çok firmalı-çokfabrikalı sistemler Türkiye ölçeğinde çok önemli olmasına karşın uluslararası ölçekte sınırlı öneme sahiptirler. Hiç biri çok uluslu duruma gelememiştir. Etkinlikleri Türkiye pazarı ile sınırlı olup, çok uluslu şirketlere Türkiye'de aracılık ya da ortaklık etmektedirler. Bir çok uluslu kuruluş haline gelmiş olmasalar da, çok firmalı ve çok fabrikalı bu sistemlerin yerseçimi davranışlarını geleneksel yerseçimi kuramı içinde kavrama olanağı yoktur. Korporasyon **(Corporation)** olgusu şirketlerin örgütlenme evriminde yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Dolayısıyla, bu yeni örgütlenme aşamasında yerseçimi davranışlarını anlayabilmek için yeni kuramlara gerek vardır. «Korporasyon coğrafyasına» ilişkin ilk gözlemler 20 yıl öncesine dayanmasına karşın (4), bu devlerin yerleşim davranışlarını açıklamamayı amaçlayan çalışmalar çok yenidir (5).

Modern yerleşim kuramının geliştirilmesinde atılacak adımlardan ilki çeşitli ülkelerin deneyimlerinin derlenmesi olacaktır. Bu yazıda yapılmak istenen, böyle bir çabaya yardımcı olmak üzere Türkiye deneyimini aktarmaktır.

Çalışmanın yöntemi :

Türkiye deneyiminin aktarılmasında iki aşamalı bir yol izlenecektir. Önce Türkiye koşulları içinde bu sistemlerin nasıl oluştukları ve

(2) Sabancı Holding ve onun bir alt kuruluşu olan Akbank'ın katıldığı şirketler için bakınız: H. Ö. Sabancı Holding A.Ş., **Hacı Ömer Sabancı Holding,** İstanbul: Kâğıt Basım İşleri A.Ş., 1975.

(3) İş Bankası, **50. Yıl Faaliyet Raporu:** 1924 - 1974, Ankara: Doğuş Matbaası, 1974.

(4) Robert B. Mc Nee, «Functional Geography of the Firm with an Illustrative Case Study from the Petroleum Industry», **Economic Geography,** Cilt 34 (1958), s. 321 - 337.

(5) Tümüyle korporasyon olgusunun mekandaki davranışlarına yönelik bir yapıt için bakınız: Ian F. E. Hamilton, **Spatial Perpsectives on Industrial Organization and Decision Making,** Londra: John Wiley and Sons, 1974.

ne tür bir örgütleşme şemasına sahip oldukları incelenecektir. Sonra da bu şemanın mekana nasıl yansıdığı ortaya konulacaktır. Başka bir deyişle, örgüt biçimi, mekansal yapıyı açıklamakta bağımsız bir değişken olarak kullanılacaktır. Mekansal yapıdaki evrimin anlaşılabilmesi için örgütsel evrimin bilinmesi gereğine inanılmaktadır.

Türkiye'de oluşmuş olan çok firmalı, çok fabrikalı bu sistemlerin örgütlenmesi incelendiğinde, çok kaba hatlarıyla iki ayrı tür görülmektedir. Bunlardan birincisi bir **holding şirketi** (6) etrafında bütünleşen bir sistem oluştururken, ikincisi bir **banka** etrafında bütünleşen bir sistem oluşturmaktadır. Son yıllar içinde ortaya çıkan gelişmeler Hilferding tarafından önerilen bu ayırımı anlamsız hale getirmiştir (7). Bu sistemlerin yapısı hızla birbirine benzer hale gelen bir dönüşüm içine girmişlerdir. Banka, sanayi, ticaret ve sigortacılık faaliyetlerine yatırılan sermayede tam bir bütünleşme ve konular arasında akıcılık doğmuştur. Lenin'in tanımladığı anlamda bir finans-kapital ortaya çıkmıştır (8). Türkiye'de finans-kapital kurumları, var olan kurumsal olanaklar içinde, kendi sistemlerinin büyümesini hızlandıran, dış etkilere karşı riskini azaltan bir örgüt şemasına yaklaşmaktadır.

Türkiye'nin bugünkü kurumsal olanakları incelenerek, bu türden bir maksimalist örgüt şeması kurulabilir. Bu şema, Türkiye'deki kuruluşların, halen bu aşamaya ulaşmamış olsa bile, yakın gelecekte ula-

(6) İngilizcede «holding» denilince bir sermaye şirketi tarafından pay senetleri aracılığıyla kontrol edilen (elde tutulan) bir firma ya da şirket anlaşılmaktadır. (**The Random House College Dictionary,** New York: Random House, 1975) Öte yandan aynı sözcüğün Türkiye'deki kullanımı sermaye şirketinin kendisini belirtmek içindir. Holding sözcüğünün Türk Ticaret Kanunu'nda 1950'li yılların sonlarında, Amerika'yla «kardeşlik» bağlarının güçlendirilmeye başlandığı dönemde, resmen yer alması bir raslantı değildir. Bu yazıda «holding sistemi» ve «korporasyon» terimleri Türkiye'de holdingler olarak örgütlenmiş olan ve sermaye denetimi yoluyla tekelci gruplarca elde tutulan şirketler bütününü tanımlamak amacıyla birbirlerinin yerine kullanılmıştır. «Holding şirketi» veya «holding» terimleri ise bu kontrol sistemindeki şirketler kademelenmesinin en üst düzeyinde yer alan «ana» sermaye şirketini belirtmek için kullanılmıştır.

(7) Rudolf Hilferding, **Das Finanzkapital,** Viyana: Volkbuchhandlung, 1910. (Berlin 1955 baskısından aktaranlar: S. M. Menşikov ve Y. L. Yudanov «Finans Kapital ve Finans Oligarşi, **Günümüzde Tekelci Kapitalizm,** İstanbul: Bilim Yayınları, IX. Bölüm.)

(8) Vladimir I. Lenin, **Imperialism: The Highest Stage of Capitalism** New York: International Publishers, 1939 (ilk baskı 1916).

şacakları yapıyı gösterecektir. Şemanın elde edilmesinden sonra nasıl bir mekansal dağılım ortaya çıkarabileceği kolayca gösterilebilecektir.

Bu türden senkronik bir analizin iki sakıncası olduğu söylenebilir. Bir yandan, maksimalist şemayı bu kuruluşların evrimlerinde ulaşılacak son aşama olarak yorumlama tehlikesi vardır. Oysa, bu şema var olan kurumsal yapıya bağlı olarak tanımlanmıştır. Finans kapitalin gücünün gelişmesine paralel olarak bu kurumsal yapı ve örgütleşme biçimi aşılabilecektir. Öte yandan, böyle bir analiz çok firmalı, çok fabrikalı sistemin zaman içinde nasıl bir oluşumla ortaya çıktığını kavramamıza yardım etmez; dinamik bir yorumla tamamlanması gerekir.

Buna karşılık, zaman içinde ulaşılacağı ortaya konulan böyle bir şemanın varlığı farklı gelişme çizgileri izleyen finans kapital gruplarının gelişmelerinin karşılaştırılmasını kolaylaştırır.

Bu nedenlerle, yazıda önce Türkiye'nin kurumsal yapısı içinde ortaya çıkabilecek maksimalist örgüt şeması verilecek, daha sonra da şemaya ulaşmakta değişik sermaye gruplarının ne tür farklı gelişme çizgileri izledikleri gösterilecektir. Türkiye deneyinde farklı gelişme çizgilerini kavramaya yetecek kadar örnek vardır. Bu örgütsel şemadaki zaman içinde değişmeye paralel olarak, firmaların mekan içindeki yer seçmelerinde ne tür değişmeler olduğu da gösterilebilecektir.

Böylece Türkiye koşulları içinde çok firmalı, çok fabrikalı finans kapital sisteminin mekandaki örgütlenmesine ilişkin hem statik, hem dinamik önermeler elde edilecektir. Bu önermeler bize aynı zamanda tek firmanın yerseçimini inceleyen geleneksel yerseçimi kuramlarının yeterliliklerini değerlendirmeye olanak veren bir çerçeve çizecektir.

II. TÜRKİYE'DE HOLDİNG SİSTEMLERİNİN ÖRGÜTLENME ŞEMASI :

Türkiye'de holdingleşme 1963 yılında başlamış, 1970 yılından sonra hızlanmıştır. 1976 yılında toplam 115 holding şirketi bulunuyordu (9).

(9) 1973 yılına kadar kurulan 67 holdingin tam listesi için bakınız: Alaattin Alak ve Alaattin Büyükkaya, **Holdingler ve Türkiye'de Holdingleşme Hareketleri,** İstanbul: Umur Kitapçılık, 1975. Bu tarihten sonra 1976 sonuna kadar kurulan holdingler **Tescilli Ticaret Sicil Gazetesi**'nden taranarak elde edilmiştir.

Bu gelişmeler Türk yasalarında yapılan değişikliklere paralel gitmektedir. Kapitalizmin gereği olan büyümenin ve sermaye birikiminin sağlanabilmesinin ön koşullarından biri, üretim ilişkilerini düzenleyen yasaların sermaye gruplarının çıkarları doğrultusunda düzenlenmesidir. Türkiye örneği bunun açık bir kanıtıdır. Holding sisteminin kurulmasına olanak sağlayan 1963 yılında yapılan kurumlar vergisi değişikliği ve holding sistemindeki kontrol mekanizmalarının en önemlilerinden biri durumuna gelen vakıfların kurulmasına olanak veren yasanın 1967 yılında çıkarılmasında, Türkiye'nin en güçlü sermaye gruplarından olan Koç grubunun çok çaba harcadığı bilinmektedir (10)

Bugünkü maksimalist holding şemasına olanak veren gelişmeler 1963 - 1967 yılları arasında tamamlanmasına karşın, sistemin yapı taşlarını oluşturan anonim şirketler, bankalar, sigorta şirketleri ve vakıflara ilişkin kurumsal oluşumlar oldukça uzun bir zaman süresinde gelişmiştir. Aşağıda bu dört kurumsal oluşum ayrı ayrı incelenecektir.

Anonim Şirketlerin Oluşumu :

Çok firmalı ve çok fabrikalı şirketlerin oluşması bakımından ana yapı taşı olan anonim şirketlerin ortaya çıkışı en önemli aşamadır. Bu şirketlerde sermaye belirli paylara bölünmüştür. Şirketler, borçlarından dolayı varlıkları ile sorumludur. Ortakların sorumluluğu ise yüklendikleri sermaye payları ile sınırlıdır. Ve paylarını başkalarına devredebilirler. Ortak sayısı sınırlandırılmadığından çok sayıda ortağı toplayabilirler. Yönetimde denetim hakkı, sermaye sahipleri arasında kontrol edilen pay sayısına göre bölüşülür.

Anonim şirketlerin bu özellikleri bir menkul kıymetler piyasasının oluşmasına, bu piyasa içinde firmaların denetiminin el değiştirmesine ve toplumdaki küçük tasarruf sahiplerinin birikimlerinin bu şirketler kanalı ile yatırıma dönüştürülmesine olanak sağlar. Ayrıca, bir şirkete pay senedi alarak diğer bir şirketin yönetimini denetleme olanağı sağladığı için şirketler arasında bir kademelenme oluşmasına olanak verir. Bu yolla da şirketlerarası bir sistem kurulabilir.

Türkiye'de anonim şirket kurma olanağı 1850'de «Ticareti Berriye

(10) Koç, bunu kendi anılarını derlediği kitabında açıkça sergilemiştir. Bakınız: Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem,** s. 99 - 107.

Kanunnamesi» ile sağlanmıştır. 1926 yılında 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu çıkıncaya kadar kurulan anonim şirketlerin sayısı çok az olmuş ve sadece yabancı sermaye kuruluşları ile sınırlı kalmıştır. 1926 yılında çıkarılan Türk Ticaret Kanunu'nda da pay sahiplerinin oy haklarının sermaye miktarıyla doğrudan doğruya orantılı olarak artmaması ve bir kişinin kullanabileceği en fazla oy sayısının 10 ile sınırlandırılmış olması, anonim şirketlerinin yukarıda tanımlanan özellikler kazanmasını sınırlamış, gelişmesini önlemiştir. 1957 yılında çıkartılan 6762 sayılı yeni Türk Ticaret Kanunu'nda bu sınırlamanın kaldırılmış olması ve anonim şirket kuruluş koşullarının kolaylaştırılmış olması gelişmeleri hızlandırmış. Bu yasada holdinglerden ilk kez söz edilmektedir. Yasa 466. maddesinde «gayesi esas itibariyle başka işletmelere iştirak olan» şirketleri holding olarak tanımlamıştır. Bu yasada holdinglerden söz edilmesine karşın, bu dönemde yürürlükte olan kurumlar vergisi yasasındaki hükümler bu türden kuruluşların kurulmasını önlüyordu. Vergi yasasına göre, bir holdinge bağlı anonim şirketin kazancından hem anonim şirket olarak kurumlar vergisi alınıyor, hem de kârın holdinge aktarılan bölümü holdingte kurumlar vergisine tabi oluyordu. İki kere vergi ödeme durumunda kalınması yüzünden şirketler arası denetim ilişkileri kurulamıyor, holdingler bir sistem olarak oluşamıyorlardı. Bu olanak Koç grubunun baskısıyla 1963 yılında çıkarılan 192 sayılı kanunun kurumlar vergisindeki mükerrerliği kaldırmasıyla doğdu. Bu yıldan sonra yalnız holdingler kurulmaya başlanmadı, aynı zamanda da kurulan anonim şirketlerin sayısı arttı.

Bankaların Oluşumu :

Türkiye'deki çok firmalı, çok fabrikalı finans kapital kurumlarının oluşumundaki ikinci önemli yapı taşı «banka»lardır. Türkiye'de ilk banka kuruluşu da anonim şirketlerde olduğu gibi çok gerilere, 1856 yılına kadar uzanır. İlk kurulan bankalar yabancı sermaye bankaları olmuştur. Birinci Dünya Savaşı içinde başlayan ulusal banka kurma eğilimleri 1936 yılına kadar oldukça dağınık şekilde devam etmiştir. İlk bankalar yasası 1936 yılında çıkartılan 2999 sayılı kanun olmuştur. Ama bugünkü bütünleşmiş finans kapital sisteminin oluşmasına olanak veren yasa 1958 yılında çıkartılan 7129 Sayılı Bankalar Kanunu'dur.

Bu yasa, bankaların kesinlikle anonim şirket yapısında kurulma-

sı zorunluluğunu ve bankaların sermayesine iştirak edeceği şirketlerle ilişkisini düzenleyici hükümler getiriyordu. Bankalar Kanunu'nun 38' inci maddesine göre bir banka bir firmaya kendi sermayesinin yüzde 10'undan fazla kredi açamamaktadır. Ancak, banka firmanın sermayesinin yüzde 25'inden fazlasına sahip ise sınırsız kredi açabilmektedir. Bu kolaylıklar büyük sermaye gruplarının sanayi işletmelerini bir banka ortaklığı ile kurmasını özendirmiştir. 1963 yılında holdinglerin kurulmasına olanak veren kurumlar vergisi değişmesi yapılmadan önce bile bankalar etrafında çok firmalı, çok fabrikalı sistemler oluşmuştur. İş Bankası, Akbank ve Yapı ve Kredi Bankası çevresindeki gelişmelerde olduğu gibi.

Aslında banka ve anonim şirket kuruluş olanaklarının sağlanması ve kurumlar vergisinde gerekli değişikliklerin yapılması bugün Türkiye'de görülen «holding - banka» sistemlerinin ortaya çıkması için yeterli ön koşulları sağlamıştır. Ancak bu sistemin olanaklarının tam olarak kavranabilmesi için sistemin tamamlayıcı ögeleri olan sigorta şirketleri ve vakıfların da gelişiminin bilinmesi gerekir.

Sigorta Şirketlerinin Oluşumu :

Sigorta konusundaki ilk yasal hükümler 1860 tarihinde ortaya çıkmıştır. Aynen anonim şirketlerde ve bankalarda olduğu gibi, 1926 yılına kadar sigorta şirketleri de yabancı sermayenin denetiminde idi. 1926 yılında Ticaret Kanunu ile getirilen hükümler ve 1927 yılında çıkarılan 1149 sayılı Sigorta Şirketlerinin Denetimi konulu kanun ile 1160 sayılı reüseransta tekel kurulmasına ilişkin kanunlar çıkarıldıktan sonra Türk sigorta şirketlerinin gelişmesi hızlandı. Sigorta şirketlerinin bugünkü yasal çerçevesi ise anonim şirketler ve bankalarda olduğu gibi, 1950'li yılların sonunda oldu. 1957 yılında çıkarıldığını gördüğümüz Türk Ticaret Kanunu'nun beşinci kitabı sigorta hukukuna ayrılmıştır. 1959 yılında çıkartılan 7397 sayılı kanunla sigorta şirketlerinin denetimine yeni esaslar getirilmiştir. Bu kanunun konumuz bakımından ilginç özellikleri sigorta şirketlerinin anonim şirket yapısında kurulmasını öngörmesi ve sigorta şirketlerinin kârlılığını arttırıcı yönde, sigorta şirketleri arasında rekabeti önleyici risturn ve iskonto yasağı gibi hükümler getirmesidir.

Vakıfların Oluşumu :

Holdingleşme şemasının dördüncü kurumsal yapı taşı olan vakıfların gelişimi diğerlerinden çok farklıdır. Vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nun şeriata dayanan hukuk sisteminde vardı. Cumhuriyet rejimi 1926 yılında Medenî Kanunu değiştiren en önemli hukuk reformlarından birini yaparken, «vakıf» yerine «tesis»i koyarak, bu kurumun işlerliğini büyük ölçüde azaltmıştır. Endüstri öncesi dönemin bir kurumu olan «vakıf» kaldırılmıştır.

Gelişen holdingler sisteminin baskısıyla 1967 yılında çıkarılan 903 sayılı kanunla vakıflar bu kez kapitalist sistemin bir kurumu olarak işlerlik kazanıyordu. Bu yasaya göre, özel hukuk ve hatta tüzel hukuk kişiliği olan bu kurum belli bir amacı gerçekleştirmek üzere belli bir malın tahsisi ile kurulmaktadır. Vakıflar eğer gelirlerinin yüzde seksenini konu olarak genel, özel ve katma bütçeli idarelerin hizmetleri arasına giren yerlere ayırırsa, Bakanlar Kurulu kararı ile hemen hemen her çeşit vergiden muaf hale gelebilmektedirler.

Bu yapılan ile vakıflar, anonim şirketlerde pay senedi sahibi olabildikleri için, holding sistemi ile organik bağ kurabilmektedir. Vakıfların yönetiminin kimin elinde kalacağı kolayca denetlenebildiğinden holding sistemi içindeki kuruluşların yönetimlerinin denetlenmesinde ve tüm holding sistemi içindeki vergi yükünün düşürülmesinde çok elverişli bir araç olabilmektedir.

Maksimalist Şema ve Özellikleri :

1957 - 1967 yılları arasında geçen 10 yıllık dönemde oluştuğunu gördüğümüz kurumsal yapı taşlarına dayanarak (Şekil 1)'de gösterilen çok firmalı, çok fabrikalı holding şeması gerçekleştirilebilir. Bu şema tüm kurumsal olanakları kullanan maksimalist bir örgütleşmeyi göstermektedir.

Bu sistem içinde en üst kademede yer alan «holding» merkezi bir karar örgütüdür. Sisteme ilişkin tüm politika ve temel planlama stratejileri burada kararlaştırılır. Bir sermaye şirketi olan holding, sistem içindeki firmaların denetimini elinde tutmaya yeterli sayıda bir hisse senedi portföyüne sahiptir. Kendisi de ayrıca tahvil ya da pay senetleri çıkararak tüm sisteme kaynak sağlayabilir. Türkiye'de finans ka-

pitalin bugünkü gelişme aşamasında holdinglerin sermayesinin çok büyük bölümü holdingi kuran ailelerin denetimindedir. Halen sermaye parçalanıp dağılmamıştır. Aile şirketi yapısını korumaktadır. Bu da kurulan sistemlerin gelişmelerinin ilk aşamasında olduğunun bir kanıtıdır.

Sistemin ikinci önemli elemanı «banka»lardır. Banka, bu şema içinde çok değişik işlevleri birden yüklenmektedir. Bir yandan ülke içinde oluşan küçük tasarrufları toplayarak bunların kredi mekanizması yoluyla holding sistemine bağlı şirketler tarafından kullanılmasını sağlamaktadır. Türkiye'de halen holdinglere bağlı firmaların yatırımları otofinansman yoluyla değil, büyük ölçüde kredi yoluyla gerçekleştirildiğinden bankalar sistem içinde çok önemli duruma gelmektedir.

Holding sistemi içindeki bankaları sadece yukarıda açıklanan işlevleri ile değerlendirmek yanıltıcı olur. Bankacılık çok kârlı bir faaliyet alanı olarak da holdingler için ilginçtir. Faaliyet alanlarını çeşitlendirmek eğilimi içinde olan holdingler, tüm sisteme kredi üstünlükleri sağlamasa bile, sırf kârlı bir alan olduğu için bankalara şemaları içinde yer vereceklerdir.

Bankanın örgüt şeması açısından üçüncü ilginç işlevi şema içindeki kademe sayısını arttırmasıdır. Holding şeması içinde kademe sayısının artmasının değişik yararları vardır. Her kademe sayısı Türk vergi sistemine göre vergilerin önemli bir bölümünün bir sene ertelenmesine olanak vermektedir. Örneğin, dört kademeli bir sistem içinde vergilerin belirli bir bölümü dört sene ertelenmiş olmaktadır. Türkiye gibi çok hızlı bir enflasyon içinde bulunan ülkelerde bu tür erteleme olanakları tüm sistemin vergi yükünü hızla düşürmektedir. Ayrıca, kademe sayısı arttıkça alt kademedeki şirketler halka açılarak başka kişilere ait olan fakat en üstteki holding tarafından denetlenen sermaye miktarı artmaktadır.

Sistem içinde çok kritik role sahip olan bankalar, şema içinde holding şirketi ile yer değiştirebilmektedir. Banka, sistemin en üst kontrol noktasında yer alabilmektedir. Bu durum, İş Bankası ve Yapı ve Kredi Bankası örneğinde olduğu gibi, sermayenin bir tek ailenin denetiminde olmadığı, oldukça dağılmış olduğu ya da kişilere değil de kurumlara ait olduğu hallerde ortaya çıkmaktadır.

Şema içinde banka bir tek ünite olarak değil, bir üniteler kompleksi olarak yer almaktadır. Başka bir deyişle, sistem içinde bir alt

sistem oluşturmaktadır. Bu alt sistemin bir elemanı sigortalardır. Sigortalar bankalara kullanabileceği fonlar toplamaktadır. Bu fonlar bankaların diğer kaynaklardan sağladığı fonlara göre çok daha ucuza gelmektedir. 1976 yılında Türkiye'de yılda toplanan sigorta primlerinin ulaştığı düzey 2,4 milyar TL.'dır. Bu alandaki kontrollarını arttırmak için her banka kendisine bağlı sigorta şirketleri kurmakta ve sayısını arttırmaktadır. Sigorta şirketlerinin sistem içinde yer almasının bir başka yararı tüm holding sistemi içindeki kuruluşların sigorta harcamalarının sisteme içlenmesidir.

Banka alt sistemini oluşturan elemanların ikinci türü «ihtisas bankaları»dır. Bu bankalar belirli alanlarda uzmanlaşarak sistemin denetim gücünü arttırdıkları gibi, sistem içindeki kademe sayısını arttırarak da yararlı olmaktadırlar.

Sistemin denetim ve finansmanla ilişkili üst kademe kuruluşları arasında yer alan üçüncü tür çok işlevli elemanlar vakıflardır. Genellikle iki tür vakıf gözlenebilir. Bunlardan birincisi sistemde çalışanlara ek sosyal güvence sağlamaya dönük «emeklilik ve yardımlaşma» vakıflarıdır. İkinci tür vakıflar ise genellikle holdingin ismiyle anılırlar ve toplumda kültürel ve sosyal faaliyetler yaparak sistemin toplumdaki imajını yüksek tutma işlevini yüklenirler. Vakıfların bu sayılanlar ötesinde de işlevleri vardır. Holdingi denetim altında tutan ailenin sistemdeki kuruluşların yönetimini daha küçük paylarla elde tutmasına olanak sağladığı gibi, Tüm sistemin vergi yükünü de düşürür.

Şema içinde yer alan diğer kuruluşlar doğrudan doğruya mal ve hizmet üreten ya da dağıtan firmalardır. Bunlar büyük tarımsal işletmeler, üretim tesisleri, ticaret ve dağıtım şirketleri, turizm işletmeleri gibi çok değişik alanları kapsarlar. Holdinglerde ortaya çıkan çok firmalı yapıda, tröstlerde olduğu gibi bir tek sektörü tam tekelci kontral altında tutmaya doğru bir gelişme eğiliminden çok, değişik faaliyet alanlarına yayılma eğilimi egemendir.

Holding Faaliyetlerinin Çeşitlenmesi :

Holding sistemi içinde sürekli olarak yeni faaliyet alanlarına açılma eğilimi bulunmaktadır. Bu çeşitlenme raslantısal sıçramalar şeklinde değil, holding kurucularının başlangıç faaliyetinin türüne göre belirli bir sıra içinde olacaktır. Bu sıra başlangıç faaliyeti sırasında bu

faaliyetin sağladığı yeni iş alanlarını algılama olanaklarından doğmaktadır. Türkiye örneğinde bu sıranın doğuşunda iki kanalın varlığı görülmektedir. Bunlardan birincisi ithalât ikamesi yoluyla yeni üretim firmaları kurmaktır. Holdingin başlangıç faaliyeti ithalât ve ithal edilen eşyanın ülke içindeki dağıtımı ise, belirli konularda ülke içi talep ekonomik üretim ölçeğini aşınca yeni bir üretim tesisi kurma olanağı doğmaktadır. Girişimcinin böyle bir olanağı değerlendirmesinin kendisi açısından önemli üstünlükleri vardır. Bir kere, bu konuda oluşmuş bir dağıtım mekanizmasını kullanabilecektir. Dolayısıyla pazar riski azdır. Öte yandan, ithalât ilişkisi içinde bulunduğu yabancı firmadan ya kolay teknoloji aktarması yapabilme, ya da onunla sermaye ortaklığına girme olanağına sahiptir. Böyle bir üretim tesisi kurulunca, farklılaşmamış bir ithalât şirketi içindeki dağıtım faaliyeti de farklılaşarak yeni bir iç ticaret firması doğuracaktır. Böylece, şema içindeki her üretim faaliyeti ve ona hizmet eden ticaret ve dağıtım şirketleri alt sistemleri oluşacaktır. Üretim faaliyetinin niteliğine göre fabrika sayısı birden fazla olabildiği gibi, dağıtım şirketlerinin sayısı da birden fazla olabilir. Örneğin, bölgesel düzeyde şirketler kurularak dağıtım örgütlenebilir.

Holding sistemi içindeki üretim kuruluşlarının çeşitlenmesindeki ikinci kanal, var olan faaliyetlerin girdilerini sağlamak ya da çıktılarını değerlendirmek, başka bir deyişle, geriye ve ileriye bağlantıların **(forward and backward linkage effects)** ortaya çıkardığı fırsatları kullanmak yoludur. Bu yolla çeşitlenmede firma içinde üretilen mallara firma içi talep yüksek olduğu için, firmanın dış değişmelere duyarlılığını dolayısıyla riskini azaltan bir yapı doğmaktadır.

Türkiye'de gelişen holdingler de, üretim faaliyetleri belirli bir düzeye vardıktan sonra, ülke dışı pazarlara yönelmek gereğini duymaktadır. Bu durumda holding kuruluşları içinde bir ihracat şirketi yer almaktadır. Bu ihracat şirketi holdingin mallarına göre uzmanlaşmamıştır. Sistemin ürettiği tüm mal ve hizmetlere ülke dışında pazar bulmaya çalışmaktadır.

Yukarıda anlatıldığı şekilde tüm faaliyet alanlarına yayılma eğiliminde olan holdingler zaman geçtikçe çeşitlenmelerini artırarak maksimalist kapsama ulaşma çabası içinde olacaklardır. Buraya kadar holding sistemi içindeki firmaların kendi aralarında nasıl bir bütünleşme gösterdikleri incelenmiş oldu. Oysa Türkiye'deki holdingler kendi çevrelerindeki çok sayıda küçük girişimciyi de örgütleyerek denetim güç-

lerini arttırmaktadır. Bunlar holding sisteminin bir uzantısı oluşturduğu için sistemin diğer üniteleri ile birlikte değerlendirilmelidirler.

Holdinglerde yer alan üretim kuruluşları kendilerine gerekli hammadde üretimini ya da yan madde üretimini örgütlemek zorundadırlar. Bu, özellikle yeni üretim alanlarına girilmesi halinde üretimin başarı ile sürmesi için gereklidir. Bu durumda, holdingler için başlıca iki seçenek vardır. Seçeneklerden biri bu üretim olanağının da değerlendirilerek sistem içinde kurulan yeni bir ünite tarafından üretilmesidir. İkincisi ise, bunların küçük girişimciler tarafından karşılanmasıdır; holding sistemi etrafında bir küçük girişimci ağının oluşturulmasıdır. Türkiye'deki holding sistemlerinde tarımsal hammadde üretimi, otomotif sanayinin yan sanayileri ve dağıtım şirketlerinin perakendeci uçları olan bayiler küçük girişimcilere bırakılmaktadır. Buna karşılık bankalar sisteminin küçük birikimcilerle ilişki kuran uçları (şubeler) banka sistemi içinde örgütlenmektedir.

Holding sistemi etrafında küçük girişimciler ağının tutulması bazı hallerde ekonomik nedenlere dayanmakla beraber, birçok halde de siyasal nedenlere dayanmaktadır. Holding sistemi etrafında büyümenin küçük girişimciler tarafından göreceği tepkileri yumuşatır niteliktedir. Türkiye'nin bugünkü gelişme düzeyinde dağıtım örgütleşmesinin perakendeci uçları zincir mağazalar, v.b. örgütlenmelerle kolayca holding sistemi tarafından içlenebilir. Nitekim bu yönde girişimler olduysa da esnaf dernekleri içinde örgütlenen küçük girişimcilerin önemli tepkileri ile karşılaşmış ve gelişememiştir.

Türkiye'de gelişen çok firmalı, çok şirketli holding sistemlerinin yapıları yüksek bir merkezî denetimi gerektirmektedir. Bu yaygınlıktaki bir sistemde güçlü merkezî denetim kurulması elektronik bilgisayar sistemlerden faydalanılmasını zorunlu kılar.

Nitekim Türkiye'deki holdinglerde bu olanaklardan yararlanma eğilimi yüksektir. Bazı holdingler ayrı bilgisayar şirketleri kurarak bu konudaki hizmet taleplerini de içselleştirme eğilimindedirler. Örneğin İzmir'de de bürosu olan Koç Burroughs gibi.

Çevre Ülke Özelliklerinin Holdinglere Yansıması :

Türkiye'de ortaya çıkan holding sistemlerinin maksimalist örgütlenme şeması incelendiğinde, Türkiye'nin bir çevre ülkesi olmasından

doğan özellikler görülmektedir. Özelliklerden biri holding içinde araştırma ve geliştirme işlevlerinin bulunmaması ya da farklılaşmış bir ünite haline gelmemiş olmasıdır. Bu sistemlerde teknoloji üretilmemekte, sistemler ithal veya aktarma teknoloji ile kurulmaktadır. Türkiye koşullarında bu sistemler zaman içinde bazı bilgi ve teknoloji üretici işlevler kazanırlarsa, bu işlevler için şemada iki yer görülmektedir. Bir seçenek yeni bir vakıf içinde örgütlenmedir, diğer seçenek ise büyük üretim kuruluşlarından birinde bir alt bölüm olarak farklılaşmadır.

Türkiye'nin bir çevre ülke olmasının şema üstündeki ikinci yansıması ihracat işlevlerinin farklılaşmamış olması ve oldukça zayıf bir örgütlenme göstermesidir. Tüm holding sistemi iç pazar olanaklarını kullanmaya yönelmiştir. Türk holdingleri içinde en gelişmiş ihracat örgütüne sahip olan Sabancı Holding'in EXSA ihracat şirketinin 27 ülke pazarına girişi vardır. Ama bu ilişki daha çok yabancı aracılarla kurulmaktadır. Bu durum çok uluslu şirket aşamasında bir ilk adım olarak görülebilirse de, bu çok iyimser bir yorumlama olacaktır. Hiç bir holdingin başka bir ülkede üretim kuruluşu yoktur. Çok uluslu hale gelememiştir. Bu sınırlanmada Türkiye'nin bir çevre ülkesi olmasının payı çok yüksektir.

Maksimalist Şemaya Ulaşırken Değişik Evrimler :

Türkiye'de holding sistemlerine ilişkin maksimalist şemaya ulaşırken, var olan sermaye gruplarının herbiri bir diğerinden çok farklı gelişme çizgilerinden geçerek gelmişlerdir. Bu gelişme çizgilerini kavrayabilmek için bazı örneklere eğilmekte yarar vardır.

Koç Holding'in 50 yılı aşan gelişme çizgisi ticaretten başlamaktadır (11). Önce 1917'de yerel bir ticarethane ile faaliyet gösterirken 1928'de ticarî faaliyetlerini çeşitlendirerek yabancı firmaların temsilcisi haline gelmiştir. 1938 yılında ilk ticaret anonim şirketi kurulmuş-

(11) Koç topluluğunun gelişimine ilişkin bilgi için bakınız: Vehbi Koç, **İbid.** Ayrıca Koç topluluğu 50. yılı dolayısıyla çeşitli yönleriyle şu gazetelerde incelenmiştir: **Ayrıntılı Haber,** 13 Ekim 1976; **Cumhuriyet,** 3 Haziran 1976; **Milliyet,** 31 Mayıs 1976; **Günaydın,** 1976 (Mehmet Barlas «İçimizden Biri: Vehbi Koç'un Elli Yılı» adlı makale dizisi).

tur. 1948 yılından itibaren ithal ikamesi ile üretim şirketleri kurulmaya başlanmıştır. Zaman içinde ithal ikamesi ile üretim şirketlerinde çeşitlenme devam etmiştir. Türkiye'de holdingleşmeye öncülük eden bu kuruluşu, 1963 yılında Koç Holding'i kurarak sistem haline gelmiştir. Holding üst kuruluşları içinde ilk tamamlanan, 1967 yılında kurulan vakıflar olmuştur.

Koç Holding sistemi uzun yıllar içinde banka bulunmayan bir örgüt şemasının temsilciliğini yapmıştır. Nihayet, 1976'da Garanti Bankası'nın hisse senetlerinin büyük kısmını satın alan holding üst kuruluşlarında maksimalist şemaya yaklaşmıştır. Böylece Koç Holding içinde sermayenin tüm faaliyetleri kapsayan bir çok yönlülük ve akışkanlık kazanması (1) ticaret, (2) sanayi ve (3) bankacılık sırası içinde olmuştur.

Yine elli yılı aşan bir süreden beri gelişen İş Bankası sermaye grubunun faaliyetlerinin çeşitlenmesi ise oldukça değişik bir sıra izlemiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında, savaşın galip kumandanı ve ülkenin Reisicumhuru Mustafa Kemal'in elinde kendisine yapılan hibelerle toplanan kaynağın millî bir banka kurmak için kullanılması ile doğmuştur. Mustafa Kemal ve yakın çevresinin denetiminde bir anonim şirket olarak 1924 yılında kurulan İş Bankası, her zaman devlet desteğini arkasında bulmuştur. Banka faaliyetlerinin ilk çeşitlenmesi sigorta şirketlerinin kurulması ile başlamıştır. Kuruluşuyla birlikte sanayi tesisleri kurmakta aktif rol almıştır. Bankaya bağlı birçok değişik alanda sanayi şirketi kurmuştur. Cam sanayi gibi belirli dallarda ülke içinde tam tekelci pozisyonunu korumuştur. 1934 yılında «İş Bankası Mensupları Emekli Sandığı» kurulmuştur. Şekil 1'deki vakıfların gördüğü işlevi görmektedir. Mustafa Kemal'in 1938'de ölümünden sonra hisse senetlerinin denetimi CHP, Dil Kurumu ve Tarih Kurumu gibi kurumlara geçmiştir. İş Bankası Mensupları Emekli Sandığı da özel kişiler elindeki hisse senetlerinin büyük bir bölümünü satın alarak, sermaye sahipliliğinin kişiler elinde değil, kurumlar elinde olmasına neden olmuş ve yeni bir sermaye sahipliliği örneği ortaya çıkarmıştır. Daha sonraki yıllarda ticaret şirketlerine katılarak, ihtisas bankaları kurarak, yeni sigorta şirketleri ve sanayi tesisleri kurarak faaliyetlerinin çeşitlenmesini sürekli olarak artırmıştır. 1963 yılından sonra piyasada denetiminin yüksek olduğu sanayi dallarında sanayi holdingleri kurarak şema 1'de verilen maksimalist örgüt biçimine ulaşmıştır. Yalnız, bu gelişme şemasında banka ile holdinglerin konumu yer de-

ğiştirmiştir. Toplu bir sermaye ile başlayan bu grubun faaliyetlerinin çeşitlenme sırası (1) banka, (2) sanayi ve (3) ticaret şeklinde olmuştur.

Sabancı Holding'in kurucusu önce pamuk nakliyeciliği ve pamuk ticareti ile iş hayatına 1920'li yıllarda girmiştir ([12]). Daha sonra pamuk ihracatçılığına başlamıştır. Bu yolla biriken sermayenin bir bölümü pamuk üretimi için büyük çiftliklerin oluşturulmasında kullanılmıştır. Ticaret ve topraktan oluşan sermayenin 1948'lerdeki ilk açılımı bankacılığa olmuştur. Bu yılda, Akbank 83 kurucu tarafından kurulmuş, ilerideki yıllarda bankanın tüm kontrolu Sabancı'lara geçmiştir.

Bu yıllardaki bir başka faaliyet çeşitlenmesi Erciyas otelinin kurulmasıdır. Bir taraftan pamuğa dayalı üretim ve ticaret faaliyetleri, diğer yandan otelciliğin sağladığı sosyal ilişki olanakları Sabancı Holding'in oluşmasında en önemli atılım olan Bossa dokuma fabrikasını 1954 yılında kurulmasını sağlamıştır. Bossa'dan sonra sanayi kuruluşları çeşitlenmesi hızla artmıştır. Sistem içinde banka oldukça erken yıllarda kurulmuş ancak büyümesi ve bir alt sistem oluşturması 1960 sonrasında izlenmiştir. Bu yılda sigortacılığa girilmiştir. Özellikle 1962' den sonra banka hızla büyümüş ve iştiraklerinin artmasıyla sistemde bir denetim ünitesi olma niteliğini kazanmaya başlamıştır. 1967 yılında kurulan Sabancı Holding ve bundan sonra kurulan vakıflar ile 1970' li yıllara varıldığında maksimalist şemaya ulaşılmıştır. Sonuç olarak, Sabancı topluluğunun evrimindeki aşamalar (1) ticaret, (2) bankacılık ve (3) sanayicilik olarak özetlenebilir. Koç Holding, İş Bankası ve Sabancı Holding sermaye gruplarının yaklaşık olarak ellişer yıllık süre içinde gelişme yollarının incelenmesi bize, başlangıçta çok değişik noktalardan başlayan bu grupların zaman içinde geçirdikleri evrimle, birbirlerine oldukça benzer bir yapıya kavuştuğunu ortaya çıkarmaktadır. Sonunda ulaşılan, kurumsal sınırların çizdiği maksimalist şema olmaktadır.

Kurumsal ünitelerin özelliklerine dayanılarak çıkarılan şemanın Koç, İş Bankası ve Sabancı sermaye gruplarında geçerliliğini sınadıktan sonra bu şemanın ne tür performans özellikleri olduğunu görelim.

---

(12) Nimet Arzık, **Ak Altının Ağası,** Ankara: Ajans Türk Basımevi, Basım tarihi belli değil).

Holding Sistemlerinin Performans Özellikleri :

Bu şema içinde, bir yandan toplum içindeki küçük birimleri sistem içine getirecek bir banka sistemi, öte yandan kademeli yapısı dolayısıyla vergi yükünün ertelenerek hafifletilebilmesi ve yönetimi elde tutarak çok büyük oranlarda hisseleri halka açabilmek olanağı bulunduğu için sistem hızla kaynak yaratabilmekte ve çok hızlı bir büyüme hızını gerçekleştirebilmektedir. Holdingleşme sürecinin doğal sonucu olarak ortaya çıkan oligopolist yapı içinde tekelci bir fiyat politikasının izlenmiş olması da, girişimlerinin kârlılığını çok arttırmakta dolayısıyla büyüme hızını çoğaltmaktadır.

Türkiye'deki holdinglerin büyümesinde bugün için temel darboğazları sermaye yetersizliğinden çok yetişmiş personelin kıtlığı ve ülkenin dış ödemeler dengesi oluşturmaktadır. İlk gelişme yıllarında kamu sektörünün yetişmiş personelini transfer ederek kadrolarını oluşturan holdingler bu kaynağın yetersiz kalması üzerine kendi kadrolarını kendileri yetiştirmek, holding içi kariyerler geliştermek gereğini duymaktadırlar. Personel darboğazı bu yolla aşılmaya çalışılmaktadır.

Yukarıda incelenen şemada bir tek holding sisteminin özellikleri açıklanmıştır. Açıklama sonucunda da sermaye gruplarının hemen hemen her dalda faaliyet göstererek benzer bir yapıya ulaşacağı kabul edilmiştir. Böyle bir durumun varlığı kabul edilince, ülkede hemen hemen her sektörde oligopolist bir piyasa doğacağını benimsemek gerekir. Holdingleşmenin olduğu bir ekonomik sistemin kararlılığını koruyabilmesi için, oligopolist bir piyasada pazar bölüşümüne ve fiyat oluşumuna ilişkin kuralların ve normların iş çevrelerine yerleşmesi gerekir. Oysa Türkiye holdingleşmenin ilk aşamasında olduğu için bu tür yerleşmiş kurallar yoktur. Her holding kendi büyüme çizgisi içinde, başlangıçta fiilî tekel durumuna sahiptir. Bir süre büyümesini bu dalda sürdürür ve tekel durumunu korur. Ama belirli bir süre sonra, çeşitlenmesini sürdüren bir başka holding bu alana girmek isteyecektir. İşte bu, holdingler arasında çatışma nedeni olacaktır. Son yıllar içinde lastik ve otomotiv sanayine girmek isteyen Sabancı Holding ile bu dallarda tekelci konumu olan Koç Holding arasında önemli gerilimler doğmuştur. Sonraları iki grup bir uzlaşmaya varmıştır. İş Bankası ise kendisinin tekelci denetimi altında bulunan cam sektörüne başka girişimcilerin girişini engelleyebilmiştir. Bu tür holdingler arası çelişkilerin holdingleşmenin ilk aşamalarında çok olacağı, giderek

zayıflayacağı ve bir işbirliğine dönüşeceği söylenebilir.

Ülkede güçlü holdinglerin sayısının artışı bu holdinglerin yabancı çok uluslu firmalara karşı pazarlık gücünü azaltmaktadır. Bu savı açıklamak için bir örnek vermekte yarar vardır. Önceleri lastik sektöründe tekelci konuma sahip olan Koç Holding'in üç lastik fabrikası vardı, ve bu fabrikaların herbirinde bir başka çokuluslu şirketin katılımı vardı. Bu durumda ülke içi pazarın üç yabancı şirket arasında bölüşümüne Koç Holding karar vermekte idi. Yeni ve güçlü Sabancı Holding ortaya çıkınca dördüncü bir çokuluslu şirket bunun aracılığı ile lastik piyasasından pay almak istemiştir. Artık Koç Holding tek güçlü holding olmadığı için, lastik konusunda dördüncü çokuluslu şirket Koç'la anlaşmak ve ülke içi pazar bölüşümünde kararı ona bırakmak durumunda olmamıştır.

Holdingleşme süreci yalnızca holdingler ve çokuluslu firmalar arasında çelişki ve gerilimlerin doğmasına neden olmayacaktır. Daha önemli çelişkiler holding sistemlerindeki büyük ölçekli gelişmelerin iş hayatından elediği küçük girişimciler ile holdingler arasında olacaktır. Holdingler, sistemleri etrafında oluşturdukları küçük girişimciler ağı ile bu çelişkiyi zayıflatmaya çalışmaktadırlar. Ama çelişki yapısaldır, kaçınılmazdır. Holdinglerin içinde yer alan bayilerle holding arasında bile doğmaktadır. 1970'li yılların başında Koç Holding'in bayileri ile Çınar Oteli'nde yapılan toplantıda bu çelişkinin çok açıkça ortaya çıktığı bilinmektedir.

III. HOLDİNG SİSTEMLERİNİN MEKANDA ÖRGÜTLENME BİÇİMİ :

Holding sistemlerinin mekanda örgütlenme biçimi incelenirken de bir önceki bölümde izlenen yöntem uygulanacaktır. Önce, maksimalist örgütlenme şemasına eşdeğer olan mekandaki örgütlenme biçiminin ne olduğu araştırılacak, daha sonra bu mekansal örgütlenmeye zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirilerek ulaşıldığı gösterilecektir. (Şekil 1)'deki örgüt şemasına tekabül eden mekandaki örgütlenme biçimi (Şekil 2)'de özetlenmiştir. Şimdi (Şekil 2)'de verilen örnek mekansal örgütlenmenin niteliklerini inceleyelim.

Bir holding sisteminin üst kuruluşları olan karar, denetim ve finansman kurumları olan holding, banka ve sigorta vakıflarının merkezleri ülkenin en büyük kentinde yerleşmektedirler. Ülke mekanın-

daki en üst kademe yerleşmeler olan bu kentler bir karar ve denetim merkezinin gerektirdiği bilgi akımını sağlamak bakımından ülke içindeki en elverişli noktalardır. Ülke içindeki yatırım fırsatlarını en çok bu noktadan algılamak olanağı vardır. Ülke dışındaki metropollerle en yoğun ilişki bu noktada kurulmuştur.

Diğer bazı ülkelerde de görüldüğü gibi, Türkiye'nin yönetimsel merkezi ile en büyük kenti üst üste düşmemektedir. Ülkenin en büyük kenti ve ekonomik merkezi İstanbul iken, yönetimsel merkezi Ankara' dır. Bu ikilem holding sistemlerinin üst kuruluşlarının yer seçiminde etkisini gösteren bir ikilemdir. 1963 - 1976 yılları arasında kurulan 111 holdingin 67 tanesi merkez olarak İstanbul'u, 18'i merkez olarak Ankara'yı seçmişlerdir ([13]). Ülkenin en büyük kenti kararlarda çok daha ağır basmaktadır. Holdingler İstanbul'u kendi yönetimleri için merkez seçseler bile, ülkenin ikinci büyük kenti ve yönetim merkezi Ankara' daki girişimleri için bir şube (irtibat bürosu) bulundurarak siyasî merkezde bulunmanın saklayacağı yararları da (vergi iadesi, ithal izni, fiyat saptamaları ve teşvik belgesi gibi) kullanabilmektedirler.

Holding sisteminin diğer bir önemli yer seçimi sorunu, sistem içindeki üretim tesislerinin yer seçimidir. Holdingler ülkenin tüm yatırım fırsatlarını ve yer olarak üstünlüklerini algılayacak bir konumda olduğu için, bir bölgesel küçük girişimci gibi davranmayacak, gerek konu gerek yer seçiminde belirli bir araştırma yaptıktan sonra en elverişli yer ve konuyu seçeceklerdir. Ancak, holding üretim kuruluşunun optimum yerini hesaplarken devlet planlama örgütünde çalışan bir plancı gibi tüm ülke mekanını gözönünde tutamayacak, holdingin dağıtım ya da toplama kanallarının bulunduğu veya bulunabileceği mekanı gözönünde tutacaktır. Bir anlamda, optimum holding sistemindeki örgütlenme düzeyinin işlevi olacaktır.

Holdinglere bağlı üretim kuruluşlarının yer seçimi için bilimsel araştırmalar yapılmasına karşın, ampirik verilere bakıldığında yine de sermayenin mülkiyetine ilişkin farklılıkların, üretim tesislerinin mekandaki dağılımını etkilediği görülmektedir.

Bir ailenin kontrolünde olan sermaye gruplarının üretim kuruluşları bir ya da en çok iki bölgenin sınırları içinde yayılmaktadır. Bir an-

(13) Diğer kentlere dağılım şöyledir: İzmir: 5, Elâzığ: 6, Adana: 4, Bursa: 3. Birer holding merkezinin yer aldığı kentler ise Balıkesir, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Erzurum, Burdur ve Adapazarı'dır.

lamda, ailenin üyelerinin yaşama yerlerinden kolayca denetlenebilecek bir uzaklıkta kalmaktadır. Buna karşılık İş Bankası örneğinde olduğu gibi, mülkiyeti kurumsallaşmış sermaye gruplarının iştirakleri tüm ülke mekanına yayılmaktadır.

Şemada yer alan ikinci tür kuruluşlar ticaret şirketleri ya da dağıtım örgütleridir. Bir dağıtım faaliyeti olduğu için bunların mekandaki dağılımına ilişkin temel bir ilkeden sözedilebilir: ticaret şirketleri ya da dağıtım örgütleri ülkenin «merkezî yerler» kademelenmesini izleyecektir. Bu ilke bir holding sisteminin dağıtım örgütünün mekandaki dağılımını betimlemek için tek başına yeterli değildir. Ek önermelerle tamamlanması gerekir. Ek önermelerden biri, bu dağıtım örgütlenmesinin merkezî yerlerin hangi kademesine ineceğini belirlemelidir. İkincisi ise, bu örgütlenmenin ülke içinde ve dışında hangi bölgeleri kapsayacağını göstermelidir.

Bir holding sisteminde yer alan ticaret ya da dağıtım örgütünün merkezî yerlerin hangi kademesine ineceği iki faktöre göre değişmektedir. Faktörlerden birincisi, dağıtılan malın cinsi dolayısıyle bu mala olan talebin niteliği ya da sıklığıdır. İkincisi ise, dağıtım örgütünün ne kadarının sistem içine alınacağı, ne kadarının sistem dışında küçük üreticilere bırakılacağı konusunda verilecek karardır.

Bir holding, denetimi altındaki satış alanını örgütlerken, ürettiği malın niteliğine göre davranmaktadır. Eğer bir yatırım malı üretiyor ise bu birçok halde standartlaşmış bir talep değildir. Bu durumda dağıtım faaliyetinin yerinin üretim yerine göre farklılaşması için neden kalmamaktadır. Buna karşılık, dayanıklı tüketim malı üreten bir firma malın cinsine göre üçüncü (Kasaba) hatta ikinci kademe (merkezî köy) merkezlerine kadar ulaşmak zorundadır. Günlük tüketim malları üreten firmaların mallarını pazara ulaştırmak için kurulan dağıtım örgütlenmesi ise bu malları birinci kademe (köy) yerleşmelere kadar ulaştırmak zorunda olacaktır.

Holding sistemi içinde dayanıklı tüketim malları ya da günlük tüketim malları üretiliyorsa, bunları dağıtmak için kurulacak ticaret şirketleri sisteminin kuruluşunda holding yöneticilerinin karşılaştıkları temel sorun, dağıtım faaliyetlerinin ne kadar içseleştirileceği, ne kadarının küçük girişimcilere bırakılacağıdır.

Türkiye örneğinde bu konuda değişik tutumlar görülmektedir. Bazı durumlarda holdingin merkezinin bulunduğu kentte bir ticaret ya da

satış şirketi kurulmakta ve bu şirket aracılığı ile Türkiye'deki tüm üçüncü ya da ikinci kademe merkezlerde tutulan bayilere mal gönderilmektedir. Bu örgütlenmeye seçenek bir tutum holdingin bir merkezî ticaret şirketi ve ayrıca her bölgede bir bölgesel satış şirketi kurmasıdır. Mal niteliğine göre ya bu bölgesel satış şirketinden doğrudan doğruya tüketiciye intikal ettirilmekte ya da bayilere dağıtılmaktadır. Bu seçenekler daha çok dayanıklı tüketim mallarının dağıtımında söz konusu olmaktadır. Eğer günlük tüketim malı üretiliyorsa, bunun birinci kademedeki perakendeciye ulaştırılmasında bir seçenek bölgesel dağıtım merkezi ya da depolar kurup bunları doğrudan doğruya kendi taşıma araçları ile perakendeciye götürülmesidir. İkinci seçenek, bir bölgesel bayii ile anlaşmak, onun perakendeci uca dağıtımını sağlamaktır. Malın özelliğine göre hangi seçenek seçilirse seçilsin holdinglerin genellikle bölgesel düzeydeki şirketleri içlerine aldıkları onun altındaki kademeleri küçük girişimcilere bıraktıkları görülmektedir.

Holding sistemlerinin içinde yer alan ticaret şirketlerinin hangi kademedeki yerleşmelere kadar indirileceği kararı, taşıma faaliyetlerinin ne kadarının sistem tarafından içselleştirileceği sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu konuda iki ayrı soru ortaya çıkmaktadır. «Taşıma sorumluluğu ne kadar holding sisteminde, ne kadar bayii de de kalacaktır» sorusu cevaplandırıldıktan sonra holding sisteminde kalan bölümünün holding sistemine bağlı bir taşıma şirketine mi bırakılacağı, yoksa bu hizmetin sistem dışından mı sağlanacağı kararlaştırılacaktır. Türkiye'de taşıma hizmetleri konusunda küçük girişimcilere dayanan yarışmalı pazar koşulları egemen olduğu için, holdingler (eğer özel taşıma koşulları gerekmiyorsa) bu hizmetleri genellikle dışlaştırmak eğiliminde olmaktadırlar.

Holdingler dayanıklı tüketim malları için satış alanlarını örgütlerken bunların tamir ve bakımlarını yapan servis istasyonlarını da örgütlemek zorundadırlar. Servis istasyonları da genellikle satış bayilerinin indiği yerleşme kademesine kadar inmektedir. Holdinglerin bu konulardaki tutumu, satış örgütünün kurulmasındaki tutuma benzerdir. Bölgesel ölçekteki üst kademe kuruluşları holding tarafından kurulmakta, daha alt kademedeki servis istasyonları küçük girişimcilere bırakılmaktadır.

Holding şirketleri yalnız satış faaliyetleri için tüm ülke mekanında örgütlenmek zorunda değilerdir. Aynı zamanda küçük birikimleri

kanalize etmek, banka hizmetlerini halka götürebilmek için, üretim tesislerine düzenli hammadde akışını sağlamak için de ülke mekanında yaygın bir örgütlenmeye gitmek zorundadırlar. Bu örgütlenmeler de ticarî faaliyetlerin örgütlenmesi gibi ülkenin merkezî yerler sistemini izlemektedir.

Yalnız, bankalar sisteminde, alt kademe yerleşmelerdeki şubeler de holding tarafından doğrudan doğruya örgütlenmekte, küçük girişimcilere bırakılmamaktadır. Halen Türkiye'deki bankaların üçüncü ve yer yer de ikinci kademe merkezlere kadar inen bir örgütlenme eğilimi gösterdiği söylenebilir. Holding sistemlerinin mekanı (a) satış alanı **(field),** (b) birikim alanı, (c) üretim alanı ve (d) hammadde akım alanı olarak örgütlemek durumunda olduklarını gördükten sonra, bunların ne kadarını örgütleyecekleri sorusuna cevap aranacaktır.

Soruna idealleştirilmiş maksimalist örgüt şemasının arkasındaki varsayımlar benimsenerek cevap aranırsa holdinglerin tüm ülke mekanını yukarıda anlatılan şekilde örgütleyecekleri söylenebilir. Doğal olarak gelişmelerinin başlangıç aşamalarında olan holdingler bu örgütlenmelerini belirli bölgelerle sınırlayacaklardır.

Holdingler tüm ülke mekanını örgütleme aşamasında olsa bile yukarıdaki üç alanın kapsamında farklılıklar olacaktır. Satış ve birikim alanları tüm ülke mekanında bir sürekli denetim oluştururken, üretim ve hammadde akımlarının denetiminin yöre yöre olacağı, süreksizlikler göstereceği söylenebilir.

Holding sistemi ülke dışındaki alanda da örgütlenmeye gitmek durumundadır. Türkiye'nin holding şeması içinde ihracat işlevlerinin gelişmemiş olması nedeniyle ülke dışında bir «alansal» örgütlenme sözkonusu değildir, ama ülke dışında az sayıda metropoliten merkezde «noktasal» örgütlenmeler vardır. Buna karşılık Türkiye'nin Avrupa'ya ve özellikle Almanya'ya büyük sayılarda göçmen işçi göndermesi Avrupa'daki birikim alanının örgütlenmesine önem kazandırmış ve Türk sermaye grupları bu birikimleri kanalize edecek daha yoğun bir örgütlenmeye girişmişlerdir.

Maksimalist Mekansal Örgütlenmeye Doğru Değişik Evrimler :

Bu bölüme kadar senkronik olarak incelenen mekandaki örgütleşme şeması, holdinglerin bu yapı içinde nasıl büyüyeceklerine ilişkin

ipuçları vermektedir. Ama bu yapıya örgütlerin gelişme aşamalarına tekabül eden ne tür mekansal örgütlenme aşamalarından geçerek geldikleri konusunda bilgi vermemektedir. Oysa girişimin geçirdiği gelişme aşamalarına göre mekansal örgütlenmesinde önemli davranışsal değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de bazı sermaye gruplarının mekansal örgütlenmesindeki değişmeler (Şekil 3)'de gösterilmektedir. Bu şekildeki örnekler aşağıdaki genel önermeleri ileri sürmeye olanak vermektedir.

Birinci aşama tek kişilik ya da aile üyeleri ile aile şirketi aşamasıdır. Bu aşamada girişimci bir yerseçimi sorusuyla karşı karşıya değildir. Girişimcinin yeri bellidir. Bu yerde başarılı olabileceği koşulları aramaktadır. Yer belli konu seçilmektedir. Girişimcinin böyle davranmasının nedeni «eylem mekanının» bu yerleşme ile sınırlı olmasıdır. Ancak, girişimcinin böyle davranmasında algıladığı ve denetimine alabildiği fırsatların bu alanla sınırlı kalmasının ötesinde nedenler vartır. Buradaki iş çevresinin koşullarını iyi tanımaktadır. Bu çevredeki toplumsal ilişkilerini kolayca iş ilişkilerine çevirmektedir. İçinde bulunduğu çevre yeni işini kurarken kendisini başka çevrelere göre daha az riskle karşı karşıya bırakacaktır. Bu nedenle aile işletmesinin yeri ile ailenin yeri özdeşleşmekte ve bir karar konusu olmaktan çıkmaktadır.

Aile şirketi yapısı içinde büyümenin sürmesi durumunda, yeni iş olanaklarının algılanarak yeni iş dallarına girilmesi hemen mekansal örgütlenmede de yansır. Aynı kentte kalmak üzere, iş yerleri farklılaşır. Aynı kentte birden fazla işyeri ortaya çıkınca, bunlardan biri girişimcinin oturduğu karar merkezi olacaktır.

İş sahasının çeşitlenmesine paralel olarak aile şirketinin yeni iş olanaklarını algıladığı yöre ve «eylem mekanı» büyür. Daha geniş çevreden daha büyük ölçekli işleri algılamaya başlar. Bir yandan aile şirketi yapısından anonim şirket yapısına geçilmeye başlanırken, öte yandan ailenin bulunduğu bölge içinde desantralizasyon başlar. Bu aşamada firma, yerleşme mekanı ile sınırlandırılmaktan kurtulmuş ve «bölgesel» bir nitelik kazanmıştır.

Bölge içindeki faaliyetlerde çeşitlenme ve çok fabrikalı oluş belirli bir düzeyi aşınca örgüt yapısı «anonim şirket» yapısından «holding» yapısına sıçrar.

Holding yapısı içinde «eylem mekanı» daha da genişleyen kuru-

luş bulunduğu yörenin özelliklerine göre yer değiştirme baskısı altında kalır. Bu yapı içinde tüm ülke mekanında doğan iş fırsatlarını değerlendirmek ister. Bu nedenle en büyük kentte olması gerekir. Eğer bu döneme kadarki gelişmesini ülkenin en büyük kentinde yapmadı, bir bölgesel merkezde gerçekleştirdi ise bu aşamada holdingin merkezi ülkenin en büyük kentine sıçrar, ve faaliyetleri bu metropoliten alanın bölgesi içinde desantralize olur. Sonuç olarak, bu aşamada üretim kuruluşları daha çok iki bölgede desantralize olmuş bir mekansal örgütlenme gösterir. Doğal olarak bu aşamada holdingler, ülke mekanının tümünü satış, birikim, üretim ve hammadde alanı olarak örgütleme potansiyeline sahiptir.

Holding sisteminin yönetiminde tek bir aile kontrolü kaldıkça iki bölgeli yapının uzun süre kalacağı söylenebilir. Oysa holding tüm ülkenin fırsatlarını algılayacak ve denetleyecek bir mekansal konuma sahiptir. Holdingin yapısında bir tek ailenin kontrolü azaldıkça ya da sermaye tam olarak kurumsallaştıkça üretim tesisleri tüm ülke mekanına yayılacaktır.

(Şekil 3)'te gelişme şemaları verilen ülkenin en büyük holding şirketleri Koç ve Sabancı yukarıda betimlenilen aşamalardan geçerek İstanbul'a sıçramışlardır. Bunlar ilk kuruluş yıllarında ülkenin ikinci ve dördüncü büyük kentlerinde bulunmalarına karşın, merkezlerinin yerini değiştirme gereksinimini duymuşlardır. Oysa ülkenin üçüncü büyük kentinde kurulan Yaşar Holding halen böyle bir sıçrama göstermemiştir. Yaşar Holding'in böyle bir yer değiştirmeyi yapmamasına iki açıklama getirilebilir. Ya bu sıçrama için yeterli bir büyüklüğe ulaşmamıştır, ya da Ege bölgesinin gelişmişlik düzeyi henüz bu tür bir sıçramaya gerek bırakmamaktadır. Transtürk ve Profilo gibi başlangıçta İstanbul'da kurulmuş holdingler için büyüme sırasında karar merkezinin yerini değiştirme gibi bir sorun ortaya çıkmamaktadır.

İş Bankası'nın sermayesi kurumsallaştığı için mekansal örgütlenmedeki davranışı diğer finans kapital kuruluşlarından bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklardan biri başlangıçtan beri üretim kuruluşlarının yerini yalnızca belirli bir bölgedeki fırsatı algılayarak değil, tüm ülkedeki fırsatları algılayarak seçmesi, kuruluşlarını tüm ülke mekanına dağıtmış olmasıdır. Buna bağımlı olarak, bu finans kapital grubunun büyümesinin, karar ve denetim merkezinin yerini değiştirtecek bir gerilim doğurmamış olması ikinci farklılıktır. İş Bankası sisteminin merkezi kuruluştan beri Ankara olmuştur ve değişmemiştir.

Bu örnekler, bir girişimin yer seçimi davranışını etkileyen iki önemli faktör olduğunu açıklamaktadır. Bu faktörlerden birincisi girişimin mülkiyetinin niteliğidir. İkincisi ise bu girişimin kaynaklandığı holding sisteminin içinde bulunduğu evrim aşamasıdır.

IV. HOLDİNG SİSTEMLERİNİN MEKANSAL ÖRGÜTLENMESİ, YERSEÇİMİ KURAMI İÇİN YENİ SORULAR GETİRİYOR MU?

Türkiye örneğinde holding sistemlerinin oluşumunu ve mekandaki örgütlenme biçimi incelendikten sonra, geleneksel yerseçimi kuramının bu türden bir mekansal örgütlenmeyi kavramada yeterli olup olmadığı irdelenebilir.

Geleneksel yerseçimi kuramının tek bir firmanın belirli bir andaki yerseçimi sorununu incelediği, oysa holdinglerde çok sayıda kuruluşun yerseçmesi ve bunun zaman içinde değişimi ele alındığı için kuramın yetersizliği kolayca öne sürülebilir. Ne var ki bu acele verilmiş bir yargı olacaktır. Bu yazının değişik bölümlerinde holding sisteminin mekansal örgütlenmesini incelerken, «merkezî yer» kuramının kavramları kullanılmıştır. Bilindiği gibi Lösch [14] ve Christaller [15] merkezî yer kuramını temellendirirken geleneksel yerseçimi kuramını kullanmışlardır.

Son yıllar içinde programlama tekniklerinin yerseçimi kuramı içine girmesi [16] yerseçimi kuramını holdinglerin sorunlarını kapsayacak biçime sokmuştur denilebilir. Diğer bir deyişle kuram evrim içindedir. Bu nedenlerle yerseçimi kuramının yeterliliği üstüne yoğun tartışmalara girmekte yarar yoktur. Tartışmayı holding sistemlerinin ne tür yeni yerseçimi sorunları çıkardığı üzerine yöneltmek daha yararlı olacaktır.

Holdinglerin bir sistem olarak gelişmeleri beş önemli soru ortaya çıkarmaktadır. **Birinci soru** sistemin büyümesi sırasında sistemin

(14) August Lösch, **The Economics of Location,** New Haven: Tale University Press, 1954.

(15) Walter Christaller, **Central Places in Southern Cermany,** Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966 (1933 tarihli orijinalden çeviren Carlisle W. Baskin).

(16) Örneğin; Jan Serck - Hanssen, **Optimal Patterns of Location** Amsterdam: North - Holland Pub. Co., 1970; ve Allen J. Scott, **Combinatorial Programming, Spatial Analysis and Planning** Londra: Methuen and Co., 1971.

üniteleri üstünde ne tür baskılar doğurduğu ve her ünitenin değişmeye nasıl uyum gösterdiğidir.

İki zaman kesitinde bir holdingin elemanları karşılaştırıldığında şu durumlarla karşılaşılır.

- Elemanların bir kesiminin hem büyüklüğü hem işlevi aynı kalmıştır.
- Elemanların bir kesiminin işlevi aynı kalarak büyümüştür.
- Elemanlardan bir kesimde işlevler farklılaşması olmuştur. İşlevlerden biri eski ünite kalırken, diğeri yeni bir kuruluşa geçmiştir.
- Elemanların bir kesiminde varolan işlevler tümüyle ortadan kalkmış, bu ünitelerde yeni işlevler yerleşmiştir.
- Elemanlardan bir kesimi eski yerini terk etmiş; daha büyük ölçekte yeni bir yerde kurulmuştur.
- Elemanlardan bir kesiminin hem yeri yem de işlevi tümüyle terk edilmiştir.

Bir holding sisteminde her elemanın büyüme dolayısıyla gerilim altında olduğu her eleman için belirli dönemlerde yönetim tarafından bu altı karar seçeneğinden birinin uygulandığı düşünülebilir. Genellikle kurulu bir elemanın üstünde önemli atalet güçleri **(inertia)** doğduğundan varlıklarını koruma olasılıkları yüksektir. Bir holding şeması içinde hangi kuruluşların ne tür değişmeler göstereceğini holdingin içinde yer aldığı ülkenin ekonomik koşulları etkileyecektir. Ancak, bazı genel ilkelerden söz edilebilir.

Holding şeması içinde, en alt kademelerdeki dağıtım ya da birikim kanallarının uç noktaları genellikle zaman içinde hem büyüklük hem işlev açısından değişmeyecektir. Teknolojik v.b. nedenler dolayısıyla değişme olursa bunlar terk edilme eğilimi gösterecektir.

Orta ya da küçük boy üretim tesisleri bir gerilim altında kalırsa ya işlevlerini farklılaştırarak ya da eski işlevlerini tümüyle bırakıp yeni işlevler edinerek varlıklarını koruyacaktır. Bu iki seçenek de uygulanamıyorsa tesisler terk edilecektir.

Büyük boy üretim kuruluşları genellikle işlevleri aynı kalarak büyürler. Bu olanak yoksa işlevlerden birini farklılaştırarak yeni bir yere gönderir diğerlerini korurlar. Büyük üretim kuruluşlarının ataleti yüksektir ve terk edilmeleri olasılığı çok düşüktür.

Bu bakımdan Koç Holding'in en büyük kuruluşlarından biri olan Arçeliğin gelişimi ilginçtir. Dayanıklı ev eşyaları üreten kuruluşun ilk

yeri Haliç civarında Sütlüce'dir. Fabrika kısa sürede artan üretim için küçük kalmıştır. Terk edilerek Çayırova'da çok büyük bir tesis kurulur. Artan talep dolayısıyla büyüme zorunluluğu doğunca, fabrika buzdolabı üretimi farklılaştırılarak Eskişehir'de yeni bir ünite kurulmuştur. Çayırova tesisleri diğer dallardaki üretimlerini sürdürmüşlerdir.

Holding sistemi içinde en kolay işlev değiştirenler ya da ataleti az olup farklılaştırma gösterenler ticarî kuruluşlardır.

Holding sistemlerine ilişkin **ikinci önemli** yer değiştirme sorunu, iki ayrı holding şirketine ait kuruluşların ya da sistemlerin birbirine göreli olarak mekanda nasıl yerseçeceği sorunudur. Bir başka deyişle ülke pazarını nasıl bölüşeceklerdir? Geleneksel yerseçimi kuramında her üretim tesisi kendi çevresinde başka hiç bir tesisin satış yapmadığı mekansal olarak sürekli pir pazara sahiptir. Oysa holdinglerde üretim ve satış örgütleri farklılaşmıştır. Satış örgütü pazar örgütlemesini birçok halde üretimin yerine bağlı olmadan yapacaktır. Ayrıca yarışan holdingler için pazar hiç bir zaman birinin tam kontrolünde değildir. Belirli bir bölgedeki pazarın iki holding arasında bölüşülmesi, satış oranlarına göre, yoksa mekansal bir ayırıma göre olmayacaktır. Bu durumda eğer yarışan holdingler bölgesel olma aşamasını aşıp tüm ülke pazarına yönelme aşamasına ulaştılar ise satış örgütlerini aynen «Hotelling probleminde» olduğu gibi aynı yerlerde kurmaları gerekecektir ([17]). Yarışan holdinglerin her birinin satış örgütleri satılan malın niteliğine uygun kademedeki merkezî yerlerde kümelenme eğilimi gösterecektir.

Holding sistemlerine ilişkin **üçüncü önemli sorun** fiyatın mekansal farklılaştırma gösterip göstermeyeceğidir. Tek tek firmalardan oluşan bir ekonomik sistemde, pazar firmalar arasında yöresel olarak bölüşülür. Satılan mal ya da hizmetin fiyatı mekansal olarak farklılaşır. Tüketicinin ödediği fiyat, fabrika fiyatı ve taşıma masraflarının toplamından oluşur. Oysa ülke pazarında piyasayı bölüşmek durumunda olan holding kuruluşları tüm ülke mekanında tekdüze bir fiyat uygulamak zorunda kalır. Bu, piyasada tekelci bir fiyat oluşumu olduğu için, olasıdır. Holdingleşme ile birlikte ülke mekanında fiyat farklılaşması kalmamaktadır. Türkiye bu deneyi 1960'lı yılların sonunda geçirmiştir.

(17) H. Hotelling, Stability in Competition», **Economic Journal,** cilt. 39, s. 41 - 57.

Holdinglerin yerseçimi kuramına getirdiği **dördüncü önemli sorun,** bu sistemlerin yerseçimi kararlarında geçmişteki yerleşme kararlarının ve çevre koşullarının ne kadar bağlayıcı olduğudur. Holdingler bir sistem olarak oluştuğu için girdilerin dağılımını veri almayabilirler ve çevreye uyum yaparken onun yapısında değişiklik yapabilecek yerleşme stratejileri izleyebilirler. Holding örgütlenmesinin yerseçiminde sağlayabildiği esneklik düzeyinin ne olduğu önemli bir kuramsal sorun olarak durmaktadır.

Holding sistemlerinin ortaya çıkardığı **beşinci kuramsal sorun,** holding sistemi içinde yeralan bir ünitenin yakın çevresinde yarattığı çoğaltan **(multiplier)** etkisinin, holdinge bağlı olmayan bir firmaya göre daha az olmasıdır. Tek bir girişimcinin yerseçimi sorunundan çok konu seçimi ile karşı karşıya olduğu daha önceki bölümlerde gösterilmiştir. Bu tür yerseçimi davranışı, girişimcinin faaliyetinden doğan kazancının ya da birikiminin tekrar o bölgeye yatırmasına neden olmaktadır. Oysa holdinge bağlı bir kuruluşun kârı holdingin merkezine aktarılasak, holding merkezinde ülkedeki tüm fırsatlar gözetilerek yapılan değerlendirmenin sonucunda, büyük olasılıkla yeni bir yere yatırılacaktır. Bu nedenle holdinglere bağlı kuruluşlar bulundukları yerde yatırımları artırıcı bir etki yapmayabilirler. Öte yandan, holding kuruluşları fabrikanın yakınındaki girdilere bağlı kalmazlar; daha uzaklardan holdinge bağlı kuruluşlardan, ya da etkileyebildikleri başka kuruluşlardan girdi alabilirler. Başka bir deyişle, holdinglere bağlı kuruluşların «geriye ve ileriye bağlantı etkileri» tekfirmalara göre daha büyük bir alana yayılır; firmanın yakın çevresi ile sınırlı kalmaz.

Aynen diğer girdilerde olduğu gibi, emek girdisinde de holding kuruluşlarının özellikle kaliteli işgücü talebinde yerel emeğe bağlı kalma zorunlulukları yoktur. Holding sistemi kendi içinde bir kariyer oluşturduğu için, işgücünü istediği yere gönderebilir. Bu holdinglere kuruluşlarının yerseçiminde oldukça önemli mekansal esneklik sağlar ve yatırımlarındaki riski düşürür. Ancak, holdinglerin yerel ekonomiye katkısını da azaltır.

Bu yazının sonuç bölümünde kısaca değinilen holdinglere ilişkin yerseçimi sorunları, holdinglerin oluşumunun yerseçimi kuramcılarına üzerinde çalışacak ilginç yeni alanlar açtığını ortaya koymaktadır. Bu ilginç alanın işlenmesinde geleneksel yerseçimi kuramının yanısıra, örgüt kuramı ve genel sistem kuramının önemli katkıları olacağı anlaşılmaktadır.

Şekil 1: TÜRKİYE'DEKİ HOLDİNG SİSTEMLERİNİN MAKSİMALİST ÖRGÜT ŞEMASI

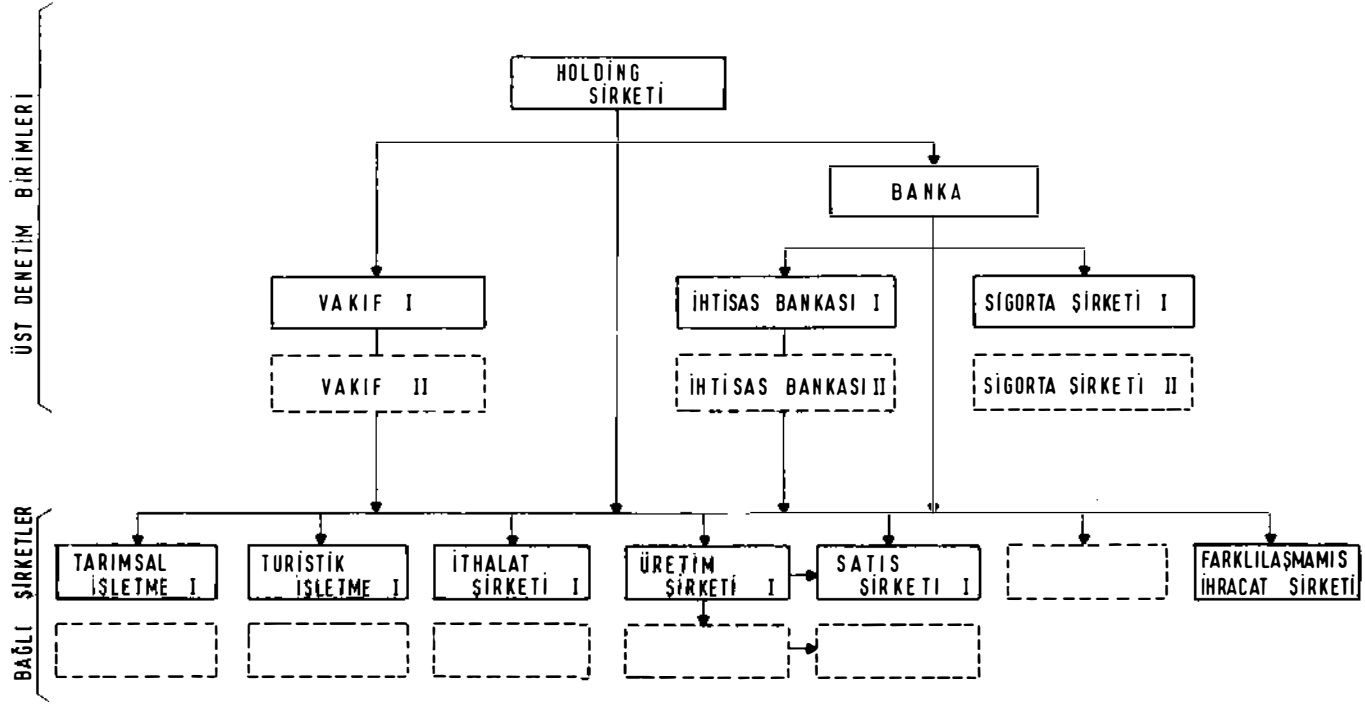

Not: Oklar, sermaye denetim yönünü göstermektedir.

Şekil 2 : TÜRKİYE'DEKİ HOLDİNG SİSTEMLERİNİN MEKANSAL ÖRGÜTLENMESİNE ÖRNEK

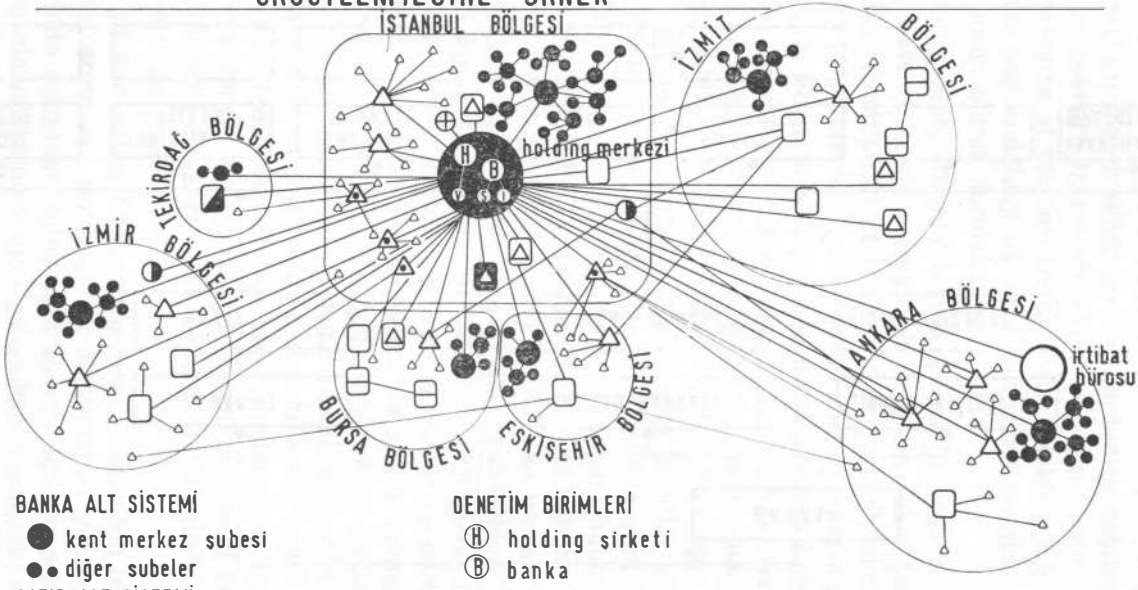

BANKA ALT SİSTEMİ
- ● kent merkez şubesi
- ●● diğer şubeler

SATIŞ ALT SİSTEMİ
- ◬ merkezi dağıtım şirketi
- △ bölgesel dağıtım şirketi
- ▵ bayiler

ÜRETİM ALT SİSTEMİ
- ⊟ yan endüstri
- ⊿ yatırım malları üretimi
- ▢ dayanıklı mal üretimi

DENETİM BİRİMLERİ
- Ⓗ holding şirketi
- Ⓑ banka
- Ⓥ vakıf
- Ⓢ sigorta şirketi
- Ⓘ ihtisas bankası

DİĞER
- ⊕ ihracat şirketi
- ◑ ithalat şirketi
- ◪ tarımsal işletme
- ▲ turistik işletme

Not: Bölge deyimi, bölge merkezi ve diğer kademe yerleşmelerin tümünden oluşan alanı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.

Şekil 3: ÜRETİM ŞİRKETLERİ AÇISINDAN TÜRKİYE'DEKİ ÜÇ BÜYÜK SERMAYE GRUBUNUN MEKANSAL BÜYÜME AŞAMALARI

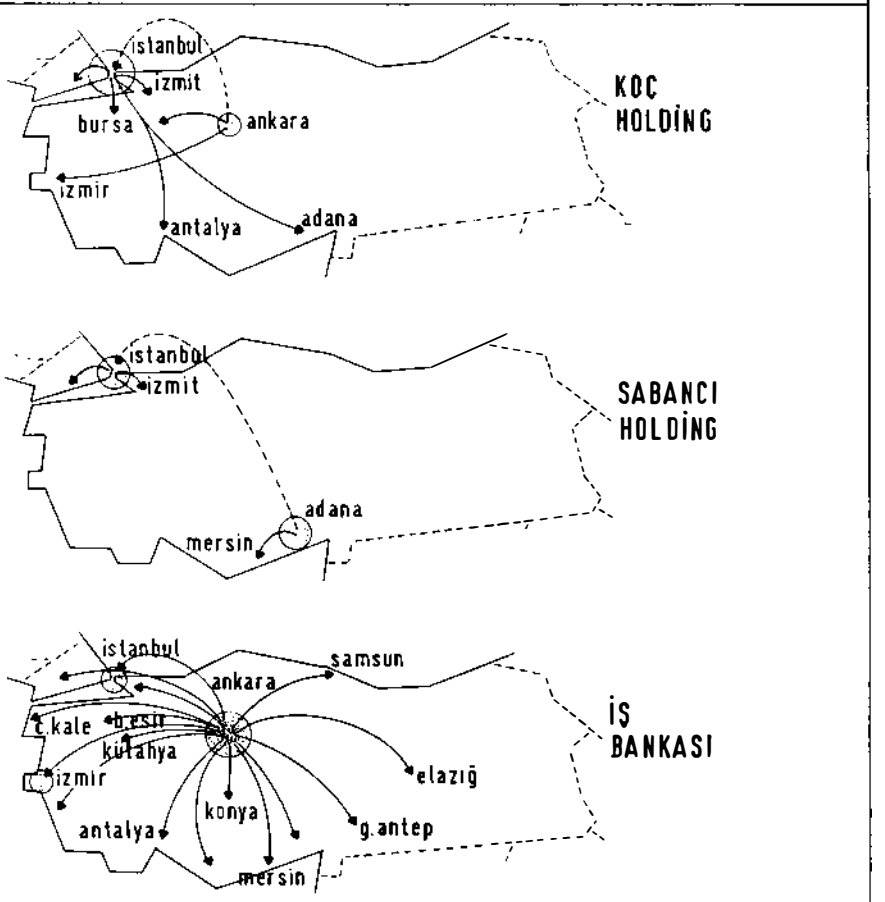

○ kent icindeki bağımlı şirket sayısının artması
→ diğer kentlerde yeni şirketlerin kurulması
⇢ holding (banka)merkezinin yer değiştirmesi

Not: Büyüme sıralamasında belirtilen kentte ilk kurulan şirket temel alınmıştır.

TÜRK TOPLUM TARİHİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR:

Baykan SEZER (*)

I — FEODALİZM

1923'den bu yana Türk düşüncesinde yeni kurulan Cumhuriyet rejimine yön verecek ve böylelikle bu rejimi Türk toplumu için kurtarıcı kılacak Batı kurumlarının (laiklik, ulusculuk vb...) Türkiye'de daha iyi tanıtılması ve anlaşılmasını amaçlayan tartışmaları kapsayan birinci dönemden sonra, günümüzde konu değişmiş görünmektedir. Artık ana amaç, Türk toplumunu ana çizgi ve eğilimleriyle tanımlamak ve niteleyebilmektir. Yeni dönemin başlaması bir yerde Türk düşüncesinin doğal gelişmesinin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Türk toplumunu bütünü içinde ele alabilmemize izin verecek gerekli birikim gerçekleşmiştir. Ve Türk toplumu içinde çeşitli kesitler, toplumun gelişme çizgisine yön verecek etkinliğe erişmişler. En azından yön vermede kendi payları ve hakları oldukları inancını kazanmışlardır (son yıllarda gittikçe yoğunlaşan gençlik olayları bu inancın bir ürünüdür). Bu kesitlerin 'kaderi'ne yön çizmek istedikleri Türk toplumunu bütünlüğü içinde tanımak istemeleri de oldukça olağandır. Yine, yeni kurulan Cumhuriyet rejimiyle geçirmiş olduğumuz gelişmeler sonucu bugün bulunduğumuz yerden hoşnut olmayan, bu sonucu yeterli saymayan kanatların da (sosyalistler, islâmcılar, vb.,) Türkiye'nin kurtuluşu olabilecek sayılan Batı kurumları yerine tartışmayı sorunun bütünlüğü üzerine taşırmak istemeleri de şaşırtıcı değildir (1).

(*) Doç. Dr. Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Kürsüsü.

(1) Ancak Türk düşüncesinde görülen bu konu değişikliği, kanımızca, yalnızca Türkiye'de tanık olunan gelişmelerden kaynaklanmamıştır. Büyük ölçüde dış kaynaklıdır. Bu sorun üzerinde tartışmayı, başka bir yazımızda ele almayı umarak, konumuz dışında bırakıyoruz. Ancak yeni dönemde toplumumuzu tanımlamak için kullandığımız kavramların, Batı'da oluşturulmuş kavramlar olduğunu hatırlatmakla yetinelim. Bunlardan 'az-gelişmişlik' bizde bu tartışmaların başlatılmasından hemen önce geliştirilmiş, 'Asya üretim tarzı' ise yeniden Batılı yazarların ilgisini çekmiştir. Batı'nın Sultan Galiev'in ve görüşlerinin üzerine ilgimizi çekişi de aynı yıllara rastlar.

Türk toplumunu genel çizgileriyle tanımlamak girişimlerinde öne sürülen görüşleri toplu olarak ele aldığımızda bazı ortak yanları olduğunu görebiliriz. Bu görüşlerin en belirgin ortak özelliği, Türk toplumunun Batı toplumlarından farklı olduğu konusunda bulunan oybirliğidir. Bu oybirliği Türk toplumunun özelliklerinin bilincinin kazanılmasından çok Batı'nın örnek alınması gerekli model sayılmasının bir ürünüdür. Bu nedenle de yurdumuzda toplumumuz, kendi özelliklerine dayanılarak değil de Batı'nın mutlak örnek model olarak ele alınarak yapılan karşılaştırmalarda elde edilen sonuçlara göre değerlendirilmektedir.

Batı'nın tartışmasız örnek model sayılmasının ana nedeni, Batı'nın günümüzde yeryüzünde elde etmiş olduğu üstünlüktür. Bu üstünlük de, çok masumane bir biçimde, soyut bir endüstri kavramına bağlanınca Batı'nın bizler için de örnek olmasını engelleyecek hiç bir neden kalmayacaktır ortada.

Batı'nın günümüzdeki üstünlüğü bir gerçektir. Ancak bu üstünlüğünü kendi özünde taşıdığı bir 'cevher' (endüstrileşme) sonucu değil, Doğu ile olan ilişkilerinde kazanmıştır. Bugün ortaya çıkan bir sonucu (Batı'nın üstünlüğü sonucu) gözlemekle yetinmeyip olayın mahiyetini de araştırmak, Batı ile olan ilişkilerimizde tutumumuzu daha sağlıklı bir biçimde çizmemize yardımcı olacaktır.

Endüstrileşme, kendi başına bir olay değildir. Fakat dünya egemenlik ilişkilerinin bir ifadesi; başka deyişle, egemenliğin Batı'ya geçişinin ifadesidir. Bu nedenle endüstri daha önce de mevcut olmasına rağmen endüstrileşme denilen olay, ancak Batı'nın dünya egemenliği ile başlar. Bu da endüstrileşmenin başlangıcının Doğu - Batı ilişkileri dışında ve üstünde ve böylece masum endüstrinin olmadığını söylememize izin verebilir (2).

(2) Endüstrileşme sorunu başka bir yazı konusu olabilir. Burada bizim görüşümüzü destekler bir iki basit gözlemle yetinelim. Almanya'nın, onu her iki Dünya Savaşı'nın başlatıcısı olmaya iten çelişkisi yukarıda belirtmeğe çalıştığımız görüşle bir açıklamaya kavuşabilir —çeşitli açıklamalar arasında—. Almanya, güçlü bir endüstriye sahip olmasına rağmen dünya egemenliğinde gerekli paya sahip değil ya da endüstrileşmesi, genel endüstrileşme olayı ile çelişki durumunda. Almanya'da endüstrileşmenin kendi başına bir olay, endüstri ile başlayan bir olay olarak görünmesi bu ülkenin Batı da bir huzursuzluk merkezi olmasına yol açmıştır (II Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgelere siyasî bağımsızlık verilmesinden bu yana Ba-

Günümüz Batı üstünlüğünü dünya egemenlik ilişkilerinden soyutlanmış tarafsız ve masum endüstri olayına bağlayınca bizlerin de tarihimizden soyutlanarak Batı'yı kendimize mutlak örnek alınması gerekli model saymamız mümkün olacaktır. Artık kendi toplumumuz üzerindeki yargılarımız bu katı inancın ürünleri olacaktır. Türk toplumuna hiç kaygılanmadan, böyle bir yargının birlikte hangi tutumları getireceği konusunda herhangi bir tasa duymadan geri-kalmış, az-gelişmiş toplum damgasını vurmaktan çekinmedik (3).

Batı'yı örnek ve onu ulaşılması gerekli amaç saymak konusunda görüldüğü gibi Cumhuriyet döneminde önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak başlangıçta Batı örnek olarak alınırken çok kısa sürede 'muasır medeniyetler' düzeyine ulaşabileceğimiz inancı da birlikte taşınmakta idi. Bu tutum kendi içinde belli bir tutarlılığa sahipti. Belki bu yolda başlatılan girişimlerin başarısızlığa uğramasının da etkisi ile son dönemde Batı'nın örnek alınması sürdürülürken bu amacın gerçekleşebileceğinden ciddî kuşkular duyulmaya başlanmıştır. Açık bir çelişki içine düşmüş bulunan düşünürlerimiz kendi görüşlerini bir eleştiriye tutmak, yeniden gözden geçirmek yerine kolay yolu, toplumumuzu sorumsuzca ve topluca suçlama yolunu seçmişlerdir. Batı örneği seçişi doğrudur. Bütün insanlığın sonuç olarak yöneldiği sosyalizm de ancak Batı modelinin özünde bulunan bir güçtür. Ancak biz bu konuda ne yazık ki çok 'geri-kalmış' bulunmaktayız. Bu görüşde katılaşacak bazı akımlara göre sonunda 'sosyalizm' de batılılaşmak için bir araç sayılacak ve endüstri devrimine böylece Batılılaştırmaya kes-

---

tı'nın dünya egemenliğini çokuluslu kuruluşlarda örgütlenmesi ve Almanya'nın bu kuruluşlarda yer alabilmesi imkânlarına kavuşturulması sonucu bu ülke Batı içindeki çelişkilerini büyük ölçüde çözümleyebilecektir). Ve yine eğer Batı enüdstrileşme olayının toplumsal ilişkilerde ifadesi olan —sayılan— kapitalizm, dünya egemenlik ilişkilerinden soyutlanmış olarak feodalizmin kendi iç çelişki ve gelişmeleri sonucu sayarsak, A.B.D.'de, açıkçası tarihsiz bir ülkede, kapitalizmin nasıl gelişmiş olabileceğini açıklayamayız.

(3) Az-gelişmişlik kavramı, kendi içinde bir açıklama taşımayan bir kavramdır. Doğu toplumları, günümüz Batı toplumlarıyla endüstri üretimi ve ilişkileri alanında yapılan karşılaştırma sonucu 'az-gelişmişlik'le damgalanmaktadır. Ve yine amaç yoğun bir endüstrileşme olmak üzere Batı toplumları gelişme çizgisi, bütün dünya toplumlarının ideali, 'kaderi' sayılacağı için dünyanın bu ortak idealini gerçekleştirmekte Batı'dan uzakta bulundukları için Doğu toplumları geri kalmışlıkla suçlanacaklar.

tirme yoldan izin verdiği için ilgiye değer bulunacaktır. Gerçekte yıllardır Sovyet Rusya da marksizmin, ihraç malı olarak özellikle bu yönünü vurgulamaktadır.

Eldeki araç ve imkânlara uygun olmadığı, bu seçişi yapanlarca da böylece kabul edilen Batı seçişini doğrulayabilmek artık Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi kolay değildir. Batı'yı seçmeyi doğrulamak için yeni bir çabaya girişildi. Bu çaba az-gelişmişliğimizi, Batı modelinin bizim için kaçınılmaz örnek olduğunu da göstererek açıklamayı amaçlıyordu. Böylece AÜT, feodalizm ya da yarı-feodalizm tanım ve kuramları ileri sürüldü. Ancak üzerinde yeniden duracağımız gibi bu tanımlardan hiç birisi Türk toplumunun, Türk tarihinin özelliklerini belirlemeyi, açıklamayı amaçlamıyordu. Bu nedenle Türk tarihine kısa bir süre gösterilen ilgi birkaç yazar (Akdağ, Barkan, vb...) ve Türk tarihini bazı kalıplara uydurabilme çabalarıyla sınırlı kalacaktır. Gerçek amaç ise Türk toplumunun günümüzdeki 'az-gelişmişliğine' kuramsal bir temel bulabilmekti. AÜT kavramı da, feodalizm kavramı da bu nedenle çalışmalarda öne sürülmeye başlanmıştı (AÜT kavramını yurdumuzda en geniş bir biçimde tanıtan ve bu alanda en ilginç çalışmaları yapan Sencer Divitçioğlu'nun bu konuda yazdığı ilk kitabın adı ilginçtir) (4).

Türk toplumunun, geçmişte, AÜT ya da feodalizm aşamasını yaşamış olması tarihimizi ve bugün dünya içindeki yerimizi açıklamak için önemi yoktu. Dünya içindeki yerimiz belli idi. Az-gelişmişlik ve Batı endüstri toplumu modelini gerçekleştirmekte güçlüklerle karşılaşmaktaydık. Bu durumu bazı yazarlar AÜT'le ve bazı yazarlar da hâlâ yarı-feodal bir toplum oluşumuzla açıklamak istiyorlardı.

Ve ayrıca önce feodalizm ve yine başta Godelier (5) olmak üzere çeşitli Batılı yazarların çabalarıyla AÜT de Batı gelişme çizgisinin geçmişteki değişik aşamalarını teşkil etmektedir. (Batı gelişme çizgisinin başlangıcını Yunan uygarlığı teşkil etmektedir - Batı kendi göbek bağını kesiyor, vb...) Yunan uygarlığının kuruluşunda tarihte AÜT'ün en belirgin örnekleri olan Yakın-Doğu uygarlıklarının oynadığı rol, kesinlikle ortaya konmuştur (6).

(4) «Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler», 1966, Elif.

(5) «La Notion de 'Mode de Production Asiatique' et les Schémas Marxistes d'Evolution des Sociétés», **C.E.R.M.**

(6) Bu konuda özellikle ve öncelikle Gordon Childe...

Ancak Miken uygarlığını AÜT'ün Yunanistan'daki örneği sayıp da Yunan'daki köleliği AÜT'ü izleyen aşama olarak göstermek sözgelişi İngiliz Sömürge İmparatorluğu'nu Hindistan üretim ilişkilerini izleyen aşama saymakla eş bir mantık yürütme olacaktır.

AÜT de sonunda Batı endüstri uygarlığını hazırlayan bir aşama ise hiç bir zaman Türk toplumunu Batı dışında tanımlamaya ve özelliklerimizi belirlemeye izin vermeyecektir. Ve Türk toplumunun Batı'dan, başta değindiğimiz, farklı olduğu iddialarına rağmen, günümüzde değişik aşamalarda da bulunsak aynı gelişme çizgisini izlediğimize göre gerçekte bir farklılık da sözkonusu değildir. Endüstri ya da Batı, Türk toplumunun da kaderidir. Batı ile olan farklılığımız, yalnızca bu konuda Batı'ya göre 'geri-kalmış' bulunmamızdır.

Yakın geçmişimizi ve dolayısıyla günümüz sorunlarımızı gerek AÜT ve gerekse feodalizm yakın mirasına bağlayan görüşler Osmanlı - Türk tarihinin kalıplara uymamada gösterdiği direnç önünde iddialarından yarı yarıya vazgeçmek ve böylece karşılaşılan güçlüklere çözüm bulmak yolunu tutacaktır. Yarı-feodal düzen, bozuk-AÜT'den sözedilecektir (Sencer Divitçioğlu. Tartışmaya yeni katılan A. Savaş Akad da [7]), geliştirdiği kavramın Marx'ın görüşlerine bütünüyle uymadığını belirtmek zorunluğunu duyacaktır) [8]).

Bu iddiaya göre bozuk AÜT oluşumuz (AÜT konusuna başka bir yazımızda değinmek istiyoruz. Burada bütün ileri sürülen yeni tanımlara rağmen Osmanlı - Türk özelliklerinin son hesaplaşmada Batı'nın yüceliği ve evrenselliği önünde bir önem taşımayacağı görüşüne olan inançsızlığımızı göstermek için kısaca üzerinde duracağız) Batı'nın yaygınlaşmasıyla Doğu düzeninin çözülmesi sonucu karşılaşacağımız bir durumdur.

Eski düzen, bir ölçüde bu yaygınlaşma ile işbirliği yapmış ve böylece varlığını koruyabilmiştir [9]).

Hem Batı (endüstri) yı örnek sayıp hem de bugün içinde bulunduğumuz çeşitli açmazların nedeni olarak Batı yayılışını (sömürgeci-

(7) «Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-öncesi Toplumlar: Asya Toplumu - Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım,» **Toplum ve Bilim.** S. 1.

(8) Türkiye'yi yarı yarıya tanımlama bu örneklerin dışında da yaygındır. Sözgelişi yarı-sömürge olduğumuz iddiaları.

(9) Günümüz Türk toplumunun yarı-feodal olduğu görüşünü savunanlar da, az çok aynı şeyi söyleyeceklerdir.

lik, emperyalizm) gösterince bu çelişkinin Doğu'nun işbirliği içinde sorumluluk Batı endüstri toplumlarından Doğu'nun AÜT ya da feodal toplumlarına yüklenilerek çözümlenmesinin kendiliğinden sağlanılacağı düşünülüyordu.

Bugün AÜT ve feodalizm, kesin olarak endüstrileşme —kapitalizm— ile uyuşmaz gösterilmektedir. Gerçekte de günümüz Doğu toplumlarının az-gelişmişlik, geri kalmışlık açmazının tek nedeni olarak bu uyuşmazlık öne sürülmektedir. Ancak böylesine bir uyuşmazlık karşısında Doğu toplumlarının, tarihsel olarak kendi düzenlerini yıkmayı üstlenmiş Batı kapitalizmi ile hangi koşullarda ve ne türden bir ilişki içine girebileceği sorunu da henüz ele alınılmamış bulunmaktadır. Ve yine bir yanda içinde bulunduğumuz dönemde Batı, kapitalizmin gücünü kesin bir dünya egemenliğine ulaştırdığı yıllarda bile Doğu'da eski düzenlerinin dirençlerini sürdürdüklerini ileri sürmek (Doğu'nun endüstri devrimini gerçekleştirmede gecikmesinin nedeni), öte yandan ise, Batı'nın henüz palazlanmaya başladığı günlerde Doğu'nun düzenlerini koruyamayıp Batı etkisiyle bozuk AÜT, ya da yarı-feodal duruma geçtiklerini savunmak; sorunu anlamamıza hiç bir biçimde yardımcı olamayacağı gibi kendi içinde de tutarlı bir görüş değildir.

Feodalizm, Batı tarihinde belirleyebileceğimiz, sınırlayabileceğimiz bir aşamadır. Yine aynı Batı tarihi içinde kapitalizmle, endüstri devrimi ile ilişkilerini açıklıkla saptayabilmemiz mümkün olabilmektedir. Feodalizm örneği, bu nedenle genellikle Doğu ve özellikle Türk toplumu üzerine yapılan yakıştırmaları anlamamıza daha büyük yardımı olacaktır.

Feodalizm, Batı gelişme çizgisi içinde endüstri devrimi ile Avrupa'da başlayan büyük değişiklikler önünde Batı'nın yeni çıkarlarının gelişmesini köstekler nitelik kazanmış; ve bu nedenle gösterdiği büyük dirence rağmen tarih sahnesinden silinmekten kurtulamamıştır.

XX. y.y.'da dünya egemenliğini Batı'nın ele geçirmesi sonucu endüstri ve endüstrileşmenin etkisi evrensel bir boyut kazandı. Ve Batı'nın bu dünya egemenliğine bakarak bu yeni gelişme; endüstrinin, dünya egemenlik ilişkileri dışında, kendi özünde bulunan niteliklerine bağlandı. Ve dünyanın ortak gelişmesinin endüstrileşme yönünde olduğu kanısı güçlendi. O zaman Doğu ülkelerinin Batı yayılışına karşı gösterdikleri direnç, kendi kimliklerini koruyabilme inatları Batı gelişme çizgisinde feodalizmi köstekleyişine yakınlaştırıldı. Bu ya-

kıştırma kendiliğinden bazı hazır açıklamaları getirdiği ve genellemelerde zorlukları ortadan kaldırdığı için Batı kültürlü düşünürlerce de kolayca benimsendi.

Hazır açıklamalar ve düşünce araç-kalıpları getirmesine karşılık bu tutum, Doğu'nun Batı'ya karşı direncinin özünü, niteliklerini aydınlatmaktan uzaktır. Feodalizm, belli bir tarihî gelişmenin ürünüdür. Feodalizmi bir kalıp, araştırma ve açıklamalarımızda karşılaşdığımız boşlukları doldurmak için kullanılacak bir tıkaç olarak değil de sorunlarımızı anlamak çabası için de bu gelişme çizgisi içinde tarihî koşulları ile ele almak gerekecektir. Bizim de burada yapmak istediğimiz budur.

FEODALİZM

Feodalizmin Türk tarihi ile olan ilişkisi konusunda başlıca iki görüş bulunmaktadır. Bir görüş, Türk toplumunun feodal aşamayı tanımadığını ileri sürmektedir ([10]).

Feodalizm, Batı toplumlarının gelişmelerinin ürünüdür. Aynı tarihi, aynı gelişmeyi yaşamamış olan Doğu toplumlarının gelişmelerinde feodalizm aşaması sözkonusu olamaz.

Bir başka görüşe göre ise çeşitli yerel özellikler göstermesine rağmen feodalizm aşaması evrensel bir olaydır. Bütün toplumlar için geçerlidir. Ve bu arada bu görüşün savunucuları çeşitli yerel özellikleri ve farkları kendi açıklamaları içinde çözümleyebilmek için yeni merkezî ya da merkeziyetçi feodalizm gibi kavramlar da geliştireceklerdir. Bu karşılıklı iki görüşün doğruluğunu, geçerliğini ölçebilmemiz için tartışmamıza feodalizmi tanımlamakla başlamamız ve böylece konuyu belirlememiz gerekecektir.

1 — Feodalizmin Tanımlanması

Feodalizmi, bazı sorunlarımızı çözümlemeye yarar bir mantık kategorisi değil de (bu taktirde tanımını yine kendi mantığı içinde ve

(10) Bu görüşü savunanlar arasında Batılı tarihçiler de bulunmaktadır: Örneğin; Cahen, Cl. «Selçukî Devletleri feodal devletler mi idi?» - **İktisat Fakültesi Mecmuası,** C. XVII, S. 1 - 4.

başka hiç bir olaya, bu arada tarihe başvurmadan bulabilmemiz gerekirdi) tarihte bazı belli toplumların yaşanmış serüvenleri sayarsak bazı toplumsal olaylara dayanarak açıklamanın gereğini ve kaçınılmazlığını da kabul etmek zorunda kalacağız.

Tarihte bir dizi toplum olayı feodalizmi tanımlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu olayları kısaca birlikte ele alalım.

Feodalizm, önce ve öncelikle serf emeğine dayanan büyük toprak mülkiyeti üzerine kuruludur. Çok sınırlı olan üretim araçları köylünün kendi öz malıdır. Toprağı tasarruf hakkı, mülkiyet hakkını elinde tutan **'seigneur'** tarafından köylüye bırakılmıştır. Köylü bu tasarruf hakkına karşılık toprak rantı olarak elde edilen ürünün belli bir oranını **seigneur**'e bırakmaktadır. Yine köylü düzenin ve bu düzen içinde **seigneur**'ün toplum içindeki yerinin gerektirdiği işlerle, angarya ile de yükümlü tutulacaktır. Ancak bu düzen içinde köylünün de, köle emeğine göre en önemli farkı, verimin artışında çıkarı olacaktır. Fakat feodalizm aşamasında da **segineur - serf** arasındaki ilişkiler (ve başka ilişkiler) soyut üretim ilişkileri biçimine dönüşmemiştir: kişi kişiye bağımlılık biçimini sürdürmektedr.

Feodalizmi belirleyen ikinci dizi toplumsal olaylar, feodal dönemde görülen siyasî bölünmeye bağlıdır. Feodal dönemde ülke çok küçük ve kendi kendini savunabilir ve yetebilir siyasî birimlere bölünmüştür. Bu küçük bölünmeyi örten daha geniş bir siyasî örgüt de bulunmamaktadır. Bu dil, din vb., birliğini koruyan küçük birimler arası ilişkiler, o da zorunlu olmamak koşulu ile **seigneur**'ler arası kişisel bağlılıkla sınırlanmaktadır. Belli tarihlerde görülen feodal orduları ancak bu yolla **seigneur**'lerin kendi aralarındaki mevcut bağlara dayanılarak sağlanmıştır. Ve yine feodal krallıkların yapısı da daha değişik değildir. Kral, öbürlerinin kendisine kişisel bağlarla bağlandıkları, bağlanmayı kabul ettikleri «**seigneur**'ler arasında en güçlü **seigneur**'den başka bir kimse değildir».

Bu siyasî yapı altında ortaya çıkan bir başka görüntü ise ekonominin bağımsız birimler biçiminde örgütlendiğidir. Feodal ekonomi dar, sınırlı ve bunlardan öteye kendi kendisine yeterli ve kapalı bir ekonomidir. Ve gerçekte bu nedenledir ki şehirlerde, **bourg**'larda örgütlenen **artisanat,** feodal ekonomi içinde bir eklenti görünüşünü kazanacaktır. Ve yine bu görünüşün sonucu endüstri devriminin gelişmesiyle kapitalizmle feodalizm arası çatışma bir şehir - köy çatışması bi-

çimine bürünecektir ([11]).

Bourg'larda görülen **artisanat**'da da feodalizmin bazı genel çizgilerini saptayabilmemiz mümkündür. **Artisanat**'da da kişisel ilişkiler ve kişisel üretim egemendir. Ürün, üreticinin kişisel damgasını taşımakta ve bu nedenle önce pazarda değer bulmaktadır. Ayrıca üretim gelenekçi olmuş, büyük kayıtlara bağlı kalmıştır. Geleneklerin dışında yeni üretim ilişkileri ya da yeni üretim, büyük bir özenle yasaklanmıştır.

2 — Feodalizmin Doğuş Koşulları

Yukarıda kısaca belirlemeye çalıştığımız özellikleri ile feodalizm modeli, bu biçimi ile de herhangi bir şema-kalıp olmaktan öteye gidemez. Bu nedenle bu modelin tarihî serüveni içindeki açıklamasını da ortaya çıkarmamız gerekecektir. Tarihî gelişme içine yerleştirebildiğimiz ölçüde yalın bir şema olmaktan çıkıp bazı sorunlarımızın, kaygılarımızın aydınlanmasına yardımcı bir araç olabilecektir.

Tarih içine yerleştirebilmek ve tarih içinde açıklamasını bulabilmek için işe önce feodal üretim biçiminin doğuş koşullarını ele almakla başlamak durumundayız. Feodalizmi tarihî bir kategori sayıyorsak, belki bir dönem ve bölgede ortaya çıkan tarihî ve toplumsal koşulların ürünü olduğunu da kabul etmek zorunda kalacağız. Yoksa zaman ve mekân içinde başlangıcı, sınırları ve etki alanları saptanamayan bir üretim modeli, araştırmalarımızda karşılaştığımız başı güçlükleri çözmemize yardımcı olması amacıyla kendimizin kurduğu bir şema olmaktan öteye geçemeyecektir.

Feodalizm, Batı Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun yıkıntısı üzerine kurulmuştur. Kuruluşu konusunda yaptığımız **yalnızca** bu gözlem bile feodalizmin tarihte yayılış alanını önemli ölçüde sınırlamış olacaktır.

Yaygın görüşe göre feodalizm, Batı gelişme çizgisinde kölelik döneminden sonra gelen zorunlu aşamadır. Kölelik ile feodalizm Batı tarihi içinde aralarında zorunlu bir bağlantı bulunan birer aşamadır. Yine kapitalizm ile sosyalizm arasında zorunlu bağlantının altını çizebilmek ve Batı'nın dünya içindeki bugünkü durumunu mazur göstere-

(11) Buna bakarak Doğu - Batı çatışmasını dünya çapında bir şehir - köy ya da feodalizm - kapitalizm çekişmesi olarak gösteren yazarlar bulunmaktadır. Yoğun biçimde şehirleşmiş Batı ile köy nüfusu yüksek Doğu.

bilmek için aynı türden bir bağlantının feodalizm ile kapitalizm arasında da bulunduğu ileri sürülecektir.

Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu Batı tarihi içinde köleci üretim biçiminin en parlak örneğidir. Feodalizmin Batı Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun yıkıntısı üzerine kurulduğunu belirttiğimize göre köleci üretimle feodalizm arasındaki ilişkiyi aydınlatabilmek için Roma İmparatorluğu'nun kendi doğal gelişmesi içinde feodalizmi haber verecek olayların bulunup bulunmadığını kendimize sormamız gerekecektir ([12]). Roma İmparatorluğu, gelişmesinin son aşamasında çağının bütün uygarlık alanlarını (kendi ilişkiler sistemi dışında kalan Çin ve Hindistan gibi bölgeler hariç) kendi sınırları içine katmış; zenginliğinin doruğuna erişmiştir. Roma'nın dünya egemenliğine yeni bir katkıda bulunmak ya da zenginlik kaynaklarını geliştirebilmek imkânları sınırlanmıştır. Bu nedenle bu imkânları Roma çıkarına işleyerek Roma yönetici sınıfına katılmak gittikçe zorlaşmıştır. Alabildiğine genişleyen zenginliklerine karşılık insan kaynakları kısırlaşan Roma sistemi temsilcisi aristokrat sınıfı daralmaya başlamıştır. Bu olayın ekonomideki görüntüsü ise zenginlik ve servetin gittikçe çok sınırlı sayıda kimsenin elinde toplanmasıdır.

Bunun sonucunda şehir **artisanat**'sının üretim yapabileceği pazar da aynı ölçüde sınırlanacaktır. Köleci Batı ekonomisinde çeşitli ilişkiler içinde şehir **artisanat**'sının ağırlığı her zaman tartışılabileceği halde (gerçek ağırlık Doğu ticaretinde ve Doğu soygunundadır) Doğu karşısında Batı'ya kimliğini kazandıran üretim kesimi olması nedeniyle önemlidir. Roma'nın Batı'nın dünya egemenliğini temsil eden bir sisteme dönüşmesiyle Roma şehir **artisanat**'sı da en mükemmel biçimine başka bir deyişle kendi sınırına kavuşmuştur.

Kısacası yeni atılımlarla ve kendi gücüyle pazar koşullarını ve sınırlarını zorlamak imkânlarından yoksundu. Roma soygununun en üst düzeye ulaşması nedeniyle dış pazarlarda bu **artisanat**'nın üretimine karşılık verebilecek gerçek satınalma gücü de artık hemen hemen kalmamış bulunuyordu. Satınalma gücü çok az sayıda olan Roma aristokrasisinin, Batı'nın dünya egemenliğinin temsilcilerinin, elinde toplanmıştı. Ve **artisanat** üretimine ancak az sayıda bu kimseler karşılık verebiliyordu. Üretimi besleyen pazar, bu kimseler aracılığı ile kişileşmiş ve soyut pazar ilişkileri yerine üretici - alıcı arasında artık kişisel

(12) Bu konu için bk: G. Childe ve özellikle **Tarihte Neler Oldu** adlı kitabı.

bağlılık doğmuştu. **Artisan** artık kişisel olarak tanıdığı alıcı için üretiyor ve üretimini alıcının kişisel isteklerine göre düzenlemek zorunda kalıyordu. Bu çok az sayıda satınalma gücüne sahip Roma zenginleri Roma üretiminin her kesimindeki temsilcilerini kendi şahsî çevrelerinde toplamaya başlayacaklardır. Bu kişisel ilişkiler dışında üretim için pazar ya da yaşama imkânları bulunmayacaktır.

Romalı zenginler, soyut pazar ilişkilerine gerek duymadan kendi güçleriyle üretimi örgütleyebilmeye başlayınca Roma şehirlerini bırakarak kırlardaki kendi büyük topraklarına çekilecekler ve satınalma güçleriyle üreticileri kendi çevrelerine çekeceklerdir. Böylece Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde görülen büyük malikâneler karşımıza çıkacaktır. Batı Avrupa, görüldüğü gibi, feodal döneme geçildiği zaman kırlarda kendi kendine yeterli, kapalı küçük ekonomik birimler konusunda yaşanmış deneylere sahipti. Ve buradan Roma İmparatorluğu'nda son dönemde görülen gelişmelerle feodalizm arasında bir yakınlık görenler ve feodalizm ile Roma İmparatorluğu ya da köleci üretim arasında zorunlu bir bağlılık olduğunu ileri sürenler bulunacaktır.

Doğu ve Batı Roma

Ancak bu açıklama, feodalizmi bir tarihî sıçrama olmaktan çok Roma İmparatorluğu zamanından da bulunan ilişkilerin biçim değiştirmesi ya da gelişmesi olarak karşımıza çıkarır. Roma İmparatorluğu da, feodalizm de aynı Batı'nın tarih içinde aldığı değişik biçimler olması yönünden doğrudur da bu. Ancak toplumların gelişmelerinde bir aşama olarak feodalizmi ve dolayısıyla sorunun özünü anlamamıza elverişli değildir.

Roma bir bütünlük gösterir ve Roma İmparatorluğu tek tür ilişkilerle, köleci üretim biçimi ile, açıklanırken Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları olarak ikiye ayrıldığı zaman Batı feodal beyliklere ayrılıp parçalanırken Doğu'da güçlü ve uzun ömürlü bir merkezî devlet, Bizans İmparatorluğu, tarih sahnesinde görünecektir.

Yalnızca bu olay bile bize daha başka açıklamaların gerektiğini göstermektedir. Bizans İmparatorluğu ile Batı feodalizmi arasında bazı yakınlıklar bulunmaktadır. Her ikisi de aynı mirasın (Roma İmparatorluğu) devamcılarıdır. Ve her ikisi de aynı tür ilişkinin (köleci üre-

tim biçimi) üzerinde kurulmuşlardır. Ancak tarihte değişik birer çizgi izlemişlerdir.

Feodalizmi köleci üretimin zorunlu bir sonucu sayabilmemiz için ayrıca Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını açık ve kesin bir biçimde köleci üretim biçiminin gelişmesine bağlayabilmemiz ve bu gelişme için. de taşıdığı çelişkilerin üst düzeye ulaşıp çözümünün feodalizmde bulunması nedeniyle bu gelişmenin tarihî bir zorunluluk olduğunu gösterebilmemiz gerekir. Halbuki Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, köleci üretim biçiminin iç çelişkilerinden önce Roma İmparatorluğu üzerine yapılan ve Batı tarihçilerinin verdikleri adla 'barbar akınları'nın bir ürünüdür. Kendi iç çelişkilerinden çok dünya egemenliğini kendi bünyesinde toplarken çeşitli halklar arasında yolaçtığı çelişkiler Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına yolaçacaktır. Ve ilerde de görüleceği üzere feodalizm, ancak bu çelişkilere karşılık verebildiği için Batı Avrupa'da gelişebilecektir.

Feodalizmi Roma İmparatorluğu'nu iç çelişkileri sonucu saymak, Romalı malikâne sahiplerinin kendi servetlerinin oluşmasına yolaçan Roma İmparatorluğu'nun temsil ettiği dünya egemenliğinden yine kendi istekleriyle vazgeçtiklerini ileri sürmek olur ki, pek sağlıklı bir görüş olamaz bu.

Roma İmparatorluğu, kendi iç çelişkileri ya da gelişmesinden çok, barbar akınları sonucu yıkılmıştır. Barbar akınlarının (ki bu, Roma İmparatorluğu için bir dış olay, bir dış etkendir) Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına yolaçan olay olduğu gibi Batı Avrupa'da feodal dönemi başlatan olay olarak da ele alınması gerekir her şeyden önce - en azından Batı'da köleci üretime son verdiği için ([13]).

Batı üzerinde barbar akınlarının iki büyük etkisi olmuştur. Barbar akınları önce Roma İmparatorluğu'nun, başka deyişle Batı'nın dünya egemenliğini kırmıştır.

Dünya egemenliği (ileride bu konu üzerinde durabileceğimizi umuyoruz), günümüzde inandırılmak istenildiği gibi üstün uygarlığın (XX. y.y.'da Batı uygarlığı ya da kapitalizm) kendiliğinden ve doğal olarak ele geçirdiği ve öbür uygarlıkların bu üstün uygarlığı kendilerine örnek almalarından öteye bir sonucu bulunmayan bir olay değildir. Ba-

(13) Karl Marx da aynı gereği duymakta ve feodal üretim biçiminin oluşmasında cermen üretim biçiminin etkilerinden söz etmektedir.

tı ve Doğu, karşılıklı vazgeçemedikleri aralarındaki ilişkileri dünya egemenliği aracıyla kendi lehlerine çevirmeye çabalamışlar ve bu konuda elde ettikleri üstünlüklere dayanarak kendi uygarlıklarına yön vermişler ve gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Dünya egemenliği, böylece, tarafların iç bünyelerini de kapsayan evrensel ilişkiler sistemidir.

Dünya egemenliği, Roma İmparatorluğu için ek bir özellik değil, kendisine Yunanlılığı aşmasına izin veren, zenginliğinin kaynağı, İmparatorluk yapısına biçim veren ana olay olmuştur. Roma'yı Roma yapan, çeşitli olaylar arasında Mısır'ın buğdayını, zenginliğini, dünya üzerinde geliştirdiği ilişkilerle Batı lehine en elverişli koşullarla elde edebilmesidir. Bu nedenle Batı akınları içinde Vandallar Kuzey Afrika ve Güney Akdeniz kıyılarını ele geçirip Roma'nın Doğu ile ilişkilerine engel olması İmparatorluğun çöküşüne yolaçacaktır. Batı bu saldırılar arasında Roma'yı yakıp yıkanlardan çok Vandallar'a kin tutacaklardır. Günümüz Batı dillerinde vandalizm, barbarlıktan da öteye bir anlam taşımaktadır. Halbuki, Vandallar Roma'nın Doğu soygununa engel olmaktan başka bir olaya da yolaçmamışlardır.

Dünya egemenliğini yitirmekle Roma İmparatorluğu yıkılacağı gibi Batı da buna bağlı olarak yapı değiştirmek zorunda kalacaktır.

Barbar akınlarının ikinci önemli sonucu da sürekli saldırı ve yağma karşısında Batı'nın kendisini savunmak zorunda kalmasıdır. Dünyanın yenilmez ordularına sahip olduğu inancıyla yüzyıllar boyunca alabildiğine genişleyen Batı, artık saldırganlık rolünü bırakıp savunma durumuna geçiyordu.

Barbar akınları sonucu bölünen Batı'da Doğu ve Batı Roma için sözkonusu olan Batı'nın varlığının devamı ve değerlerinin korunmasıdır. Artık yayılma siyaseti yerine Batı için kendi içine kapanma dönemi başlayacaktır.

ORTAÇAĞ BAŞLANGICINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR ÖNÜNDE BATI İÇİN ÇÖZÜM YOLLARI

Batının varlığının devamını ve değerlerinin korunmasını sağlayabilmek için Batı ve Doğu Avrupa'da koşular değişik olacaktır.

Batı Avrupa'da, Batı, koşullar zoruyla, yoğun yağma ve akınlara

karşı bütün benliğini tehlikeye atmamak için bölünme yolunu seçti ve 'barbar'ların aşma imkânlarının olmadığı **seigneur**'lerin şatolarının duvarları gerisine sığındı (Batı dışı halklarca aşılamayan şato duvarlarının feodalizm tarihinde önemi büyük olmuştur. İstanbul'un fethinin Ortaçağı ya da başka deyişle Batı'da feodalizm dönemini kapamış olması bir rastlantı değildir. İstanbul'un fethi, en aşılmaz sanılan şato duvarlarının, Bizans surlarının bile Türk topları önünde etkisiz kaldığını göstermiş —Yeni-çağ'ı başlatan olaylar arasında barutun yaygın kullanılışı da gösterilir— ve feodalizmin tarihî görevinin bittiğini Batı'ya duyurmuştur). Batı, bu koşullarda —şato duvarları gerisinde— kendi kimliğini koruyabilmek için üretimi geniş kayıtlarla geleneğe bağladı. Batı-dışı halkların saldırısına karşı bir bütün olarak değil de beklenen bir yenilgi karşısında en azından yeniden canlanmayı sağlayacak (**'renaissance'** diyecekler buna) bir çekirdeği kurtarmak amacıyla (bu nedenle Batı kimliğine ya da gelenek ve kurallara kesin bağlılık) küçük ve savunmada (kapalı) birimlere bölünen Batı Avrupa, bu siyasî bölünmeye karşı ideolojik düzeyde birliğin sürdürülmesine büyük özen gösterilecektir. Roma İmparatorluğu, en azından Batı'nın dinî yaşantısında varlığını sürdürebilecekti. Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun kurum (başkent Roma) ve ideolojisini (evrensellik, dünya egemenliği iddiaları) benimsediği ölçüde Batı'nın dini olacaktır. (Boşuna bazı yazarlarca günümüz Batı'sının üç temeli olarak Roma İmparatorluğu, Cermen üretim biçimi —barbar akınları— ve Hıristiyanlık sayılmamaktadır.)

Dış dünyanın (Doğu) daha güçlü olduğu dönemde yabancı etkilere direnebilmek ve Batı'nın kimliğini koruyabilmek için koyu bir taassup (engizisyon mahkemeleri) egemen olacaktır Avrupa'ya (Batı, dünya egemenliğini yeniden ele geçirince bu kez Doğu'da laikliğin övgüsüne başlayacak; Batı'yı Batı yapanın özgür düşünce olduğu izlenimini uyandırmaya çalışacaktır). Ve her ne bahasına olursa olsun varlığını sürdürebilmek için Batı üretimde zorunluk getirecektir. Batı için üretim bu koşullarda artık yalnızca bir zenginlik kaynağı değil, aynı zamanda, varlığının sürdürülmesi için baş koşuldur (iş ve ödev kavramları arasındaki kargaşalık günümüze kadar sürecektir). Üretici işine bağlıdır. Köylü toprağa, artizan loncaya bağlanmıştır.

Doğu Avrupa'da ise durum daha değişiktir. Feodalizmin doğuşunu Roma İmparatorluğu'nun iç gelişmesiyle zenginliğin sınırlı ellerde toplanıp pazarın kişileşmesi ile açıklarsak, Roma için birinci zenginlik kaynağı olan Doğu ticaret ve soygunun doğrudan örgütlendiği böl-

ge olarak büyük zenginlere ve dolayısıyla feodalizme önce Doğu Avrupa'da rastlamamız gerekecekti. Halbuki daha değişik bir durumla karşılaşmaktayız.

Doğu Avrupa'da da Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla ortaya çıkan yeni koşullar, gelişmeleri biçimlendirecektir. Doğu Avrupa'da coğrafya ve stratejinin koşulları, dış saldırılarına ancak toplu halde direnmeye izin verecektir. Bunun sonucu Batı Avrupa'daki parçalanmaya karşılık merkezîyetçi Bizans İmparatorluğu kurulacaktır.

Doğu Avrupa'da belli stratejik noktaların denetiminin elden çıkması (sözgelimi Boğazlar) Batı'nın bütün varlığını tehlikeye atabilecektir. O nedenle Doğu Avrupa'da sözkonusu, birlikte var olmak ya da yok olmak sorunudur. Ayrıca Doğu Avrupa'da Batı Avrupa'da olduğu gibi yalnızca örgütlenmemiş Batı-dışı halkların saldırısı da sözkonusu değildir. Doğu Avrupa'da Batı'nın Doğu ile olan geleneksel düşmanlığı ve Doğu'nun bu bölgede örgütlenmiş olması sistemli bir işgale izin verebileceği için Batı, hiç bir zaman feodal bölünmeye gidemeyecektir.

Avrupa'da, Batı'da feodalizmi, Doğu'da Bizans'ı başlatan olay (askerî üstünlüğün Batı-dışı halklara geçişi ve Roma'nın dünya egemenliğinin yıkılışı) ve güdülen amaç (Batı'nın varlığının korunması) aynıdır. Ancak değişik coğrafya ve strateji koşulları yüzünden feodalizm Batı Avrupa ile sınırlı kalmıştır.

Bizans da, tekrar edelim, Batı'nın varlığının, kimliğinin korunması çabasından başka bir şey değildir özünde. Bu nedenle de koşulların değişmesi sonucu Batı'nın yeniden doğuşunda Bizans'ın koruduğu ve sakladığı değerlerin etkisi büyük olacaktır (Batı'da **renaissance,** belki de abartılarak, İstanbul'un fethiyle Batı'ya göçen Bizanslı papazların beraberlerinde getirdikleri bilgi ve kültür hazinelerine bağlanır).

Bu kısa bilgilerin ışığı altında tartışmamıza, Türk toplumunun feodal aşamayı yaşayıp yaşamadığı konusuna dönebiliriz. Bunun için de son olarak feodalizmin sınıf yapısına göz atmamızda yarar olacaktır. Ön bilgilerle konunun yeterince aydınlandığına inandığımız için üzerinde kısaca durmakla yetineceğiz.

1 — Feodalizmde Sınıflar :

Feodalizmde başlıca iki ana sınıf görmekteyiz.

a — **Aristokrasi ve Ruhban Sınıfı:** Bu sınıflar, Batı'nın feodal bölünmesi içinde birliğin temsilcileridir. Aristokrasi askerlik, ruhban sınıfı ise ideoloji alanlarında Batı'nın kimliğinin koyucuları olarak feodal düzende önemli görevlerin yerine gelmesini sağlayacaklardır.

b — **Tiers-Etat (Halk):** Bu sınıflar ise üretimin sürdürücüleri olarak feodal düzende yerlerini alacaklardır. Thiers-Etat, Batı' nın büyük yağma ve saldırılar döneminde varlığını sürdürmesine izin vermiştir.

Görüldüğü gibi feodalizm, hiç de yeni aşamalara dönük bir düzen değildir. Eski koşullarının yenilenmesiyle toplumun kimliğini yeniden bulmasını tasarlayan, amaçlayan bir örgütlenmedir ancak.

2 — Türkiye'de Feodalizm :

Görüleceği gibi yeni aşamalara dönük olmadığını söylediğimiz feodalizmin kapitalizmi kendi bünyesinde taşıdığı çok şüphelidir (klasik şemaya göre sömürücü sınıf aristokrasi olduğuna göre servetin bu sınıf elinde toplanması gerekirken Ortaçağ sonunda giderek yoksullaşmışlar —toplumsal görevlerini yitirmesine bağlı olarak—, buna karşılık burjuvazi eliyle sermaye birikimi gerçekleşmiştir. Yine klasik şemaya göre Batı'ya yön veren sınıf çatışmasının sömüren ve sömürülen sınıflar olarak aristokrasi ve serfler arasında olması gerekirken aristokrasi - burjuvazi çatışması ön plana geçmiştir). Halbuki toplumumuza, öncelikle ve yalnızca Türkiye kapitalizme yönelme hareketi içinde sayıldığı için, feodalizm yakıştırılıp takıştırılmak isteniyor.

Feodalizm, belli tarihî koşullarının ürünüdür ve tarihte belli dönem ve bölgeyle (Ortaçağ ve Batı Avrupa) çok yakından bağlı kalmıştır. Kendi koşulları dışında feodalizmi aramak, bizim için, her zaman yanıltıcı olacaktır. Değişik ve başka durumları genelleme ve soyutlama sözde çabası içinde aynı etiket altında ele almak yerine tarihî gerçeği bütün boyutlarıyla, başka türlü söylersek özellikleriyle belirleyen

tanımların kullanılması sorunlarımızın anlaşılması konusunda bize daha yardımcı olacaktır. Yoksa merkezî feodalizm gibi anlamsızlıklar içinde bocalamaya mahkûm olmamız kaçınılmaz. En basit tarih bilgisi bile bizlere merkezîyetçilik ve feodalizmin birbirini inkâr ettiğini, ittiğini öğretebilir.

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN ÖYKÜ VE ROMANLARI

Şükran KURDAKUL (*)

Şair Ahmet Hamdi Tanpınar, öykü ve roman türlerindeki ilk yapıtlarını 1940'dan sonra gün yüzüne çıkardı. Abdullah Efendi'nin Rüyaları (1943), Emirgân'da Akşam Saati (uzun hikâye, İstanbul dergisi, 1945), Mahur Beste (Ülkü dergisi, 1945) tek parti döneminde, milletvekili olarak çalıştığı yılların ürünleridir.

Beş uzun öyküden oluşan Abdullah Efendi'nin Rüyaları'nda, ilk öykü, «Kırkını Çoktan geçmiş» (s. 25) Abdullah Efendi'nin buhranları çevresinde oluşur. **Geçmiş zaman Elbiseleri,** gerçek kimliklerini saklayan genç bir kadınla ihtiyar bir adamın; **Bir Yol,** çevresinden uzaklaşmak isteyen okumuş birinin tren penceresinden gördüğü bir doğa parçasında yaşama saplantısı işlenir. **Erzurumlu Tahsin**'deyse, bu kez çevresine başkaldıran bir adamın yüksek öğrenim, zenginlik gibi olanaklara boş vererek, mutluluğu yalnızlığında araması, **Evin Sahibi**'nde, çocukluğu Musul'da geçen bir paşa torununun yakınlarının ölümü sonucunda olağanüstü —deliliğe varan— durumu öykülenir.

Bu evresinde de «tek bir insan etrafında dünyayı toplama» amacından yola çıktığı sezilen yazar, kişilerinin genellikle doğal dışı özellikler taşımasına özen göstermiştir. «Çocukluğundan beri» uğurlu ya da uğursuz olmaları yönünden sayılarla uğraşma hastalığına yakalanan (s. 27) Abdullah Efendi bu özelliğiyle biraz Salawin'i; eski yıllarda gördüğü rüyaları yaşamasiyle Dostoyevski'nin kişilerini anımsatır. Son çözümlemede «bir meczuptan başka bir şey olmayan» (s. 133) Erzurumlu Tahsin'le **Evin Sahibi**'nin başkişisi anasının ölümünü simgeleyen bir rüyanın etkisinden kurtulamayarak (s. 164) istem gücünü yitiren bir hasta olarak görülür.

Bir bakıma, dünyaya geldiklerine pişman olduklarını söyleyebileceğimiz karanlık geçmişlerindeki kimi olayların etkisiyle us güçleri dış dünya ile uyumlarını yitirmiş, yaşamları düşlerle karabasanların kuyularına düşmüş kişilerdir bunlar. Onları yaşamları içinde somutla-

(*) **Şükran KURDAKUL,** Yazar ve Edebiyat Tarihçisi.

mak isteyip istemediği anlaşılmaz Ahmet Hamdi'nin. Yalnız **Ev Sahibi**'nde başkişinin çocukluğu, öğrenim yılları, evlenmesi öykülenirken, belli dönemlerin somut insanlarının (Paşa dede, teyze, Zeynep, Hayrettin Bey) konması, «Balkan fecaatleri, umumî harbın sefaleti, yedi cephede girişilmiş savaş» (s. 188), «Harbin ikinci senesinde» (s. 189), «Mütareke haberleri» (s. 190) gibi değinmeler öykünün belli zaman ve çevre ilişkileri içinde izlenmesini sağlar. Bu nedenle yazarın daha geniş boyutlu çalışmalarına hazırlandığını düşündüren bu öyküsünde, annesinin bir masal hayvanı gibi kabul edilen bir yılan tarafından öldürüldüğüne inandırılan çocuğun, ileri yaşlarındaki hastalığı bir gerekçeye bağlanırken, «eski musikiye hayran olan karısından (Zeynep) birdenbire uzaklaşması, gecenin birinde Zeynep'in saçlarını yılana benzeterek öldürmeye kalkışması (s. 214) nı sakatlanmış bir yaşam sürecinin doğal sonucu olarak karşılarız.

Ahmet Hamdi'nin öykülerindeki kişilerin en belirgin özellikleri us güçlerindeki sallantıya uğramışlıktır; sanatçının sevdiği sözcükle yazalım, «vehim»lerin batağında çırpınır bu kişiler. Kimileri, Necip Fazıl'ın şiirlerini okuya okuya, onun «cinli, şeytan»lı karamsar dünyasına kapıldıkları izlenimini uyandırır. Yer yer Peyami Safa'nın idealist felsefeye bağlandığı evrenin ilk ürünü **Bir Tereddüdün Romanı** (I. bas. 1933)'ndaki Muallâ ile karşılaşır gibi oluruz. Dönemlerinin insanlarına özgü yaşarlıkları yoktur bu kişilerin. Sanki zorla öykülere getirilmişlerdir, yakalarını yazarın elinden kurtarma özlemiyle yanarlar.

ROMANLARI

Ahmet Hamdi'nin ilk romanı **Mahur Beste**'de dönemlerinin özellikleri, iş ve ev yaşamları, sarayla ilşikileri, alışkanlıkları, merakları, tutkuları, felsefeleriyle İmparatorluğun son yıllarında yaşayan insanlar sergilenmek istenir. Şuray-ı Devlet Mülazimi (Danıştay raportörü) Behçet Bey, babası (İsmail Molla), kayınbabası (Ata Molla), Sabri Hoca, eniştesi (Halil Bey) ve konağındakilerin önemli bir olaya dayanmadan anlatıldığı roman, kişilerin Abdülhamid II. döneminin ölçütlerini düşündüren nitelikleriyle verilirler. Onuruna düşkün (s. 42), «Müstebide yaranmak için» gereken sabırdan yoksun (s. 49), saltçı iktidara boyun eğmeyen İsmail Molla; yaratılıştan zayıf, kendine özgü alışkanlıkları olan (s. 16) biraz bencil Behçet Bey; yıkılış döneminin

çöküntüsüne çıkar yol arayan politikacı tiplerinden Sabri Hoca, bireysel heveslerine bağlı Halit Bey... İmparatorluk döneminde «ilmiyye» ve «kalemiyye» olarak adlandırılan din adamlariyle bürokratların çöküş gerçeği içindeki kişilikleri simgelemektedir.

Sahnenin Dışındakiler (ilk çıkışı, Yeni İstanbul gazetesi, 10 Mart 1950 - 26 Mayıs 1950) Abdülhamid II. döneminin artıklarıyle, II. Meşrutiyet'te ortaya çıkan kuşağın romanıdır. Mahur Beste'de Abdülhamid'i devirmek isteyenlerle, Abdülhamid'den kurtulmanın artık neyi kurtaracağını soranların dünyasını yansıtan Ahmet Hamdi, bu romanda, hükümet darbelerini, parti mücadelelerini, I. Dünya Savaşı'nı ve yenilgiyi gören kuşağın «mütareke» evresindeki İstanbul yaşamını sergilemiştir. Bunlar, «İmparatorluğun küçülmesiyle evi de küçülen orta sınıf» (s. 26) ın okumuş bireyleridir. Galatasaray'dan sonra Avrupa'da öğrenim görüp dönen İhsan; gece gündüz başını kitaptan kaldırmayan, dönemin kadınlara tanıdığı haklardan fazlasını isteyen Sabiha; Vefa İdadisi'nin ilk sınıflarında «psikoloji illeti»ne tutulan Cemal; Verlaine'den dizeler okuyan Kudret Bey... 1923'ten sonra iktidara geçecek olan kuşağın gençlik evrelerini yaşayan kadınları arasından seçilmişlerdir.

Hesap sorma, kendilerinden öncekilerini yargılama olanağını (henüz) ellerinde tutan bu genç insanların ana-babaları, iktidar ya da muhalefet partilerinin kodamanlarıdır. Bir gece zeybek oynamadan yatarsa hastalanacak gibi olan Tevfik Bey'ler, işbirlikçi Ali Kemal'ler; Sabiha'ların, Cemal'lerin yakınları, evleri, yalıları, ,Anadolu'yla ilişkileri, bencillikleri, özverileri, yaşam ve dünya görüşleriyle —yer yer olaylar içinde— görünüp geçerler.

Huzur : Sahnenin Dışındakiler'de tanıdığımız Mümtaz'la Nuran'ın aşklarının geniş ölçüde verilmesinin yanında, Osmanlı soylularından ve bürokrasisinden gelen okumuşların 1923'ten sonraki huzursuzluğunun işlendiğini söyleyebileceğimiz bu roman, başkişilerinden birinin adını taşıyan dört bölümden oluşur. Birinci bölümde yazar, bir günlük yaşamı içinde Mümtaz'ı (Edebiyat Fakültesi'nde asistan, şair), İhsan'ı (mütarekede Anadolu'ya yandaş örgütlerde çalışmış olan bir öğretmen), Macide'yi (İhsan'ın karısı), Nuran'ı (Edebiyat Fakültesi'ni bitirmiş genç bir dul) tanıtır. İkinci bölümde Mümtaz'la Nuran'ın aşkları, eski yapıtları, semtleriyle İstanbul ağırlık kazanmış; üçüncü bölümde (Nuran'ın fakülte arkadaşlarından eski âşığı) Suat'la birlikte, romanın

gelişimi içinde önemi olan (Suat'ın intiharı, Nuran'ın kocasına dönmesi gibi) olaylar ortaya çıkmıştır. Dördüncü bölümdeyse Suat'ın ölümünün yarattığı etkiden kurtulamayan Mümtaz'ın bunalımları verilir. II. Dünya Savaşı'nın başladığı gün roman biter.

Huzur'da ilk romanına oranla daha geniş yan olaylara başvurarak belirli rastlantılarla okumuş kişilere tartışma olanağı sağlayan Ahmet Hamdi'nin özellikle doğu - batı uygarlığı, sanat, ekonomi, tarih, öğretiler, devrim konularında görüşlerinin bilinmesini sağlayarak «tezli roman» sınırlarını zorladığı söylenebilir.

Baş kişilerinden biri olan Hayri İrdal'ın anlatışı ile kurulmuştur. «Büyük Ümitler», «Küçük Hakikatler», «Sabaha Doğru», «Her Mevsimin Bir Sonu Vardır» adlarındaki dört bölümden oluşur. Hayri İrdal, Halit Arayıcı, Dr. Ramiz gibi Cumhuriyet döneminde orta yaşlı sayılabilecek kişilerin yanısıra Abdüsselâm Efendi Abdülhamid II. döneminde (Şûra-yı Devlet azası), Nuri Efendi (muvakkit), Seyit Lutfullah (kehanet sahibi olduğuna inanılan saat meraklısı biri), Asım Efendi (saat tamircisi), v.b. eski zaman adamları çevreleri içinde verilirler. Böylece XIX. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın yarısına değin uzanan geniş bir zaman diliminde yitmekte olan eski, gelişmekte olan yeni ile birlikte sergilenmiş olur. Yazar eline geçen her olanağı nasıl kullanacağını arayan Halit Arayıcı'nın kimliğinde devlete dayalı özel girişimcilikten pay ve ün kazanma peşindeki kendine yönelik faydacılığı; çocukluğundan itibaren saatlerin (mekaniğine değil) felsefesine merak salan Hayri İrdal'ın kimliğinde derbederliği, uyumsuzluğu (abstre), toplumdışılığı, sahteci bile olsa güçlü karşısında ezilmişliği; Pakize ile koşullara, kurallara aldırmadan sınıf değiştirmek isteyen kadını simgelemeye çalışır. Hayri İrdal'ın «zaman felsefesi»ne dayanarak, halkı etkilemeyi başaran Halit Arayıcı'nın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü kurma, geliştirme, kabul ettirme aşamalarında bu kişilerin değişen ahlâksal durumlarını ortaya koyarak, geniş bir kesimin hem özelliklerini verir, hem ince yergi yoliyle eleştirisini yapar.

GENEL ÖZELLİKLERİ

Ahmet Hamdi'nin romanlarında yaşamı, eski ve değişmenin doğal sürecine girmiş olan İstanbul; insanları İstanbullular temsil eder. Mahur Beste'de büyük kent —Abdülhak Şinasi'nin yapıtlarındaki gi-

bi— köşk, yalı ve konak demektir. Eski yapılarda çökmekte olan İmparatorluğun soyluları ve yönetici katların bireyleriyle karşılaşırız. Bu romanın başkişilerinden biri olan Ata Molla Bey, «Süleyman devrinden beri üstüste birkaç Şeyhülislâm yetiştirmiş bir ailenin» (Mahur Beste s. 53), Behçet Bey, 1882 - 1886 yılları arasında yalnızca 104 «mezun verebilen» Mülkiye Mektebi'nde öğrenim görerek kapağı «Şûra-yı Devlet»e atabilen bir mutlu azınlık çocuğudur. Mahur Beste'de yer yer uzak tablolar gibi görünüp yiten İstanbul'dan yalnızca semt adları kalır aklımızda.

Sahnenin Dışındakiler'de sokak, cadde, semt daha somuttur. Cemal'in de kişilerinden biri olduğu orta tabakanın çocukları sokağa çıkmış, yanlarını yörelerini görmeye başlamışlardır. İnsanlar artık Taksim'den arabaya atlayıp Şişli'ye gidebilir, Şûle ya da İkbal kahvesinde oturabilirler. «Madam Elekçiyan'ın pansiyonuna yerleşen» Cemal, —Yakup Kadri'nin Sodom ve Gomorre'sindekine benzer bir ayrımla— Beyoğlu'nda, mütareke koşullarına aldırmadan eğlenen İstanbul'un karşısındaki, «çok bahtsız, çok muzdarip» İstanbul'un «çapraşık yollu, mescitli, bakkallı mahallelerindeki tahta, kutu gibi evleri» dışardan olsun görebilmektedir (281 - 282). Başkişilerinin 25 - 40 yaşlarında olduklarını düşünebileceğimiz Huzur'un insanları da II. Dünya Savaşı öncesi İstanbul'unda eski İstanbul'u yaşıyor gibidirler. İlginç olan Ahmet Hamdi'nin çoğu kişileri hangi dönemin insanı olurlarsa olsunlar, büyük kentin, dolayısiyle toplumun değişmesinden yakınarak eskiyi aramalarıdır. Mahur Beste'de Ata Molla Bey,

«Ah.. Eski İstanbul.. İçten içe kaynaşan hayatiyle durmadan çarpışan ihtiraslariyle, kin ve sevgileriyle.. kadını erkeğini tamamlayan halkiyle her türlü canlılığın üstünde canlı şehir.» (s. 53)

gibisinden sözlerle XIX. yüzyıl öncesini düşlemektedir. Huzur'da Nuran'la Mümtaz, kentin eski semtlerini gezerken «beyaz ve tahinî boyalı» eski konak yavruları önünde mâzideki zenginliğin, hayatın çiçeği «lüksün» acı artıklarına bakarak hüzünlenir.

Romanlarda, Ahmet Hamdi şiirine özgü (rüya, tılsım, iklim, hülya, zaman, ebedî, gümüş, hâtıra) v.b. sözcüklerle, bu sözcüklerden yapılan tamlamaların — özellikle Huzur'da bolca kullanılması, gerçeklikten kopuşu düşündüren bir ortam yaratır. Bu nedenle yaşama bir romancı gibi değil, kimi yerde şair, kimi yerde yakın tarihimizin özellikle değişme, batılılaşma sorunlarını deşmek isteyen bir düşün ada-

mı olarak baktığı izlenimine varmak olasıdır. Belki bunun sonucu eski dönemlerin kimi olaylarına değindiği kesimlerde (Mahur Beste, s. 98) anlatımı, tarih konularındaki makalelerinin anlatımıyle hemen hemen aynı tümce özelliklerini taşır.

KİŞİLER

Ahmet Hamdi'nin romanlarında kişilerin iki önemli özelliğe sahip olduklarını söyleyebiliriz. 1 — Ya çocukluklarından kalma doğaldışı denilebilecek tutku düzeyinde merakları vardır. Bu nedenle dünyaları daralmıştır. 2 — Ya da tarih, toplumbilim konularında konuşmaya düşkündürler, felsefe yapmayı severler.

Mahur Beste'nın «manyak» (terim yazarındır) Behçet Bey'i, ancak «hangi zamanı saydıkları bilinmeyen bir yığın saat içinde» (s. 16) uyuyabilir. «Altın yapraklı bir ağaç gibi, gözlerinin önünde» saat seslerini görür (s. 29). Onların dünyasında yaşamakla mutlu olur. Hayri İrdal (Saatleri Ayarlama Enstitüsü) sünnetinde dayısının armağan ettiği bir saatin yarattığı merak sonucu başka bir dünyanın büyüsüne kapılmıştır. Okuldaki ders zamanlarını bile, yöredeki «Nuri Efendi Muvakkithanesi»nde geçirmekte, gitgide, saatlerin mekaniğini aşarak felsefesini aramaktadır.

İsmail ve Ata Molla Bey'ler, Sabri Hoca (Mahur Beste); Cemal, İhsan, Sabiha (Sahnenin Dışındakiler); Mümtaz, İhsan (Huzur); Dr. Ramiz, Halit Arayıcı (S. Ayarlama Enstitüsü) sorunları (ve iddiaları) olan kişilerdir. Konuşmalarında ya tarih ve toplumbilim ya da sanat dersleri vermeyi severler. İsmail ve Ata Molla Bey'ler, Sabri Hoca, Abdülhamid II.'ye karşı geliştirilen direnç hareketlerini değerlendirirlerken, batı uygarlığının ülke insanının özünü değiştirici etkisi olduğu savında birleşmişlerdir. Konuşmaları, II. Meşrutiyet'le ortaya çıkan çağdaş İslâmcı akıma bağlı düşün adamlarının yazılarını çok anımsatır. Sinekli Bakkal'ın Nazır Paşa'sına benzemez bu kişiler. Doğal bir süreç içinde kendi kendisinin tüm özelliğini yaşayan Nazır Paşa sertliği, bağımlılığı, acımasızlığı, tepeden tırnağa görev ve sorumluluk anlayışı, daha sonra gerçeği görmesi, eski kişiliğini sınırlayan bağımı yadsımasiyle somuttur.

Ahmet Hamdi'nin kişilerinde göremeyiz bu yaşarlılığı. Sanki yazarın kafasında biçimlenmiş tek yönlü adamlardır onlar. Duyarlıkları

bile tek yönlüdür, sınırlıdır. Yalnız, 1897 yılında Tıbbiye, Mühendis ve Harbiye mekteplerinden 78 öğrencinin Ferik Refik Paşa Divan-ı Harb'ında yargılanıp Trablus'lara sürüldüğü bir ortamda, dönemlerine olan düşmanlıklariyle bile «acayip bir mâzi hasretine» düşmüşlerdir. (Mahur Beste, s. 52). Çocuk yaşlarından anımsadıkları bir yaşam mıdır özledikleri? Yoksa babalarının, büyükbabalarının dönemleri mi? Belli olmaz.

Huzur'un başkişilerinden Mümtaz da, Nuran'ı tanıdığı zaman 21 yaşlarında Edebiyat Fakültesi'ne yeni asistan olmuş bir genç değil de, görmüş geçirmiş bir düşünür kimliğindedir. Sanatın her dalında konuşur, felsefe yapar Mümtaz. Eski yapılara, eski musikiye âşıktır. Cumhuriyetin getirdiği kimi değişmelerden rahatsız olduğu izlenimini bırakan konuşmalarına karşın, Nuran'la ilişkisinde somut ve zamanının adamıdır. Evlenmeden, Emirgân'daki evde sevişebilmenin, lokantalarda, Boğaz'ın tepelerinde buluşup gezebilmenin özgürlüğünü yaşarken, geleneğin geçerli olmadığı yeri nasıl belirler kestiremeyiz. Eski musikinin tadına varabilmek için, «garplı terbiyenin zevkiyle seçilen eserlerin» güzel olabileceği kanısını ileri sürdüğüne göre, batının tekniğinden yararlanalım, özümüzü yitirmeyelim diyenlere mi yandaştır? Bu da belirmez pek. Kimi konuşmalarındaysa, toplumsal değişmeleri ve ihtilâlleri, «tamamen ümitsizliğe ve ölüm şuuruna» dayanmaktadır. Ona göre, insanların toplu halde «enternasyonal»i söylemeleri (komünizme inanmaları olacak), ya da kaz adımlariyle yürümeleri (faşizme inanmaları) hep ölüm korkusuna bağlıdır.

Ahmet Hamdi'nin romanlarında ülkenin yüzyıla varan zaman dilimi içinde, halktan kişilere, emekçilere ya da sınıf savaşımına ilişkin sorunların yarattığı durumlara raslamak olası değildir. Yakup Kadri gibi, o da Meşrutiyet dönemini yalnızca İttihat ve Terakki - Hürriyet ve İtilâf ayrımı açısından görmüş, kişilerini ancak bu ayrımın koşullaması içinde almıştır. Bu nedenle, Halide Edip'de yer yer sınıf kavramı, yaşamı tamamlar biçimde görünürken, Ahmet Hamdi'nin Cumhuriyet dönemini konu alan romanlarında bile, emekçi sınıftan tek bir kişiye ya da işçi sınıfının dünya görüşünü benimseyerek konuşan bir aydına raslamak olası değildir.

Gençliğinde bir süre Jaurés'in peşinden ayrılmayan İhsan (Huzur s. 169), son çözümlemede faşist İspanya ile (neden Almanya ya da İtalya değil) Sovyetler Birliği'ni aynı siyasal içeriğe sahip olarak dü-

şünen ve bu ülkelerde insanlığın felâketi hazırlandığına dostlarını inandırmaya çalışan (Huzur s. 84) herhangi bir kahve adamı olur çıkar.

Ahmet Hamdi'nin romanlarında kadınların daha değişik karakterde olduğunu söyleyebiliriz. Yalı, köşk, konak çevresinde dadılar, sütnineler, hanımefendilerin ahret kardeşleri yer yer asıl kişiliklerinin arkasında kalan yönleriyle verilmişlerdir. Abdülhamid II.'nin zoruyla Behçet Bey'le evlenen (Mahur Beste) Atiye Hanım, istem gücüyle, yaşamak zorunda olduğu adama boyun eğerken, tükenir. Sabiha (Sahnenin dışındakiler) olağanüstüdür ama ne başkaldırıları, ne okuduğu onca kitap, nihayet karışık işler çeviren, kadını özdeksel ve ruhsal olarak anlama koşullarını bilmeyen birinin karısı olmaktan kurtulmasına yetmez. Nuran (Huzur) ın en belirgin niteliği 21 yaşındaki sevgilisinin iyi bir dinleyicisi olmasıdır. Beğeni inceliği, giyimi kuşamı, görgüsü, okumuşluğu ve bunları kadınlığı yararına kullanması, hep bu niteliğini tamamlar gözükmektedir.

Kadınlardan birçoğunun ortak özelliği de eski musikiye tutkun olmalarıdır. Daha Abdullah Efendi'nin Rüyaları'ndaki Ev Sahibi öyküsünde karşılaştığımız Zeynep'ten itibaren yazarın önem verdiği hemen bütün kadın kişiler, eski musikinin inceliklerini, bestecilerini, bestelerini bilirler; çoğunun da sesleri güzeldir.

Mahur Beste, Huzur, yazarın Sahnenin Dışındakiler, Saatleri Ayarlama Enstitüsü başkişilerinin anlatışıyle kurulmuştur. Nedir ki yazarın başvurduğu iki kuruluş yolunda da anlatım genel özellikleriyle aynıdır. Bu durum yazarla kişileri arasında kaçınılmaz benzerliklerin ortaya çıkmasına yolaçar. Sahnenin Dışındakiler'in anlatıcısı 1920'lerin Tıp öğrencisi Cemal'le Huzur'un anlatıcısı Ahmet Hamdi aynı deneyden geçmişlik, bilgi zenginliği ve olgunluğa sahip kişiler gibi görünür. Yer yer de romanı başkişisinin ağzından kurduğunu unutarak araya girer Ahmet Hamdi. Sahnenin Dışındakiler'de birdenbire,

«Kudret Bey, okuyucularımızın anladığı gibi idealist bir insandı.» diyerek sözü Cemal'in ağzından alır başlar kendisi anlatmaya (s. 116-122), ortadan çekilirken de,

«Biz yine eski İstanbul Mahallelerinde, kendi varlığının meseleleri içinde bıraktığımız Sabiha'ya dönelim,» biçiminde bir tümceyle romanın doğal gidişini bozar (s. 122).

Anlatan yazar olsun, başkişilerinden biri olsun «yalın sözkonusu» yer yer en gerçekçi sahneleri, devinimleri bile gerçekliği yaratacak

öğelerin dışına sürükler. «Billûr kâse, hayal bahçe, masmavi dünya, altın yağması, altın açak, altın yunus» (tümü Huzur s. 168). türünden tamlamalara düşkünlüğü ve süslü tümce alışkanlığı da yolaçar buna.

Kişilerin dış görünüşlerine ilişkin çizimlerdeyse buluşlar ve benzetmelerin çoğu yerli yerinde kullanılmış, kimilerinde alttan alta inceyergiye, iğnelemelere başvurularak kişi, organ, nesne, giysi ilişkileri çok iyi verilmiştir. Öte yandan dükkân, ev, sokak, çarşı, semt betimlemelerinde kendine özgü öğelerle çalışmayı, bunları abartarak kullanmayı sever Ahmet Hamdi. Bu kesimlerde sık sık karşılaştığımız «sükût musikisi, altın kadeh, şafak bahçeleri, değiştirici füsun, renk cümbüşü, renk dünyası, hasretin kimyası» (tümü Huzur s. 147) türünden yıpranmış tamlamalar betimleme düzleminde «alıştığımız bir şey» oluverir. Ne ki bu bile tümcelerindeki Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca sözcüklerin sık sık bir arada bulunmasından duyduğumuz rahatsızlığı önlemeye yetmemektedir.

OSMANLI TOPRAK DÜZENİNİN KAYNAKLARI

(15. yüzyılda İran toprak rejiminde görülen muafiyet ve imtiyaz sistemi üzerine)

İlber ORTAYLI (*)

Ortadoğu devletlerinde toprak üzerindeki devlet mülkiyetinden ve dolayısiyle hükümdarın ve merkezî örgütün tüm sistem üzerindeki mutlak denetiminden, son zamanlarda sıkça sözedilmektedir. Bazı yazarlar, göçebelerin toprağa yerleşmesiyle askerî-despotik yapılı bir merkeziyetçi devlet olgusunu ileri sürmektedirler. Buna göre, toprak - insan ve fert - devlet ilişkilerinde Batı Avrupa'dan farklı bir geleneksel yapı sözkonusudur. Oysa tarihsel olay ve kurumlaşmalara gözattığımızda bu gibi savları kanıtlayacak malzeme bulmamız çok güçtür. Tersine Osmanlı toprak rejiminin kökenlerini araştırdığımızda karşılaştığımız kurumlar, bu düşünceye iltifat etmeyi olanaksız kılmaktadır. Göçebe topluluk toprağa yerleştiği zaman ne Germanya ve Britanya'da, ne de İran ve Anadolu'da yerleşik eski tarım düzeninin kalıntılarını temizleyebilir. Hatta mevcut toprak rejiminin kurumlarını kabullenmek mecburiyetindedir. Bu da çoğun topraktaki kontrolün ruhanî, askerî şeflere bırakılması ve bu kontrola bağlı olarak idarî, malî, adlî, askerî görevlerin bu kontrolcü gruba devredilmesi demektir. Demek ki «merkeziyetçilik», «devlet mülkiyeti» gibi kavramları yerli yersiz kullanmak doğru değildir.

Şimdi ele alacağımız 14 ve 15. yy. İran göçebe Türkmen devletlerinin toprak rejiminde görülen bu tip görev devri ve kontrolcü sınıfa tanınan bağışıklıklar sorunu konuya bir nebze aydınlık getirebilir sanıyoruz. Genellikle eski rejim magnat'larının toprakları yeni istilâcı beylere devredilirken, eski rejimin küçük asilzadeleri ve kontrolcü grup üyeleri imtiyaz ve muafiyetlerini koruyabilir. Ayrıca geleneksel devletin birtakım görevleri bazı egemen zümrelere devredip, karşılığında onlara belirgin bir alanın kontrolünü ve bazı muafiyetleri tanıması her yerde görülen bir gerçektir. Osmanlı rejimi kadar, başka Ortadoğu devletlerinde ve hatta ortazaman Avrupa devletlerinde bu işlemin toplumsal yapının temel niteliklerinden biri olarak göründüğünü aşağıdaki

(*) Ankara Üniversitesi SBF Dr. Asistanı.

bazı örneklerle de kanıtlamaya çalışacağız.

Geleneksel yönetim sisteminde belirli bir toprak üzerinden alınacak vergiler, hükümdar tarafından bir ber'atla vergi mükellefine bağışlanıyorsa, bunun bir tek anlamı vardır; toprak üzerinde tasarruf eden kimseye yöneticilik ve belirli bir kontrol görevi devrediliyor demektir. Böylece toprak üzerinde kontrolcü fonksiyon yüklenen bu kimse hükümdar adına askerî, idarî malî ve adlî görevleri yerine getirecektir. Esasen Avrupa feodalitesinin temel niteliği de budur.

Bizim burada sözkonusu edeceğimiz kurum, **Soyurgal** adını alıyor. **Soyurgal,** Moğollardan beri İran'da bu tip muafiyet işlemine verilen addır. Hükümdarın muafiyet tanıdığı bu kimse bazı vergi (veya tüm) kalemlerinden muaf tutulur, karşılığında yükümlü olduğu görevleri sayılır. Nadiren bazı kimseler için bu görev belirlenmemişse de, muafiyet karşılığında o kimse hiç bir şey yapmıyor demek değildir. En azından ruhanî veya dünyevî bir otorite olarak belirgin gruplar üzerinde hükümdar adına siyasal bir propaganda ve itaat sağlama görevini yerine getirecektir.

Zaten Soyurgal, eski yönetici sınıf ve toprak sahiplerine bolca bahşedilen bir imtiyaz olarak görülüyor. Bunun nedeni açıktır. Güçsüz bir bürokratik mekanizmaya sahip olan geleneksel devlet; taşrada kendi bölgelerinde idarî, malî, adlî işleri yürüten eski zümreyi yokedip bir otorite boşluğu yaratmaktansa, onlarla ittifakı tercih etmektedir. Zaten **soyurgal**'in bir askerî şefe, toprak sahibi veya ruhanî lidere bahşedilmesi; onun kendi bölgesi içinde orduya katkısı, imar işlerini gözetmesi, güvenlik konularını yürütüp malî sorunlarda (vergi toplama, tarhı vs.) devlete yardımcı olması demektir. Bu son yetki o kimseye bölgesi içinde fiilî bir yargı yetkisini de ister istemez bahşetmektedir. Özellikle Moğol - İlhanlı döneminde, göçebelerin din konusundaki kayıtsızlığı nedeniyle, Müslümanlar kadar Hıristiyan ruhanilere de bu muafiyet bolca tanınmış ve önder oldukları cemaatin kontrolü bu şekilde sağlanmıştır. Soyurgal bahşedilen kimseler (muafî veya musallamî) özellikle İlhanlı devrinden itibaren İran'ın idarî ve toplumsal hayatında önemli rol oynamışlar ve bu muafiyet kurumu 18' yy.'a kadar devam edegelmiştir (1). Moğol döneminde başlıyor görünen bu kurum

(1) Heribert Busse, **Unterschungen zum Islamischen Kanzleiwesen (an Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden)** Komission Verlag, Siravic Bookshop, Kairo 1959. Bu derleme, bu konudaki emandasyonu yapılan beratları ihtiva etmektedir.

(fonksiyonel olarak benzer kurum değişik adlarla eski Ortadoğu toplumlarında da bulunuyor) Türkmen göçebe aşiretlerin federativ devleti olarak ortaya çıkan Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler devrinde de görülmektedir.

Belirtildiği üzere Soyurgal bahşedilen kimse bazen tüm, bazen kısmen toprak vergilerinden bağışlanıyor ve bir **tarhanlık** ünvan ve beratı elde etmiş sayılıyordu. A. K. Lambton Hicrî 904/Milâdî 1498 yılına ait bir Karakoyunlu belgesinde Galpayagan köyünün (daha doğrusu köy dihkanının) 30 kalem vergiden muaf tutulduğunu belirtiyor (2). Böyle bir belgeyi alan kimse **Tarhan** addedilmekte, bir tür ırsî asalet elde etmekteydi. Şayet böyle bir bir statüye sahip ise, bu, hükümdarca yeniden tasdik edilmiş demektir. Burada dikkatinizi bir **immunity** veya **Yarlıg** veya **Erlansschein** elde ederek baronluk (veya Freiherr) ünvanı elde eden küçük Avrupa feodallerinin durumuna çekmek isteriz. Bu gibi kimseler hiyerarşinin alt katında olup, bir büyük dük (veya Knez) gibi vasal hükümdar değildir. Hükümdar adına belirli muafiyetler karşılığı belirli görevleri yerine getiren, muhtariyet ve muafiyet ve imtiyaz sahibi küçük kontrolör demektir. Ortadoğu ve Avrupa feodalitesinin bu temel kurumunun benzerliği tesadüf sonucu da sayılamaz. Yukarda zikredilen genel nedenlere dayandığı açıktır.

15. yy.'da Türkmen Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde **soyurgal**'ın yanında bir de **Tiyul** diye bir bağış ve imtiyaz göze çarpıyor. Tıyul, soyurgal'ın tersine ırsî bir bağış olmayıp, görevle bağlı bir toprak bağışı ve vergi muafiyetidir. Osmanlı sistemindeki vezir haslarını andırır. Ancak vakıf yolu ve zaten bu toprağı tasarruf eden vezir veya kumandan adına kontrol eden kethüda ve amillerin fiiliyatta îrsen görevi yükümlenmeleri nedeniyle, fonksiyonel olarak aynı sonucu doğurmuştur. Esasen **soyurgal** sahiplerinin de, belirli sayıda silâhlı asker yetiştirmesi, vergi toplamaları, bayındırlık görevleri olduğu zikredilmişti. Bu imtiyaz Cengiz Han devrinden beri eski Tarhanlar, onların çocukları ve bazı zavîye sahibi şeyhlere verilegelir ve mirasla çocuklara geçerdi.

---

(2) A. K.S. Lambton, **Landlord and Paesant in Persia** Oxford Univ. Press, London, 1953, s. 102 ve 120. Soyurgal için V. Minorsky, **A Soyurgal of Qasim B. Jahangir Aq Qoyunlu (1498),** BSOS vol. IX, part. 4, 1939, ayrıca bkz. W. Hinz, **Irans Aufstieg zur Nationalstaat in XV Jahrhundert,** Leipzig, 1949 iik temel eserlerdir.

15. yy.'ın bu tipik kurumunu yansıtan tarihî belgelerin bugün sayısı çok değildir. H. Busse'nin yayınladığı H. 13 Ramazan857/Milâdî 18 Eylül 1453 tarihli belge ki Karakoyunlu Cihanşah'ın verdiği bir berattır, bu konuda ilginç bilgi veriyor (3). Farsça yazılan ferman Moğol - Çağatay geleneğini takibeden bir dibaçe ile başlar; «Ebu'l Muzaffer Cihanşah **sözümümüz»** müteakiben salutatio bölümünde «Kalenteran ve Kedhudayen ve reaya-î mevzî-i Culah çun be fermud» ibaresi yer alıyor. Buradan da anlaşıldığı üzere bütün geleneksel devletlerdeki gibi yerel eşraf ve zadegân hükümdarın muhatabı ve temsilcisidir. Burada bunların **kalantor** ve **kethuda** gibi ünvanlar taşıdığı anlaşılıyor. Bu **Culah** denen yerin müteveccihat vergileri tavuk yılı başından itibaren «soyurgal» olarak o yerin şeyhi Şeyh Dara'ya verilecektir (4). Bu kimsenin hükümet temsilcisi ve güvenlik görevlisi olarak tanınması emrediliyor (5). O da buna karşılık harpte orduya asker (nöker) ve mühimmat (yarak) temin edip katılmakla mükelleftir (6). Hicrî 4 zîl'kaade 875 /Milâdî 24 Nisan 1471 tarihli beratla, Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından Tebriz vilâyetindeki Anbad denen yerin ruhanilerine benzer bir muafiyeţ (soyurgal) bahşediliyor. Gene benzer vergiler karşılık zikredilmeksizin muhtemelen siyasal nüfuzdan istifade için mahallin ruhanilerine tavşan yılı başından itibaren terkediliyor (7). Üçüncü bir belgede ise soyurgal'ın her yıl yeniden tasdik edileceği belirtiliyor (8). Esasen Tarhanlık statüsü olan soyurgal sahibinin murisleri bu hakkı aldığında da aynı işlem otomatikman uygulanıyordu. Şavval 1017/Mi-

(3) Heribert Busse, **Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen** Dritter Teil, Urkunde 1,

(4) Aynı vesikadan 4. 5. satır; Cihanmeta-ı vakfkerdend, bedanend ke mal u müteveccihat-ı işan ra ez ibtidayi tehaku yıl **besoyurğal** kudvet'ul a zam şeyh Dara-i fermude...

(5) Aynı vesika 6. satır; «Erzanî daştım bayedke o ra hakim ve duruğa hod daniste..»

(6) Aynı vesika 8. satır; «Bayarak u noker be dustur-u kavl-ı humayun be ma'esker-î mubarek hazır gerdand».

(7) Busse, **Ibid** Vesika 2; «El hukm-ullah, Ebu'l Nasr Hasan Bahadır sozümüz, Ferzandan-ı izzet-i devletyab ve umera-î namdar ve vüzera-i alîmikdar ve hukkâm ve nuvab ve dîvanyan ve gomaştegân-ı Azerbaycan ve hassa-ı dar'ussaltana-ı Tebriz bedanendke der in vakt ez ibtida-i tuşkan (tvuşkan) yıl».

(8) **Ibıd** s. 185, Vesika 3; «Be soyurgal-ı evlâd-ı seyadet ve mağfiretpenah-emîr Reşid'ul islâm Rızavî nakîb mukarrer bud ve der vaktîke benefs-i nefîs tahkik-i soyurğalat».

lâdî Ocak 1609 tarihli Safevî hanedanının ünlü siması Şah Abbas I'e ait bir başka ferman, Türkmen devletlerindeki muafiyet geleneğinin devam ettiğini gösteriyor. Rey civarındaki Abrin köyünün vergi geliri, o yerin seyyid ve şeyhi Emîr Raşid'ul İslâm Rizavî'ye ecdadının halefi olarak yeniden bırakılıyor.

Petruşevskiy, **Soyurgal** kurumunu Selçuklu İkta sisteminin gelişmiş bir devamı olarak kabul ediyor. **Soyurgal,** sadece bir vergi muafiyet ve bağışı olmayıp aynı zamanda bir arazinin hükümdar tarafından bir şahsa mülk olarak bağışlanmasıdır. Nitekim daha 14. yy.'da (1356 - 1374) Tebriz'de Sultan Uveys'in sarayında yaşayan Salman Savedgi, hükümdarın annesi Dilşad Hatun'a bir kaside yazmış, karşılık olarak kendisine Rey civarında iki köy **soyurgal** beratıyla bağışlanmıştır (9). **Muaf** adı altında benzer bir kurum, onbirinci yüzyıldan beri Orta Asya, Harezm ve Horasan'da görülmekteydi (10). Celâyirliler ve Timuriler devrinde de bu kurum yaşamıştır.

Geleneksel toplumda görülen bu muafiyet, fonksiyonel bir gelenek olarak Ortadoğu'da sonraki asırlarda da devam etmiştir. Nitekim **Tarhanlık beratı vermek,** Osmanlı İmparatorluğu'nda bu geleneğin bir devamı idi ve devletin ihtiyacı olan bazı hizmetleri gören ve bazı malzemeyi temin eden kimselere, karşılık olarak olarak vergi muafiyeti tanımayı öngörüyordu. **Tarhanlık** alan bu kimse Müslüman olduğu gibi, Hıristiyan da olabilirdi. Nitekim Prof. İnalcık'ın koleksiyonundaki bir belge; «Zorzo nam bir zımmîye hazine ve tersaneye emeği geçtiğinden dolayı yıllık ikibin altunluk gümrük muafiyeti» tanıyan bir padişah beratıdır (11).

Diğer yandan 16. yy.'da Kırım Hanlığı'nda, Han, kendi haslarından, bazı şeyhler ve din adamlarına bir yarlıkla (aynı tip ferman) bazı top-

---

(9) I. P. Pertuşevskiy, **Oçerki Po Istorii Feodalnih Otneşenii v Azerbaydjane i Armenii v XVI. naçale XIX vv.** Leningrad 1949 s. 145 - 147.

(10) I. P. Petruşevskiy, **Zemledelie i Agrarnyie Otnoşeniya v Irane XIII - XIV vekov,** Izd. Akad. Nauk SSSR, Moskva 1960, s. 273 - 274.

(11) Prof. H. İnalcık'ın 1974 - 75 yılı Chicago Üniversitesi «Diplomatica Ottomana» seminerinde okunan Şaban 958/M. Temmuz 1551 tarihli bu berat da «Zorzo nam zımmî'nin Tarhanlık ber'atı suretidir. Nişan-ı hümayun oldur ke haliya mahmiye-i Galata tacirlerinden darende-i ferman-ı hümayun Zorzo'nun hazine-i amîre ve tersane-i mamureye sayi olduğu südde-i saadetime... arz olmağın...» deniyor.. ve 957 (1550) yılı Zilhiccesi'nin dokuzuncu gününden itibaren ikibin altınlık gümrük muafiyeti tanınıyor.

rakları bağışlamaktaydı. **Yarlık** ile verilen bu muafiyet ve imtiyaz da aynı geleneğin devamıdır. Sonuç olarak yukarda da söylediğimiz gibi düşünülüp karşılaştırmalı olarak araştırılması gereken husus; benzer gelenek ve kurumların Avrupa feodalitesinde de benzer biçimde adem-i merkeziyetçi bir yönetim ve kontrol hiyerarşisinin varlığı nedeniyle bulunduğu gerçeğidir.

BYRON, LAMARTINE VE DOĞU

Jale PARLA

XIX. yüzyıl Avrupa düşüncesi ve edebiyatını inceleyenler, Doğu'ya ilişkin konuları işleyen yapıtlara ve «Doğu'ya Yolculuk»un kazandığı özel niteliğe bakarak bu yüzyıl Avrupası'nın bir Doğu Rönesansı yaşadığını savunurlar (1). Gene bu yüzyılda Türkiye'ye ilişkin yapıtlarıyla en iyi bilinen Lord Byron Türk düşmanı, Alphonse de Lamartine ise Türk dostu diye ün salmışlardır. Oysa gerek Doğu Rönesansı kavramı, gerekse Byron ve Lamartine'e ilişkin yargılar, XIX. yüzyıldaki Doğu'yla ilgili yapıtları o yüzyıl Avrupası'nın, siyasî ve iktisadî ışığında görememekten doğmuş yanılgılardır.

Doğubilim (orientalism) XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Savary de Brèves, Petis de la Croix, William Jones, Anquetil-Duperron gibi filologların öncülüğünde uzmanlaşmış bir uğraş alanı olarak gelişti. Bu saydığımız ilk doğubilimcilerin hepsi de Doğu'yu kendi ülkelerinin devlet görevlisi olarak gittikleri yerlerden tanımışlardır. Örneğin William Jones, İngiliz sömürgesi Hindistan'a başhakim, Savary de Brèves İstanbul'a, IV. Henri'nin Büyükelçisi, Petis de la Croix da Levant'a siyasî ve ticarî çevirmenlik görevleriyle atanmışlardı. Dolayısıyla doğubilimciliğin doğuşu, doğrudan sömürgeciliğin çıkışına bağlıdır ve sömürgeciliğin hız kazandığı yöreler ile doğubilimin ilgisini yönelttiği kültürler arasında tam bir ilişki vardır.

Buna uygun olarak, Fransa ve İngiltere'nin XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hindistan'a yönelik sömürüsü sonucunda ilk önce Hint klasikleri çevrilmiş, sömürgecilik alanının Hindistandan Orta Doğu'ya kaymaya

(1) Pierre Leroux, «De l'influence philosophique des études orientales,» **Revue encyclopédique,** avril - mai 1832, s. 69'da «Rönesans'a benzeyen yeni bir çağın ortasındayız» diye yazar. Doğu Rönesansı (La Renaissance orientale) terimini ilk kez 1842'de Edgar Quinet kullanmış ve terim Félix Nève'in **Introduction à l'histoire générale des littératures orientales** (1848) adlı yapıtında da benimsenmiştir. Doğu'nun Avrupa yazarları üzerindeki etkisini en ayrıntılı biçimde inceleyen yapıt ise Raymond Schwab'ın **La Renaissence orientale** (Paris: Payot, 1950) dır.

başladığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise hem edebiyatta, hem de doğubilimde Orta Doğu önem kazanmıştır (2). Örneğin Avrupa edebiyatında en çok yankılanan **1001 Gece Masalları** Arapça'dan Antoine Galland tarafından 1704'de çevrilmiştir. (Buna tam bir çeviri de denemez; Galland **1001 Gece Masalları**'ndan bazı öyküleri kendi diline uyarlamıştır.)

XVIII. yüzyılda doğubilimin Avrupa edebiyatını etkileyişini «soyut bir etkileme» olarak nitelendirebiliriz. Bu yüzyıl edebiyatının amacı da zaten somut bir Doğu'yu yansıtmak değildi. Samuel Johnson **Rasselas**'da, Voltaire **Zadig**'de, Lessing **Nathan der Weise**'de Doğu'yu, Avrupa'yı hicvetmekte ütopyen bir model olarak kullanır. Bu yüzyılda William Jones'un çağrısı önemlidir:

> Asya yapıtlarını öven yazılarımın, her devirde haklı bir hayranlık uyandıran Yunan ve Lâtin klasiklerini yeriyormuş gibi yorumlanmamasını dilerim. Gene de Avrupa şiirinin durup dinlenmeden aynı imgeleri kullandığını, aynı efsanelere atıf yaptığını görmezlikten gelemiyorum. Yıllardır şu gerçeği göstermeğe çalışıyorum: Eğer kütüphanelerinizde duran belli başlı Asya yapıtları açıklayıcı notlar ve resimlemelerle basılsa, eğer Doğu dilleri başka her şeyin çalışıldığı bilim kurumlarımızda öğretilse, yeni çalışmalar için geniş ufuklar açılırdı. İnsanlık tarihini anlayışımız çok daha kapsamlı olur, yeni imgelerle dolu yazılar ortaya çıkar, bunlar geleceği bilim adamları tarafından incelenir, geleceğin ozanları tarafından taklit edilirdi (3).

İşte, Avrupa Doğubilimciliğini ve Doğu'yu konu alan edebiyatını incelemiş birçok kişi, William Jones'un bu sözlerinden giderek ve XIX. yüzyılda yoğunlaşan Doğu'ya yönelik edebiyata dayanarak eski Yunan ve Roma klasiklerinin yeniden keşfine benzer bir düşün uğraşının ortaya çıktığını, bir Doğu Rönesans'ı olgusunu savunmuşlardır. Oysa bu sav dayanaksızdır. Avrupa'da bir Doğu Rönesansının (Yunan ve Lâtin Rönesansı gibi) gerçekleşmesi olanaksızdı. Doğu'ya ilginin

(2) Pierre Martino, **L'Orient dans la littérature française au XVIIe et XVIIIe siècle** (Paris: Hachette, 1906), s. 43.

(3) Marzieh Gail, **Persia and the Victorians** (London: George Allen, 1951), s. 34.

doğmasında da, gelişmesinde de etkin unsur sömürgecilikti. Sömürgeciliğin Doğu'ya bakışıyla, varlığını buna dayamış doğubilimin ve Doğu'ya yönelik edebiyatın bakışı zorunlu olarak birincinin temel ilkeleriyle uzlaşmalıydı. Böyle de oldu. XVIII. yüzyılda William Jones'un salt bilimsel gibi görünen yukarıdaki çağrısıyla, XIX. yüzyılda Parmerston'un aşağıdaki çağrısının altında aynı amaç, aynı ilgi ve aynı etkenler yatıyordu. Palmerston, Batı'nın Doğu'yla serbest ticaret yapması gereğini şöyle savunmuştu:

> Mal değişiminin amacı bilgi artırmak, karşılıklı çıkar gözetimiyle karşılıklı iyi niyet yaratmaktır. Bir eliyle uygarlığı, bir eliyle barışı tutan ticaret, insanlığı daha mutlu, daha akıllı ve daha iyi kılmak için özgürce ilerlemelidir (4).

«Doğu Rönesans»ı olgusunu yadsıyan savımızı, konuyu XIX. yüzyılda Osmanlı - Avrupa ilişkilerine daraltarak, Osmanlı kültürünün ve Türklerin nasıl algılandığına ve hangi retorik amaçlara âlet edildiğine dair iki örnekle destekleyebiliriz.

XIX. Yüzyılda Türklerle İlgili Avrupa Edebiyatı ve Bu Edebiyatın Sosyolojisine İlişkin İki Örnek: Byron ve Lamartine: XIX. yüzyılda sömürgecilik yeni bir hız kazanır ve Avrupa'nın dikkati Hindistan'dan sonra Osmanlı toprakları üzerinde yoğunlaşır. Bu dönemde Arnavutluk, Türkiye, Mısır ve Arabistan'a yapılan geziler de iktisadî ve siyasî ilişkilerin yoğunlaştığı oranda artar. Doğu'yla ticaret, Avrupa'da bir Doğu malları tüketimi kültürü yaratmıştır ve Doğu'yu konu alan gerek öykü, gerekse seyahatname türünde yapıtların da pazarlanma şansı Hint kumaşları, şalları ve baharat kadar artmıştır. Byron, yakın dostu Thomas Moore'a, «Doğu'ya dön... Kuzey, Güney ve Batı'da ne varsa hepsi tükenmiştir, fakat Southey'in satılmayan yapıtlarından başka Doğu'dan gelen bir şey yok ortada,» (5) diye akıl verirken, Doğu'yu konu alan yazılar, çağdaş ilgi ve zevkler iyi değerlendirilerek yazıldığı takdirde, iyi satılacağını ve yazarını üne kavuşturacağını hesaplamıştı. Nitekim, Tepedelenli Ali Paşa'yı bir kudret, görkem ve zulüm simgesi olarak sunan **Childe Harold's Pilgrimage,** Byron'ı apansızın üne ka-

(4) Ronald Robinson ve diğerleri, **Africa and the Victorians** (New York: Doubleday, 1968), s. 2.

(5) Thomas Moore, **The Life, Letters and Journals of Lord Byron** (Londra: 1920), s. 193.

vuşturdu. Thomas Moore'un Byron'ın öğütlerine uyarak yazdığı **Lalla Rookh** ise, uzun yıllar Avrupa'da en çok okunan yapıt oldu.

Byron'ın Tepedelenli Ali Paşa etrafında yarattığı Türk tipi, efsanesi Avrupa'da XVI. yüzyıldan beri süregelen «Korkunç Türk» efsanesine uygun düştüğü için geniş bir okur kitlesi buldu. Aynı çağrışımdan ötürü, Byron Türk düşmanı ve Yunan dostu olarak benimsendi. Oysa Byron'ın yarattığı efsaneyi koşullandıran etkenler, Türk - Yunan çatışmasıyla yalnızca biçim açısından ilgiliydi, üstelik öykülerine güncel bir boyut kazandırarak okuyucunun ilgisini çekmeyi amaçlıyordu. Yoksa Byron'ın yarattığı Türk efsanesinin içeriği tamamıyla değişik bir sosyolojik tepkinin ürünüydü. Gerek **Childe Harold's Pilgrimage**'de yansıtılan Ali Paşa'nın, gerekse **Turkish Tales**'in zalim ve muhteris despotlarının Byron'ı itmekten çok cezbettiğini görürüz, bu yapıtları dikkatli okursak. Byron'ın bu tarihî ve hayalî kişiliklere duyduğu çekilme çağdaş İngiliz toplumunda ödüncü ve sinmiş olarak gördüğü aristokrasiye bir tepkiydi. Byron kendisi bu zalim ve despot kişiliğe öykünüyor, aristokrasinin bu özelliğini yitirmekte olmasından korkuyor ve özlemlerini yarı hayranlık, karı kıskançlıkla yarattığı Doğulu despot tiplerinde yansıtıyordu. (Kaldı ki **Turkish Tales**'deki her öyküsünde zalim fakat cesur Doğulu despotu, aynı derecede zalim ve cesur Batılı kahramanla çatıştırır.) Byron böylelikle salt kişisel nedenlerle Doğu'dan seçip aktardığı bir niteliği kendi toplumuna bir model olarak sunuyor, hem de bu modelin toplumun en tutucu kesimi, yani aristokrasi tarafından benimsenmesini özlüyordu.

Byron'ın Yunan bağımsızlık savaşına yardıma karar vermesi bile onun Yunan hayranlığından çok, kendi yarattığı «zalim ve cesur Türk'e karşı zalim ve cesur aristokrat» efsanesine bağlılığı olarak görülebilir. Ancak, o zaman, gerek Yunan önderleri hakkındaki alaylı ve yerici tutumu, gerekse Yunan savaşının başarıya ulaşacağına ilişkin kuşkularına karşın Yunanlılara yardım etmekteki ısrarı bir anlam kazanır (6).

Alphonse de Lamartine, 1832 - 33 yıllarında Paris'ten çıkıp, İstanbul üzerinden Kudüs'e uzanan bir «Doğu Yolculuğu» yapmış ve gezisini **Voyage en Orient** adlı kitabında anlatmıştır. Lamartine çağının modasına uyarak Doğu yolculuğunu, kişisel arayışlarını yönlendire-

(6) Byron'un Yunanlılar ve Yunan bağımsızlık savaşı üzerine söyledikleri için, bak Harold Nicolson, **Byron: The Last Journey** (Londra: Constable, 1948), s. 221 ve s. 229.

cek, kişisel yenilenme özlemini gerçekleştirecek, şiiri için esin kaynağı olacak bir gezi olarak niteler. **Voyage en Orient** ise, Akdeniz kıyılarında doğanın yüceliğine, İstanbul'un güzelliğine ve Türk insanının Lamartine'e göre en belirgin iki erdemine, hoşgörülü dindarlığı ile tevekkülüne ilişkin övgülerle doludur. Kitabın bu özelliğine bakarak birçok Batılı eleştirici **Voyage en Orient**'ı Avrupa'da bir Doğu Rönesansı'nın varlığını kanıtlayan belge, Doğu efsanesinin el kitabı olarak görür. Türkleri öven yazıları ise, üstünkörü bir değerlendirmeyle, Lamartine'in Türk dostu olarak tanınmasına yolaçmıştır.

Oysa Lamartine'in doğayı tapınırcasına öven yazıları, onun yaşamının o döneminde ortodoks katoliklikten panteizme yönelen dinî inançlarının bir ifadesidir. Türklere ilişkin övgülü yazıları da bir yandan XVIII. yüzyıl hoşgörü geleneğinin uzantısı, öte yandan bu iyi fakat geri halka uygarlık elini uzatması için Avrupa'ya bir çağrıdır. Başka bir deyişle, Lamartine'in övgülerinde, uzak ve yabancı yerleri yakınlaştırıcı, evcilleştirici, dolayısıyla sömürgecilik dinamiğini kitlelere içertici bir boyut gizlidir. Çünkü Lamartine, Doğu yolculuğunun başından sonuna dek tam bir sömürgecidir.

Voyage en Orient'ın sonuna eklediği «Resumé politique du **Voyage en Orient**» da, kitabının çağdaşlarınca en dikkatle okunmasını istediği bölümünün bu sayfalar olduğunu söyler.

> Bunlar, Avrupa'ya seslenmesini istediğim yegâne sayfalarıdır kitabımın. Çünkü bu sayfalar güncel bir gerçeği vurgular. Artık iyice belirlenmiş ve kanıtlanmış bu gerçeğin ise Avrupa'nın geleceğini etkileyeceği için herkesce bilinmesi gereklidir. Anlaşılır ve uygulanırsa, Avrupa'yı da Asya'yı da kurtaracaktır (7).

Lamartine'in sözünü ettiği gerçek, Osmanlı topraklarının kolonizasyonudur. Osmanlı İmparatorluğu «barbar» ve «cahil» bir yönetim yüzünden çökmek üzeredir (8). Avrupa bu çöküşü eli kolu bağlı beklemektedir. Lamartine'in önerisi şudur: Osmanlı İmparatorluğu ile komşu, ya da Akdeniz'de çıkarı olan büyük devletler toplanmalı ve hem ilkede hem kâğıt üzerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karış-

(7) Alphonse de Lamartine, **Souvenirs, impressions, pensées et paysagès pendant un voyage en Orient, 1832 - 1833** (Paris: Hachette, 1859), s. 495.
(8) Lamartine, **Voyage en Orient,** II, s. 511.

mamakta, çöküşünü hızlandırmamakta, ama İmparatorluk çöktüğü anda her devletin sahip çıkacağı bölgeler üzerinde anlaşmalıdırlar (9). Osmanlı toprakları üzerinde kurulacak himaye idarelerini kimin yöneteceği de önceden belirlenmelidir.

Lamartine'in böyle doğrudan değil de «vesayetçi» bir sömürü sistemi önermesinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışılmamasında ısrarı Avrupa kuvvet dengesini iyi değerlendirdiğindendir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılması ilkesi benimsendiği takdirde Lamartine en etkin söz sahibinin Rusya ya da İngiltere olacağını biliyordu. Nitekim Mehmet Ali Paşa olayının yolaçtığı 1833 ve 1839 diplomasi buhranlarında Lamartine tutarlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışılmamasını savunmuştur (10).

Lamartine'in vesayetçi sömürgeciliği her ne kadar liberal düşüncenin yardım, cömertlik gibi klişeleriyle süslenmişse de, St. Point arşivlerinde bulunan bir belge, Lamartine'in konuyu enine boyuna hesapladığını kanıtlar. «Documents et projet d'un établissement colonial agricole en Syrie» başlığını taşıyan bu belge, Suriye'nin tarımsal sömürüsüne ilişkin ayrıntılı bir plandır (11). Suriye'de bir Fransız kolonisinin gerçekleştirilmesi için Lamartine'in yaptığı hesapları içerir. Belgeye göre iki yıl süreyle sömürgecilere kiralanacak apartmanların kira bedeli olarak 80.000 frank, aynı süre içinde 150 işçiye ödenecek ücretler için ise 100.000 frank ayrılmaktadır.

Lamartine'in Doğu'yu yücelten bir yazar olarak anımsanmasının bir başka nedeni de **Voyage en Orient**'ın İslâm dini ve felsefesine ilişkin kısımlarıdır. Lamartine'in gerek İslâmiyet'te, gerekse Türk halkında en beğendiği özellik, tevekküldür. Doğu yolculuğu sırasında Beyrut'ta onbir yaşındaki kızının veremden ölmesi üzerine duyduğu acı ve isyanı bastırmasında belki bu yeni öğrendiği tevekkül yardımcı olmuştur ona. Ne var ki, Paris'e dönüp de parlamento sıralarındaki yerini aldıktan sonra sözkonusu tevekkül anlayışının kişisel dinî boyutları aştığını ve Lamartine'in toplumsal görüşlerini de yönlendirdiğini görürüz. Gerek politik yaşamında, gerek politikadan ayrılıp yazarlığa döndüğü yaşlılık döneminde Lamartine toplumsal reform felsefesini te-

(9) Lamartine, **Voyage en Orient,** II, s. 508.

(10) Lamartine, **Vues, discours et articles sur la question d'Orient** (Paris: Gosselin, 1840), s. 16 - 40.

(11) Lotfy Fam, **Voyage en Orient** (Paris: Nizet, 1960), s. 464 - 473.

vekkül felsefesiyle birleştirmiş, Fransa'da toplumsal reformun ancak aydın seçkinler öncülüğüyle gerçekleşebileceğini savunarak ezilen halka tevekkül salık vermiştir. Son yapıtları arasında sosyal roman diye anılan bir dizinin **—Genevviève, Le Tailleur de pierres, Fior d'Aliza** ve **Antoniella—** ana teması vesayetçi halkçılıktır. Bunların içinde bir hizmetçinin yaşamını konu alan **Geneviève** de **Geneviève**'in duası dikkate değer :

> Tanrım, hizmet etmekten zevk almam ve hizmetçiliği bizim gibileri dünyaya gönderirken senin bize seçtiğin durum olarak isyan etmeden kabullenmem için bana yardım et. Eğer bu dünyada kimseye hizmet etmezsek, Tanrı'ya hizmet etmeyi de öğrenemeyiz, çünkü yaşam, karşılıklı hizmetten başka bir şey değildir. En mutlular Tanrı aşkı için karşılıksız hizmet edenlerdir. Fakat biz, yoksul hizmetçiler, karnımızı doyurmak için ekmek parasına muhtacız... Bana görevlerimi, durumumun acılarıyla sevinçlerini bilebilmem için yol göster. Ve böylelikle, bu dünyada insanlara iyi hizmet ettikten sonra, belki öbür dünya ulu Tanrı'nın mutlu bir hizmetkârı olmaya hak kazanabilirim ([12]).

Lamartine'in Doğu'dan öğrendiğini ileri sürdüğü yeni dinin, eski bir yönetim felsefesi olduğunu söylemek yersiz olmaz. Lamartine'in doğuculuğuna nasıl sömürgecilik felsefesi hakimse, toplumsal felsefesine de vesayetçi halkçılık hakimdir. Aslında Lamartine'in sömürgeciliği ile vesayetçi halkçılığı, kendi tanımlayışıyla bile birbirinin aynıdır. Şöyle ki, sömürgeciliği, Doğu insanının cahil, fakat mütevekkil, uysal ve iyi huylu olduğu, korunması gereken erdemler taşıdığı ve bu koruma görevini de Batı'nın aydın yönetici seçkinlerinden beklediğini öne sürerek savunur. Fransa'daki toplumsal çalkalanmalar için önerdiği çözüm de aynıdır. Şikâyetçi yoksul halk, erdemlerini uysallık ve tevekkülle korumalı, kaderinin değişmesi için de vesayetçi seçkinlerin iyi niyetine ve sağduyusuna güvenmelidir.

Sonuç : XIV. yüzyıl Avrupa doğubilimciliğinin ve edebiyatının gerek Doğu'ya ilgisini, gerek Doğu'yu yansıtmasını, gerekse Doğu'yu değerlendirmesini incelerken bunları sömürgeciliğin koşullandırdığını ve Doğu'ya bakışın sömürgecilikten arınamadığını gözden kaçırmamak

(12) Lamartine, **Geneviève, Histoire d'une servente** (Paris, 1855), s. 144.

gerekir. Her ne kadar XIX. yüzyılda Doğu'ya dönüş salt bir kültürel arayış gibi gösterilmek istenmişse de bu arayışın siyasal egemenlik ve iktisadî sömürgecilikten soyutlanması olanaksızdır. Soyutlamaya çalışan Batılı yazarlar şu çelişkiye gözlerini kapayanlardır: Doğu yücedir, Batı'da olmayan birçok değere sahiptir. Doğu'ya bakıp bu değerleri öğrenelim. Bu sözde kültürel arayışın savıdır. Fakat savı öne sürenler aynı anda şunu da sözlerine eklerler: Doğu'ya gidip bu geri kalmış insanlara Batı uygarlığını götürelim, onları kurtaralım.

Soruna bir üst düzeyde bakarsak aslında bu görüşün temelinde bir çelişki olmadığını görürüz. XIX. yüzyıl yazarları Doğu'yu överken bile orada kendi ideolojilerini güçlendirecek «erdemler» bulmuşlar ve yalnızca bunları yüceltmişlerdir. Byron'ın kudretli ve görkemli Türk kişiliğini İngiliz aristokrasisine bir model olarak sunması, Lamartine'in Doğu'da öğrendiğini ileri sürdüğü tevekkül felsefesini toplumsal reformizminin temel taşı yapması gibi. Buradan giderek, Doğu'nun gerçekte nesnel bir biçimde hiç algılanmadığını, yalnızca kişisel arayışları yansıtan elverişli bir ayna gibi kullanıldığını söylemek daha doğru olur. Edward Said'in dediği gibi, XIX. yüzyıl yazarları Doğu hakkında değil, Doğu'nun yerine konuşmuşlardır. Doğu ise kendisikonuşamazdı, çünkü tümüyle suskun ve susturulmuş bir dünyaydı ([13]).

(13) «Edward Said'le Bir Söyleşi», **Diacritics**, Fall (1977), s. 44.

ATATÜRK'E NASIL BAKMAK

Mete TUNCAY (*)

Ankara'da, Gençlik Parkı'nın Opera yanındaki girişinde, ışıklı bir Atatürk portresinin altında şöyle yazılı: «Atatürkçülük; Atatürk'ün yolunda ondan daha ileri gitmektir.»

Bazı kimseler bu sözün kendisini fazla «ileriye gitmek» sayadursunlar, Atatürk'ün anısını saygıyla korumak istiyorsak, yapabileceğimiz tek şey budur. O da, «yolu»nu, «izlediği yöntem» diye değil «gösterdiği hedef» diye anlamak koşuluyla! Gerçekten, Atatürkçülüğün özü, «çağdaş uygarlık düşeyine erişme» hedefinde bulunmak gerekir. Yoksa, halka rağmen, biçimsel batılı değerleri topluma benimsetme çabalarının, —bir aydın azınlığı dışında— başarılı olamadığı besbelli değil mi?

Tek-parti yönetimini, milletvekillerinin bir tek-seçici tarafından atanmasını, iki-dereceli (ilk derecesinde çok düşük katılmalı), açık oylamalı, gizli saymalı seçimleri, göstermeli kurumları, eğitim ve kültürün propaganda aracı kılınmasını, tarihte ve dilde girişilen turancı sözde-fetihleri, basında sansürü de aşan, hiç yazdırmamaları ya da yalnız dilediğini yazdırmaları ve Atatürk döneminin daha birçok özelliklerini bugün için savunma olanağı var mıdır?

Her kuşak tarihi yeniden yazmak, yani tarihle —o günün koşullarını gözönünde tutarak, ama— kendi benimsediği değerler açısından hesaplaşmak zorundadır.

Bizse, takın tarihimize birtakım tabular koymuşuz, bunu yapmıyoruz. Sonuç, Atatürkçülüğün ilkel bir din görünümüne bürünmesi oluyor. Atatürk'ün resimleri, (evlerimizde de var ya) devlet dairelerinin, hatta özel işletmelerin bütün odalarında asılı; heykeleri meydanlarımızı süslüyor; büstleri okul bahçelerinde, köy alanlarında. Ölümünün yıldönümlerinde dokuzu beş geçe saygı duruşuna kalkıyoruz. Her ulusal bayramda onu yücelten söylevler çekiyor, yazılar yazıyoruz: şim-

(*) **Mete Tuncay,** Ankara Üniversitesi, S.B.F. Öğretim Üyesi.

diye dek söylenmemiş bir övgü cümlesi bulmak için kafamızı zorluyor, birbirimizle yarışıyoruz. Ama askerler, kurumsallaşan törenlerinde hepimizi geçiyor: Kara Harp Okulu'nda yoklama yapılırken, onun okul numarasını okuyup, «İçimizde» diye bağırıyor, şehirlerimizin kurtuluş bayramlarında büstünü kucaklayıp koşturuyorlar.

Bütün bu gösterilerde, itiraf etmek gerekir ki, çoğucası boş laf etmekteyiz. Dinsel nedenlerle Atatürk'e düşman olanların —sağlığında da, kırk yıl sonra da— sayıları çok olmasa da varlığı, toplumsal bir gerçek. Galiba, onların eline oynamak, ekmeklerine yağ sürmek korkusuyla, Atatürk'e dürüst olamıyoruz. İkiyüzlülük ediyoruz: kapalı kapılar ardında, diktatörlüğünden özel yaşamına varıncaya dek bire bin katarak onu çekiştiriyor, sonra kürsülere çıkıp aramızdan erken ayrılışına timsah gözyaşları döküyoruz.

İçtenlikten ve içerikten yoksun övgü edebiyatı, çoğu gençlerde, bizden edindikleri dudak alışkanlığını sürdürseler bile, Atatürk'e karşı bir ilgisizlik, giderek onu umursamazlık yarattı. Bunun başlıca sorumlusu, doğru ve inandırıcı olamayan ölçüsüzlüğümüzdür.

Atatürk'ün kazandığı askerî zaferleri ve toplum yaşayışında gerçekleştirdiği düzeltimleri, «insanlık tarihinde eşi menendi görülmemiş» gibilerinden yüceltmeye (1) daha ilkokul sıralarından koşullanan çocuklar, biraz büyüyüp de çevrelerinde olup bitenlere akılları ermeye başlayınca, bilincine tam varmasalar bile, dinbilimdekine benzeyen bir paradoksa düşüyorlar. Hani, eski Yunan'dan gelen Tanrı hakkında bir açmaz vardır. Tanrı, ya o kadar güçlü ya da o kadar iyi olmasa gerek; hem o kadar güçlü hem o kadar iyiyse, dünyadaki kötülükler nasıl olabiliyor? Onun gibi, Atatürk'e yakıştırdığımız tüm-erklilik ve sonsuz iyicillik karşısında, toplumumuzda bugüne dek süregelen kötülük-

(1) Kurtuluş Savaşımızın —siyasal önemi bir yana— çapı (tarafların kuvvetleri, ateş güçleri, kayıpları vb. gibi açılardan), İkinci Dünya Savaşı, hatta —Osmanlı ordularının da katıldığı— Birinci Dünya Savaşı ölçüleriyle karşılaştırılınca, pek abartılmaya elverişli değildir. Cumhuriyetin toplumsal düzeltimlerine gelince, bunları III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında başlayıp günümüzde de süregelen bir zincirin orta halkaları diye görmek gerekir. Bu bakımdan, Cumhuriyet, özellikle İttihat ve Terakki döneminin doğrudan bir devamı gibidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden çıktığını reddederek, ondan tümüyle ayrı, yepyeni bir devlet olduğunu ileri sürenler ise, bu gerçekçi görüşü, nerede-var bir «küfür» sayarlar.

leri nasıl açıklayabiliriz ki? Yoksa, Atatürk'ün zamanında işler çok iyiydi de, İnönü'nün, Bayar'ın, Gürsel'in, Sunay'ın, Korutürk'ün cumhurbaşkanlıkları zamanında mı bozuldu? Siyasal tutumlarına göre, bu soruya derece derece «evet» diyecekler çoktur. Ama, bütün o «evet»-ler de derece derece yanlıştır.

İlkini, İnönü'yü ele alalım. Gerçekten, Atatürk'ün diktatör olduğunu kabul etseler bile, onu Aydınlanma Çağı geleneğinde bir Hayırhah Despot sayıp, İnönü'yle birlikte kötü bir dikta yönetimi altına girdiğimize inananlar, biliyoruz ki eksik değildir. Bu inancı besleyenler, tipik bir örnek olarak, Değişmez Millî Şefliğin İnönü ile başladığını ileri sürerler. Oysa, biraz yakından bakılınca, bu yaygın sanının doğru olmadığı kolayca görülebilir. Gerçi, Atatürk'ün ölümünden bir buçuk ay sonra toplanan CHP Üsnomal (Olağanüstü) Büyük Kurultayında (ancak çok-partili yaşayışa geçilince kaldırılan) bir «değişmez genel başkanlık» ihdas edilmiştir. Fakat, Partinin daha 1927 Kongresinde kabul edilen Nizamnamesinin başındaki «Umumî Esaslar»ın 6. maddesi, «CHF'nın umumî reisi, fırkanın bânisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir« diyor; 7. madde de, bir önceki madde dahil, «işbu umumî esaslar»ın «hiç bir veçhile tebdil edilemez»liğini öngörüyordu (2).

(2) Bu tüzüğü, partinin 1923 tarihli ilk tüzüğüyle karşılaştırırsak, dört yılda demokrasiden ne kadar uzaklaşıldığını görebiliriz.
Aktardığım maddede, Atatürk'ün «Gazi Mustafa Kemal Hazretleri» diye anılması ve kendisine «Paşa» denilmemesi, herhalde, bu Kongreden dört ay önce askerlikten ayrılmış olması nedeniyledir.
Geçenlerde, Büyük Nutkun 50. Yıldönümü dolayısıyla, Cumhuriyet gazetesinin verdiği Özel Ek'te «Bitmeyen Söylev» başlıklı bir makalesi yayımlanan Sayın Bülent Ecevit (aynı makale, Özgür İnsan dergisinin —49.— Kasım sayısında da basıldı), bu yazısını şöyle bitiriyordu: «Atatürk, Kurtuluş Savaşını askerî alanda sonuçlandıracak hedefe 'son hedef' dememiş, 'ilk hedef' demiştir. O, ilk hedefe ulaştıktan sonra da, meydan savaşlarında kazandığı asker üniformasını çıkararak bir yeni devlet kurucusunun giysilerini giyinmiş, ödevlerini üstlenmiştir.» (Sayın Ecevit'in, Atatürk'ün bu güzel davranışına karşıt olarak değindiği, o sıralar başka ülkelerde devletin başına geçer geçmez mareşal üniforması giyen sivil serüvencilerin kimler olabileceğini düşündüm. Hitler, bildiğim kadarıyla, rütbesiz bir asker elbisesi giyerdi; Mussolini'nin pek süslü bir üniforması vardı, ama o galiba faşist milis (Milizia Volontaria Fascista per la Sicurezza Nazionale) komutanı giysisiydi; Stalin açıktan mareşal olmuştu, fakat devletin başına geçer geçmez değil, yirmi yıl kadar sonra — İkinci Dünya Savaşı içinde; tarihi Atatürk'ten biraz geç ama, Sayın Ecevit gerillacılıktan ma-

Şu da var ki, İnönü'nün, Atatürk döneminin —sonundaki kısa bir dönem dışında— sürekli Cumhuriyet Hükümeti Başbakanı olarak, onun bütün sevap ve sorumluluklarına ortak olduğunu; çok-partili yaşayışa geçilinceye dek, kendi cumhurbaşkanlığı yıllarının da, bizi derinlemesine etkileyen bir dünya savaşına denk düştüğünü unutmamalıyız. Atatürk'ün zamanında iyi giden işlerin, İnönü'nün zamanında ve sonraki dönemlerde bozulduğu inancını daha çok tartışmak istemiyorum.

Şimdi de, az çok bilinen şeyler olmakla birlikte, Atatürk'ün —de-

---

reşalliğe yükselen Yugoslavya Devlet Başkanı Josip Broz Tito'yu kastetmiş olmalı.)

Atatürk, orduları Akdeniz'e vardıktan sonra, ama 4 yıl 10 ay sonra, askerlikten ayrılmıştır. 1927 Haziran ayı sonuna kadar, Cumhurbaşkanımız da, Başbakanımız da, Meclis Başkanımız da (ayrıca, birtakım milletvekilleri, valiler, sefirler vb.) asker idiler (bazıları daha ileriki yıllara kadar da asker kaldılar). Bunu yedeklik sanmamalı. Örneğin, Sayın Ecevit'in CHP genel başkanlığındaki merhum selefi İsmet İnönü, başbakanken 30 Ağustos 1926'da 1. Ferikliğe (Orgeneralliğe) yükselmişti.

Bilindiği gibi, Erzurum Kongresi sırasındaki ilk istifasına (8 Temmuz 1919) kadar, Mustafa Kemal Paşa Osmanlı ordusunda Mirliva idi. 5 Ağustos 1921'de Başkumandanlık Kanunu ile TBMM Hükümeti Orduları'nın başına geçerek askerliğe dönmüş oldu. Sakarya zaferinden sonra, 19 Eylül 1921'de yine bir yasayla Gazi ünvanını ve Müşir rütbesini aldı. «Gazi», Osmanlı tarihî geleneği içinde, Gaza'ya, yani kutsal savaşa katılmış padişahlara verilen bir sıfattı; ancak savaştan zaferle dönen başkumandanlara da «Gazi» ünvanı verilirdi: son zamanlardaki Ahmet Muhtar ve Osman Paşa'lar gibi. Ama, 20. yüzyılın başlarında, bizde «Gazi» denilince, akla en çok —Yunan Harbi'nden ötürü— Sultan II. Abdülhamit gelirdi. Atatürk, özel bir yasayla bu soyadını alıncaya değin, Cumhuriyetin tek «gazi»si olarak, «Gazi M. Kemal» diye imza attı. Hz. Muhammed'in adlarından biri olan (Arapça «Seçkin» anlamındaki) «Mustafa», Atatürk'ün ilk adıydı. Söylenildiğine göre (yine Arapça «Yetkin» anlamına gelen) «Kemâl» ikinci adını, askerî okuldayken ona bir öğretmeni takmıştı. Soyadını aldıktan sonra, Atatürk «Mustafa»yı bıraktı, «Kemal»i ilk adı olarak kullandı. Daha sonra Dil Devrimi'nde bunu da değiştirdi. Anadolu Ajansı'nın 4 Şubat 1935 tarihli bir bülteninde şu açıklama vardır:

«İstihbaratımıza nazaran, Atatürkün taşıdığı Kamâl adı Arapça bir kelime olmadığı gibi Arapça Kemâl kelimesinin delâlet ettiği mânâda da değildir. Atatürk'ün muhafaza edilen özadı, Türkçe «ordu ve kale» mânâsına olan «Kamâl»dir. Son —â— üstündeki tahfif işareti —l—i yumuşattağı için, telâffuz hemen hemen Arapça «Kemâl» telâffuzuna yaklaşır.»

Güneş-dil teorisiyle belki yine «Kemal»e dönüştürülmüştür; ama onu saptayamadım.

ğindiğim tabular nedeniyle— yeterince üstünde durulmayan bazı özelliklerini belirtmeye ve yorumlamaya çalışacağım.

Atatürk bir siyaset adamıydı; ama siyaseti kendi başına ve kendi içinde bir değer sayan, çağdaş anlamıyla çoğulcu demokrasiden yana bir siyasetçi değildi. Birtakım amaçları gerçekleştirme uğruna, siyaseti bir kenara itiliverilebilecek bir araç sayma eğilimindeydi. Onun, gerçekten kuvvetli olduğu nokta, başlangıçta, ülkenin sahiplerini (birincil olarak şeyhleri, ağaları, beyleri; ikincil olarak da İttihat ve Terakki ileri gelenlerini ve ordu subaylarını) iyi tanıması ve dinci - milliyetçi bir anlayışı alabildiğine vurgulayarak onlardan yararlanmayı bilmesiydi. Atatürk, Cumhuriyet döneminde Ordu, Parti ve Bürokrasi (mülkî idare) üçlüsü üstünde kurduğu denetimle, ülkenin birincil sahiplerinden, ilk bağlaşma kurduğu din adamları takımına karşı savaş açmış ve (Sünnî) Kürtlerin başkaldırmalarını ezmiş, fakat büyük toprak sahiplerinin ve tüccarların ekonomik egemenlikleriyle uğraşmamıştır. Daha doğrusu, gücü yetseydi, herhalde büyük toprak sahiplerinin etkisini kırmak isterdi; ama tam tersine, tüccarların (ve o zamanlar sayıları çok olmayan sanayicilerin) daha da kuvvetlenmelerini amaçlamıştır. Devlet desteğiyle, bunlardan bir burjuvazi yaratılması, Atatürk'ün gözünde çağdaşlaşmanın en doğru yoluydu.

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı yıllarında vurguladığı dinci - milliyetçi anlayışın ilginç bir örneği (ki, «milliyet» İslâm Milliyeti anlamına da geldiği, «kavmiyet» demek olmadığı için, bu iki ideolojik öğe arasında herhangi bir çatışma yoktu), Ankara'ya geldiğinin ertesi günü yerel eşrafa, medenî geçinen batılıları «din-i İslâmı suret-i resmiyede tanımayan, İslâmları pazar gününü yevm-i tatil ve mübarek suretinde tanımağa icbar eden ve İslâmların yevm-i mahsusu olan cuma gününü resmen tanımayan milletler» oldukları için çekiştirmesidir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt II, s. 9. Tarih, 28.XII.1920 değil, 1919 olacak!). O Atatürk ki, daha sonraki yıllarda, uygarlık ve lâiklik adına, anayasadan «devletin dini» kaydını kaldırtacak ve hafta tatilini Cuma' dan Pazar'a aldırtacaktır.

Atatürk'ün 1789 Fransız Devrimi ilkelerinden genel çizgileriyle haberdar olduğu besbellidir; ama bu Devrimi hazırladıkları söylenilen düşünürleri doğru olarak tanımadığı şu örnekten anlaşılabilir: 1921 Aralık ayının başında, TBMM'nde İcra Vekilleri Hey'etinin Vazife ve Salâhiyetlerine dair kanun teklifi görüşülürken, Mersin Meb'usu Sa-

lâhattin Bey ve arkadaşlarının tefrik-i kuvva (yani, şimdiki anayasamızda olduğu gibi, kuvvetler ayrılığı) istemelerine karşılık, Mustafa Kemal Paşa tevhid-i kuvva (yani, kuvvetler birliği) ilkesini savunurken şöyle demektedir:

> Efendiler! Bu nazariyat-ı meşrutiyeti bulan en büyük filozofların bu nazariyatı kurmak için çalıştıkları esasları tetebbu ettim. Bunlara nüfuz ettim. Benim gördüğüm şudur: düşünmüşler ve nasıl yapalım da bu kuvve-i müstebide o irade-i içtimaiye ve milliyenin dûnunda kalabilsin. Yahut sıfıra müncer olabilsin diyorlar. Ve buna muvaffak olamamak yüzünden büyük ve derin bir ızdırap duyuyorlar. J. J. Rousseau'yu baştan nihayete kadar okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit, hakikat olduğuna kâil olduğum, bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu ızdırap, diğeri bir cinnettir. Merak ettim. Ahvâl-i hususiyesini tetkik ettim, anladım ki: hakikaten bu adam mecnun idi. Ve hâl-i cinnette bu eserini yazmıştır. Binaenaleyh; çok ve çok istinat ettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür. (Ibid., cilt I, s. 216)

Oysa, bugün her Anayasa Hukuku öğrencisinin bilmesi istenildiği üzere, Atatürk'ün kendi savunduğu kuvvetler birliği Rousseau'dan gelmektedir, muhaliflerinin dayandıkları kuvvetler ayrımı fikri Montesquie'nündür.

Atatürk'ün halkçılıktan, geniş katılmalı bir demokrasiyi değil, yalnız anti-monarşizmi, statü ayrıcalıklarına düşmanlığı anladığı, açıktır. Muhalefetten hiç bir zaman hoşlanmamış; muhaliflerin varlığına katlanmak zorunda kaldığı zamanlarda da, onlara âdeta askerî bir taktik uygulamıştır. TBMMM'nin birinci ve ikinci dönemlerinin başlarında, 1920 güzünde «sol» muhalefete, 1923 - 24'te de «sağ» muhalefete karşı, önce bölmek ve bir bölümünü ele geçirmek, daha sonra öteki bölümünü aşırılığa iterek, en sonunda büsbütün yasaklatmak yöntemini izlemiştir.

Kendisi, giriştiği devrimci hareketler sırasında, bazı arkadaşlarının nefesleri kesilerek yarı yolda kaldıklarını söyler; ama o hareketlerin bir nedeninin de, tam bu sonucu elde etmek olmasından kuşkulanılabilir. (1930'daki üç aylık Serbest Cumhuriyet Fırkası oyunu sayılmazsa) 1925'in ilk yarısından itibaren, Türkiye'de muhalefete ve dola-

yısıyla siyasete yaşama hakkı tanınmamıştır. Milletvekilleri onu değil; o, milletvekillerini bir bir seçmiştir. Teslim etmek gerekir ki, ilk yıllarda Atatürk'e karşı çıkan sol ve sağ muhalefet oldukça sığ bir düzeydeydi. Önemleri, geniş ölçüde, bastırılmış olmalarından ileri gelmektedir. Fakat, Atatürk onları kaldırdıktan sonra, halk kitleleriyle doğrudan bir ilişki kurmakta pek başarılı olamamıştır.

Artık, Atatürk konusuna boş övgüsüz ve sövgüsüz yaklaşmayı öğrenmeliyiz. Bize ve ona böylesi yaraşır. Atatürk'ü eleştirmek, bizim için bir anlamda kendimizi eleştirmek, özeleştirimizi yapmak demektir. Bundan yançizmekse, Atatürk'ten ve dolaysıyla kendimizden yabancılaşmayı göze almak olur.

Kendi vatanımız olduğu için, Türkiye'yi hep tek başına, biricik diye düşünüyoruz. Oysa, Birinci dünya Savaşı'ndan sonra dünyada kurulan yeni cumhriyetlerin çoğu, demokratik cumhuriyetler değil, başkanı kalıtsal olmayan diktatörlüklerdi; aşağı yukarı İtalyan faşizmi protatipine benzeyen rejimlerle yönetilmekteydi. Atatürk Türkiyesi, ülkede devlet gücüyle özel kapitalizmin gelişmesini sağlamaya çalışması bakımından o rejimlerle bir nitelik ortaklığı gösterir. Fakat, onların çoğundan farklı olarak, gerçekçi bir değerlendirmeyle, saldırgan bir emperyalist politika izleyecek kadar güçlü olmadığının bilincindedir. Bu, azımsanacak bir fark değildir; önemli ve mutlu bir farktır.

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILMALI? BİR ÖNERİYE YANIT

Toktamış ATEŞ (*)

I — KONUYA GENEL YAKLAŞIM :

Türk Bilim Yaşamı, Cumhuriyet döneminin en verimli günlerine erişti. Gerek sosyal bilimlerde ve gerekse doğa bilimlerinde geniş bir araştırmacı grubu oluşmakta. Bundan bir süre öncesine dek, pek çok üniversite yayın fonlarını tüketemezken; günümüzde, bir çalışmanın basılabilmesi için önce sırayi girilmesi ve kimi zaman senelerce beklenmesi gerekebiliyor. Üniversite olanaklarındaki darlığın yarattığı bu kısırlık, bilimsel çalışmaları üniversite dışında yeni odaklar çerçevesinde toplanmaya itti. Elimizdeki dergi de bunun örneklerinden biri.

Sosyal bilimler konusundaki araştırmalar arasında tarih araştırmalarının özel bir yeri var. Zira çoğu araştırmacı, sosyal bilimlerde geçerli açıklamalar yapabilmek için, ayaklarını sıkı sıkıya tarihe basmak gerektiğine inanmış durumda. Ancak bu konuda önemli bir sorun var. Bu sorun, Türk tarihinin uzun senelerdir, «Resmî İdeoloji»nin bir parçası olarak ele alınmasından doğmaktadır. Bir kocaman tarih kesitine bakış açısı, yani «Osmanlı»nın değerlendirilişi; bakış açısına göre, ya resmî ideolojiye uygun olarak «yermek», ya da resmî ideolojiye karşı çıkmak amacıyla «övmek» şeklinde de yapılabilmekte (1).

Ancak hiç kuşkusuz bu dönemde önemli bilimsel çalışmalar da yapılmıştır. Fakat bu çalışmaların önemli bir bölümü, «belgecilik» çerçevesinde kalmıştır. Bilindiği üzere tarih çalışmaları «belgecilik» ve «yorum» olarak iki ana başlık altında daha doğrusu, iki ana çerçeve içinde toparlanabilirler. Belgeciler, belki bir noktada, tarih biliminin laboratuvar malzemesini toplayan araştırmacılardır (2). Yorumcular ise,

(*) İst. Üni. İkt. Fak. Siyasal Bilimler Bölümü Doç. Dr.

(1) Bu konuda Doğan Koloğlu'nun «Türkiye'de Tarihin Bunalımı», başlıklı yazısı ve bu yazı öncesinde Halil İnalcık'la yaptığı söyleşi ilginçtir. **Özgür İnsan,** Sayı 36, s. 22 - 27, Ankara, Ekim 1976.

(2) Bu araştırmacılara, sanıyorum Adnan Ekşigil'in isim babalığını yaptığı şekilde «bilimin proletaryası» adını vermek yanlış olmaz. —

bu bilgileri genel bir çerçeve içine oturtmaya çalışan araştırmacılardır.

Cumhuriyet döneminde son senelere gelene dek, tarih çalışmaları biraz yukarda değindiğimiz gibi, çoğunlukla «belgecilik» şeklinde kalmasına karşın; gene aynı dönemde «belgecilik» ve «yorumculuk» özelliklerinin her ikisini de kendinde toplayan bir dizi «önemli tarihçi» yetişmiştir. Bunlardan bir kısmının saygı ve mutlulukla izlediğimiz çalışmaları sürerken, bir kısmı da aramızdan ayrılmış bulunmaktadır. Bu, önemli tarihçi kavramı altında gördüğümüz bazı isimlere de değinmek isteriz. Örneğin bir Fuad Köprülü, Batılı tarihçilerin yüzyıllar süren Osmanlılık yorumunu tümüyle değiştirmeyi ve değiştirtmeyi başarmıştır. Ömer Lütfi Barkan, Sadri Maksudi Arsal, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bazı endişeler saklı tutulmak kaydıyla Zeki Velidi Togan ve Kerim Sadi ve nihayet Mustafa Akdağ, bu isimler arasında sayılmalıdır.

Salt «belgeci» tarihçilerimizin sayısı sanıldığından da fazladır. Uzun senelerden beri, değişik öğretim ve araştırma kurumlarında yapılan ömür törpüleyici çalışmalar vardır (3). Günümüzde yurt dışında «Türk Tarihi Uzmanı» geçinen pek çok kimse; temel olarak tümüyle bu araştırmacıların verilerine dayanmaktadır (4).

Salt «yorumcuların» ya da kendini yorumcu sayanların sayısı, günümüz Türkiye'sinde belki de gereğinden fazladır. Ancak bu tür araştırmacıları kendi içinde, bir dizi sınıflamalara sokmak gerekir. Yapılabilecek bir sınıflamaya göre; bunların bir kısmı idealist, bir kısmı materyalist bir yaklaşım içindedir.

Bir başka sınıflamaya göre; bir kısım araştırmacılar, özellikle 1960 sonrası Türkiye'sinde gerekli bilgi ve veri «depolamasını» yapmadan çok genel sonuçlara varmak istemektedirler. Bir kısım araştırmacılar ise Türk tarihini araştırmak için Türkiye dışına çıkmakta ve «Türk Ta-

(3) Bu konudaki verimli çalışmalara bir kanıt olarak Enver Koray'ın «Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyasını» (İstanbul 1959) gösterebiliriz. 1729 - 1955 tarihleri arasını kapsayan bu taramada salt Latin harfleriyle yazılı Türk tarihiyle ilgili eserler ikiyüz sayfalık bir yer tutmakta. Kaldı ki; 1955 - 1977 arası, 1928 - 1955 arasındaki dönemden kat, kat daha verimlidir.

(4) Hiç kuşku yok ki; yurt dışında özellikle Balkan ülkeleri ve Almanya'da Türk tarihi konusunda ciddî çalışmalar yapılmaktadır. Özelilkle biraz sonra değineceğimiz, Berlin'de yapılan tarih araştırmaları «yorumculuğun» en güzel örnekleri arasındadır.

rihi Uzmanı» geçinen yabancı araştırmacıların, kimi zaman yalan-yanlış bilgilerini Türkçe'ye çevirerek tarih çalışması yaptıklarını sanmakta; kaynaktaki tertemiz suyu bırakıp, aynı suyu yabancı markalı şişelerden içmeye çalışmaktadırlar (5). Hiç bir Amerikalı araştırmacının Türkiye'ye gelerek Amerikan Devrimi'ni araştırdığını ya da hiç bir Fransız araştırmacının Fransız Devrimi'nin nedenlerini bulmaya çabalarken Türkiye'de çalıştığını duyamayız. Metodolojik bilgi ilerletmenin dışında Türk araştırmacılarının kaynakları da Türkiye olmak zorundadır.

Aslında her şeye karşın Türk bilim yaşamındaki bu canlılık, son derece sevindirici bir şey. Özellikle tarih konusunda resmî ideoloji kalıplarının yıkılması ve objektif bir görüş açısının kazanılması gerek. Ancak bu yapılırken, bilimsellik ve anlaşılabilirlik de gözden kaçırılmamalı. Bilim, insan yaşamını değiştirmeye ve toplumu ileriye doğru itmeye yardımcı araçlardan biri olduğuna göre; araştırmacı, doğru bir şekilde anladığını, açık bir şekilde anlatmak zorunda.

Türk tarihinin yorumu konusunda Huri İslâmoğlu ve Çağlar Keyder'in «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?» başlıklı «Önerileri», çeşitli açılardan üzerinde durulması gereken bir öneri (6).

Bu çalışmayı ilk okuduğum zaman, bir yanıt verme gereksinmesini duyarak, derginin editörüne başvurmuştum. Dergi sayfalarının; uygar düzeyde kalma koşuluyla polemiğe açık olduğunu öğrenince yanıtı hazırlamaya başladım. Daha sonraları ise, dört bir yanda «bilim» ya da «bilimsellik» adına yapılan çirkin sataşmaları ve kişisel sürtüşmeleri görünce; bu tuzağa düşmenin korkusuyla yazıdan vazgeçtim. Aslında umudum, meslekten tarihçilerin bu konuda bir şeyler yazıp çizmeleriydi. Ancak onlardan ses-soluk çıkmayınca; bu kez çok kısaca da olsa, konuya tekrar dönmek zorunluluğunu duydum ve büyük ustalardan birinin de dediği gibi; **«Dixi et salvavi animam meam»** (Söyledim ve ruhumu kurtardım).

---

(5) Kimi araştırmacılar, bazı kaynaklar yurt dışında olduğu için, çalışmalarının bir kısmını yurt dışında yürütmüş olabilirler. Buna; elbette bir sözümüz olamaz. Örneğin bu tip çalışmaların çok başarılı bir örneğine değinmekten kendimi alamıyorum: Sina Akşin; **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele;** İstanbul, 1976.

(6) Huri İslâmoğlu, Çağlar Keyder; «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri» **Toplum ve Bilim,** Sayı 1, s. 49 - 80; İstanbul, 1977.

II — ÖNERİ'NİN ELEŞTİRİSİ : (7)

Öneride araştırmacılar, bizim de katıldığımız bir başlangıç noktasından yola çıkıyorlar: Asya Üretim Tarzı. Her ne kadar bu üretim tarzını teorisi tam olarak oluşturulamadıysa ve «Osmanlı» bu çerçeve içinde yerini alamadıysa da; Osmanlı toprak düzeninin bir «feodalite» olmadığı görüşlerine önemli ölçüde katılıyoruz. Ancak öneride belirtildiği üzere, daha sonra kapitalist dünya ekonomisi içinde periferi durumuna geçişi benimsemiyoruz. Zaten periferi kavramı ve türetilişi (Keyder, 1977) de bizde çok tartışma götürür durumda. Fakat biz hiç olmazsa bu yazı çerçevesinde bunun tartışmasına girişmek niyetinde değiliz.

Öneri, «şimdiki tarih literatürünün bir eleştirisini yapacağız» (s. 49) diye başlıyor ve «Osmanlı tarihçilerinin kuramsal yetersizlikleri» (s. 507) sözkonusu edilerek, örnek olarak alınan üç kitaba geçiliyor.

Örnek olarak alınan kitapları biraz sonraya bırakarak, önce yukardaki sözleri değerlendirmek gerekir. Araştırmacılar; bibliyografyalarından da görülebileceği gibi, Osmanlı tarihi ile ilgili kaynakların ve çalışmaların belki de yüzde birini bile görmeden, bu literatürü eleştirme yetki ve cüretini nerden alıyorlar? Gene aynı eksiklikleri ortada iken, «Osmanlı tarihçilerinin kuramsal yetersizliklerinden» nasıl sözedebilirler? Bu tip savlar biraz aşırı olmuyor mu?

Şimdi, örnek olarak alınan kitaplar üzerinde bir parça durabiliriz. Gerek Halil İnalcık'ın **The Ottoman Empire,** gerek Gibb ve Bowen'in **Islamic Society and the West** ve gerekse de Bernard Lewis'in **The Emergence of Modern Turkey** başlıklı kitapları hiç kuşkusuz çok önemli çalışmalar. Ancak, neden bu kitapların seçildiği düşünüldüğü zaman; araştırmacıların literatür konusundaki eksik bilgilerinin, yanlış bazı varsayımlar geliştirmelerine neden olduğunu görüyoruz: «Kitapların üçü de imparatorluk tarihinin yazılışında alışılmış iki dönemden biri için standart kaynak niteliğinde» (s. 50).. «Şu andaki Osmanlı tarihi araştırmaları bu iki zaman bloğuna ayrılabilir. Son zamanlarda yazılan doktora tezlerinin çoğunun çalışma konusu ya 16. ya da 19. yüzyıldır» (s. 50, Dipnot 3).

(7) Sürekli olarak isim ve başlık belirtmekten kurtulmak için, sözkonusu çalışmadan «öneri» diye sözedeceğiz.

Öncelikle bu görüşlerin eleştirisini yapmak gerekir. Osmanlı tarihinin yazılışında alışılmış iki dönem yoktur. Bu konuda yapılmış olan çalışmalar topluca incelendiğinde, bu konudaki ilgi alanlarının; «Kuruluş Öncesi», «Kuruluş», «Yükseliş», «Duraklama», «Gerileme» ve «Çökme» olarak karşımıza çıktığını görürüş. Yani, en azından altı dönemden sözetmek gerekir. Ama eğer araştırmacıların data-sı sınırlı bir kısır olursa, o zaman böyle çok yanlış varsayımlar ileri sürülebilir.

Özellikle kanıt olarak verilen bilgi çok tartışma götürür: Son zamanlarda yazılan doktora tezlerinin çoğunun konusu ya 16. ya da 19. yüzyıldır! Acaba araştırmacılar Türkiye'de kaç üniversite ve araştırma kurumuna bu soruyu sormuşlardır? Yazılmakta olan doktora tezlerini kimden öğrenmişlerdir? İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çeşitli enstitülerinde, İstanbul Başbakanlık Arşivinde, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Enstitüsü'nde, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nin değişik enstitülerinde, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde ya da şimdi adını sayamayacağımız çok değişik öğretim ve araştırma kurumlarında yapılmakta olan tüm doktora çalışmalarının konularını biliyorlar mı?

Osmanlı Tarihi'ni yazılmasına başlangıç noktası, Türklerin Anadolu'ya gelişleri olmak zorundadır. Şimdi, bu konuda örnek olabilecek birkaç çalışmadan sözedelim.

Her şeyden önce Fuad Köprülü'nün **Osmanlı Devletinin Kuruluşu** (Ankara 1959) adlı eserini salık vermek isteriz. Bunun yanısıra İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın **Anadolu Beylikleri** (Ankara, 1937) ve **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal** (Ankara, 1941) başlıklı kitapları, okunması mutlaka gerekli kitaplar arasındadır. Ernst Werner'in **Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen** (1300 - 1481) adlı eseri ya da Doğu Perincek'in Ankara Üniversitesi Hkuk Fakültesi Mecmuasına yapmış olduğu geniş özeti (Ankara, 1968) okumakta büyük yarar vardır. Zira bu eser «belgecilerin» bulgularının Marksist bir gözle nasıl değerlendirildiğinin güzel bir örneğidir.

Paul Wittek'in bir dipnotta (s. 51) geçiştirilen eseri, **The Rise of Ottoman Empire** (Londra, 1938) ve Orhan Şaik Gökyay'ın yaptığı bir çevirisi, **Menteşe Beyliği** (13 - 15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Bir Tetkik) (Ankara, 1944) üzerinde genişliğine durulması gereken eserlerdendir.

Mustafa Akdağ'ın «Osmanlıların İlk Devrelerinde Türklerin Kültür ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not» (Ankara, 1944) ve «XIII. Yüzyıl Ortalarından XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Olan Sürede Türkiye' nin Sosyal Sınıfları ve İktisadî Hayatı Üzerine Bir Bakış» (Ankara, 1963), başlıklarını taşıyan çalışmaları da konu açısından son derece önemlidir.

S. Runciman'ın iki makalesi; «Ortaçağların Başında Avrupa ve Türkler» (Ankara, 1942) ve «Anadolu'nun Ortaçağlardaki Rolü» (Ankara, 1942) ve gene Fuad Köprülü'nün üç makalesi; «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar» (İstanbul, 1939), «Ortazaman Türk - İslâm Feodalizmi» (Belleten, V, 19) ve «Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri» (2. Türk Tarih Kongresi), bu konularda ikinci elden çalışan araştırmacılar için vazgeçilmez kaynaklardır. Gene Fuad Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanan dört makalesi de aynı niteliktedir: «Harzemşahlar» (Cilt 5, s. 265 - 296), «Alp» (Cilt 1, s. 379 - 384), «Ahmet Yesevî» (Cilt 1, s. 210 - 215) ve «Hacı Bektaş Velî» (Cilt 2, s. 461 - 464).

Ömer Lütfi Barkan'ın biraz sonra toprak konusunda değineceğimiz makalelerinin yanısıra İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu «Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri» başlıklı çalışması, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve öncesini anlayabilmek için okunması gereken temel yapıtlardandır.

Bir dünya imparatorluğunun kurulmasını mümkün ve dahası zorunlu kılan koşular çözümlenmeden, onaltınca asra nasıl gelinir?

Öneride «Tarihin 'altınçağ'dan gerilemeye, sonra Batı modeline göre biçimlenmeye uzanan tek çizgili bir ilerleme olarak sunuluşundan» (s. 50) sözediliyor. Aslında böyle bir şey yok ki! Araştırmacıların data'sı eksik olduğu için bu yargıya varmaları mümkün olabiliyor.

Aslında ne İnalcık'ı, ne Lewis'i ve ne de Gibb ve Bowen'i savunmak bize düşmez. Zaten böyle bir savunmaya gereksinmeleri de yoktur. Bizim bu kısacık yazı çerçevesinde yapmaya çalıştığımız, bir bilim dalının tüm literatürünü, genel olarak ve haksız olarak eleştiren görüşleri tartışmak ve eksik bir bilgi «depolamasının» nasıl büyük yanlışlıklara yolaçtığını bir kez daha vurgulamaktır.

Öneride «bir tarafta melez bir kuramsalcı-işlevselcilik, öte tarafta kaba bir çağdaşlaşma yaklaşımı. Osmanlı tarihi araştırmalarının şu

andaki çerçevesini sağlıyor» (s. 55) denilirken ve burdan büyük yargılara varılmak istenirken, araştırmacılar gene aynı eksik ve kısır data'nın kurbanı oluyorlar. Bu konuda bir tek temel kaynaktan sözetmek yeter: Mustafa Akdağ'ın **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,** Cilt 1 1243 - 1453 (Ankara, 1959). Bu çalışmanın, araştırmacılarımız tarafından incelenmemesi gerçekten şanssızlık olmuş.

Öneride, «Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı AÜT'dür» (s. 56) denilirken konu hiç tartışılmıyor, daha doğrusu yeterince tartışılmıyor. Bu görüşe karşı ileri sürülen «Merkezî Feodalizm» görüşü «dolambaçlı» bir terim olarak değerlendirilip (s. 56), gene aynı dipnotta, ne anlama geldiği bizce anlaşılmayan bir büyük yargıyla konu geçiştiriliyor: «Ancak tartışma dar bir perspektifle 'toplumsal kuruluş' ya da 'egemenlik' gibi gerekli kavramlara başvurmadan sürdürüldü; bu nedenle en ayrıntılı katkılar bile betimleyici ve sonuçta ampirik düzeyde kaldı». (s. 56)

Tımar düzeni, öneride yeterince açıklanmamış. Osmanlı toprak düzenini salt Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarından doğru bir şekilde öğrenmek mümkün iken, bu yola gidilmemiş. Konunun yeterince incelenmemesi de, hiç kuşkusuz önemli eksikliklere yolaçmış. Önce, Ömer Lütfi Barkan'ın bu konudaki temel makalelerinden oluşan kısa bir liste verebiliriz (8).

«Avarız» (İ. A. Cilt 2, s. 13 - 19), «Malikâne - Divanî Sistemi (Türk İslâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller)» (İstanbul, 1934), «Toprak Hukuku» (Tanzimat, 100. Yıl), «Çiftlik» (İ. A. Cilt 2, s. 292 - 297), «Kanunname» (İ. A. Cilt 6, s. 185 - 196), «Öşür» (İ. A. Cilt 9(s. 485 - 488), «Tımar» (İ. A. Cilt 11, s. 286 - 333) ve son olarak «Osmanlı Kanunnameleri» (3. T.T.K.). Bu çok önemli çalışmalardan hiç birinin Öneri'nin bibliyografyasında yer almaması ilginç.

Şimdi bu tür eksikliklerin ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığını bazı örneklerle ortaya koymaya çalışalım.

Örneğin öşür, sözcük anlamı olarak onda bir demektir. Ancak farklı yörelerde, farklı kanunnamelerle, farklı oranlarda öşür alınırdı. Eğer salt yukardaki kaynaklardan birkaçı gözden geçirilseydi, «öşr yıl-

(8) Kuşkusuz bu konuda diğer araştırmacıların çalışmalarıyla bu liste çok genişletilebilir. Dahası bu liste Ömer Lütfi Barkan'ın da tüm çalışmalarını kapsamıyor.

lık ürünün onda birine eşit geleneksel bir İslâm vergisidir» (s. 57, dipnot 19), denilmez, bu nokta ve kanunname yapmanın ya da her yörede ayrı kanunnameler hazırlamanın ardındaki büyük ve titiz yönetim aygıtını anlamak hiç sorun olmazdı.

Buna benzer başka sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; Osmanlı tımar düzeni feodalite değil, kendine özgü bir düzendir ya da AÜT'dür, derken; araştırmacının dayanabileceği temel noktalardan biri Osmanlı Reaya'sının statüsünün pek çok bakımdan Serf'ten farklı olması ve toprağına bağlı olmayıp özgür bir kişi olarak görülmesidir. Eğer öneri'de ileri sürüldüğü gibi «... köylünün hareket özgürlüğü kısıtlı» (s. 64) olsa, o zaman «Merkezî Feodalite» görüşünü ileri süren düşünürlerin savları çok önemli ölçüde gerçeğe yaklaşmış sayılırdı. Gene öneri'de Barkan'a dayandığı izlenimi verilerek, «eğer köyünü tamamen terketmek istiyorsa, belirli bir vergi ödemek zorundaydı ve eğer üç yıl arka arkaya ekmezse toprağı elinden alınırdı« (s. 64) deniliyor. Aslında Barkan'ın defalarca vurguladığı gibi; «Çift bozan resmi» diye adlandırılan bu vergi bir ceza ya da reayanın toprağa bağlılığının bir göstergesi değildir. Bu vergi, toprakları boş bırakmamak ve ürünü azaltmamak için alınmış bir önlemdir ve ödenecek vergi miktarı toprağın boş kalmasından doğacak zararla sınırlıdır.

İncelenmiş ve transkripsiyonu yapılarak yayınlanmış Osmanlı Kanunnameleri içinde, reayanın toprağa bağlılığı hakkındaki tek örnek Uzunçarşılı'da görülür (Uzunçarşılı, 1937). Kaldı ki; öneri'de 64. sayfada «köylü için hareket özgürlüğü kısıtlıydı» denilirken, 71. sayfada şöyle deniliyor: «Tefecilik hem sermaye birikimini, hem de köylünün özgür statüsünün yıkımını hızlandırdı». Eğer daha önce yazılmış olduğu gibi hareket özgürlüğü kısıtlı idiyse, tefecilik hangi özgürlüğün yıkımını hızlandırmış olabilirdi?

Eğer öneri'nin yazarları, Barkan'ın «Çiftlik» makalesini okumuş olsalardı, «Çiftliklerin ortaya çıkışı politik sistemi tehdit eden en ciddî gelişmeydi» (s. 73) demez, çiftlik sisteminin, tımar sisteminin kurulduğu günden beri var olduğunu bilirlerdi. Aynı husus, malikâne düzeni içinde geçerlidir (s. 70).

Öneri'de zaman belirsiz olmakla birlikte (16. asır ortaları ya da sonları anlaşılabilir), «Merkezî hükümet giderlerini karşılayabilmek için olağanüstü vergilere (avarız) başvurdu» (s. 68) denilmektedir. Eğer gene Barkan'ın bu konudaki makalesi okunmuş olsaydı, «Ava-

rız»ın ya da «Avarız-ı Divaniye»nin daha Anadolu Beylikleri ve İlhanlılar zamanında da var olduğu ayrıca (Uzunçarşılı, 1941) ve avarız sözcüğünün metinden anlaşıldığı gibi olağanüstü vergi anlamına gelmeyip; olağanüstü vergilerin genel adı değil, özel bir olağanüstü vergi olduğunu anlarlardı. Ayrıca avarız konusu ile ilgili çok önemli bir nokta da, avarızın sırasında aynî olarak da ödenebildiği hususudur. Aynî olarak ya da bedenen hizmet olarak ödenen bu verginin bu ödeniş biçimi, bir noktada feodal «angarya»ya benzemektedir ki; feodalite konusunun tartışıldığı böyle bir öneri'de bu noktaları da vurgulamak gerekir.

Bu kısa yanıtımızda önerinin her savı üzerinde ayrı ayrı durmak istemiyoruz, ancak temel bazı noktaları da değinmeden bırakamıyoruz. Öneri'de Barkan (1970) kaynak gösterilerek «bazı vergilerin geleneksel olarak otuz - kırk yılda bir saptandığından..» (s. 69) sözedilmektedir. Eğer öneri yazarları, kendi bibliyografyalarında da yer alan Barkan'ın Kanunlar (1943) adlı çalışmasının Giriş'ini bir kez daha okurlarsa, Tüm Osmanlı vergi sisteminin ana noktalarını daha aydınlık bir şekilde göreceklerdir.

Ayrıca, Osmanlı toprak düzeninin tartışma konusu yapıldığı böyle bir öneri'de Bizans devlet çiftliklerinin ve hür Bizans köylüsünün durumundan sözetmemek ve bu kurumun etkisini ve derecesini tartışmamak, bir başka büyük eksiklik olarak görülüyor.

Öneri'de, «Mirî arazi, vakıf ve eski tımar topraklarının gelirleri iltizama verildi» (s. 70) diye yazılarak, gene yanıltıcı bir izlenim verilmektedir. Zira tımar toprakları, sanki mirî arazinin dışında gibi görünüyor. Oysaki bu konuda çalışan herkesin bilmesi gerektiği gibi; Osmanlı toprakları temel olarak üçe ayrılırdı; Mirî (ya da emirî), mülk ve vakıf. Tımar, mirî topraklar üzerindeki işleme düzeninin adından başka bir şey değildir.

Aslında bu tip örnekleri çoğaltmak mümkün ama gereksiz. Bizim bu kısa yazı çerçevesinde vurgulamak istediğimiz nokta, kaynakların hiç olmazsa önemli bir bölümü gözden geçirilmez ve mümkün olduğunca konunun özüne ilişkin çalışmalara başvurulmazsa, çok önemli hataların yapılabileceğidir. Hele çok iddialı bazı varsayımlar geliştirmek, ancak bu konularda yapılacak çok kapsamlı çalışmaların; hatta grup çalışmalarının bir sonucu olabilir.

SONUÇ :

Osmanlı İmparatorluğu; Büyük Selçuklu İmparatorluğu'yla başlayan bir büyük «göç» hareketinin, Anadolu ve Rumeli topraklarında gerçekleşen son ve en büyük sentezidir. Bu sentezin içinde; Çin, Sasani ve Moğol'un da izlerini taşıyan «Türkmen Geleneği»; Bizans; şamanizminin de izlerini taşıyan bir «İslâmiyet» vardır.

Sermaye birikimine yol açmayan toprak düzeni ve İmparatorluğu oluşturan çok farklı etnik grupların milliyetçilik duygularının tahrik edilmesi ve ticaret yollarının dışında kalması sonucu, imparatorluk sanayileşme sürecine girememiş; kaçınılmaz bir şekilde sömürgeleşmeye başlamıştır.

Ancak unutulmaması gereken bir şey vardır ki; Osmanlı İmparatorluğu tarihinin hiç bir döneminde 1950 sonralarındaki kadar bağımlı olmamıştır. Günümüzün «evantenleri» yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminin levantenleri pekalâ «özgür kafalı» bile sayılabilirler. Bize kalırsa; işin en acı yönü de budur.

H. KAZGAN'IN YAYINLADIĞI BİR RİSALE HAKKINDA(*)

Rasih Nuri İLERİ

İkinci sayınızın 164 - 170. sahifelerinde (HAVA MUAMELÂTI ve İSTİKRAZAT) kitapçığından bir bölüm aktarmış bulunuyorsunuz. İlk sahifede YAZARI BELLİ DEĞİL, baskı tarihi 1293 ibareleri bulunan bu kitapçık aslında «Konsolidenin hava oyunlarıyla sair muamelâtı hakkında ve müstakrazatı maliyeye dair risaledir» başlığını taşımakta ve «Müellifi: Borsa Komiseri Abidin bey», «Sene 1291» ibarelerini taşıyan bir kapak ile 66 sahifeden ibarettir. Aldığınız kısım sahife 29 - 38' den aktarılmıştır. Abidin bey ise 1293 anayasasının redaksiyonunu yapan, hariciye vekilliği, çeşitli valilikler gibi görevleri üstlenen dedem Abidin Paşa (Dino)'dur.

Ayrıca verdiğiniz kısımda bazıları anlamı değiştiren pekçok transkripsyon hataları vardır. Elinizdeki nüshayı görmediğime göre üç ihtimal vardır: 1) Elinizde kitabın bir ikinci baskısı vardır. 2) Kapak kaybolup sadece sahifelerin üstündeki başlıkları kapsayan bir kap ilâve edilmiştir. 3) Elinizdeki el yazması bir kopyadır. Yapılan bazı transkripsyon hataları el yazısının özelliklerinden doğmuş görüldüğünden bu üçüncü şık daha akla yakındır.

Birkaç hatayı belirtelim, örneğin **Hud'akâr,** bazen «Hilekâr» bazen de «Sahtekâr» olarak yazılmış, aynı kelimenin dört ayrı şekilde okunduğu görülmektedir. Bazı ibareler atlanmıştır: Örneğin sahife 167 ortalarında «İkisi de muvakkaten kazanır» ibaresi atlanmıştır. Bazen de kelimeler tamamen yanlış okunmuştur; örneğin «Kazibe» yerine «Cazibe», «zararları» yerine «sırları», «gelinecek» yerine «konacak», «ihtiraz» yerine «itiraz», «Kangi (hangi)» yerine «kanunî», «cesim» yerine «cisim», «mukarrerdir» yerine «miktardır», «edecek olursa» yerine «soracak olsanız», «havf» yerine «caf», «anladınız mı» yerine «kaldınız mı», «ham'ına» yerine «emeline»... okunmuş ve yazılmıştır. Bu örnekleri sahifelerce uzatabiliriz.

(*) Adı geçen risaleyi yayınlayan H. Kazgan yurt dışında bulunduğundan, T. B.'ye gönderilen R. N. İleri'nin yazısını aynen yayınlıyoruz. İlgilerinden dolayı kendilerine T. B. adına teşekkür ederiz.

Ciddî bilimsel bir dergi görünümüne sahip olan derginizde bu gibi hataların yer almaması gerekirdi, arzu edilirse Abidin Dino'nun risalesinin tamamını kendi eski sözcükleri ile veya arılaştırılmış olarak size sunmaya hazırım. Saygılarımla.

ESKİ DEĞERLER VE ESKİ SÖMÜRÜ ORANI ÜZERİNE

Korkut BORATAV (*)

Hasan Ersel, **Toplum ve Bilim**'in 3. sayısında yayınlanan yazısında, Morishima ve Von Neumann modellerini kullanarak Steedman'ın eleştirilerinden hareket ederek Marxist emek-değer kuramının «bağlı üretim sözkonusu iken karşılaşacağı sorunları incelemeye girişiyor. Von Neumann terminolojisi ile «bağlı üretim» (veya «bileşik ürün») tek bir üretim sürecinde aynı anda birden fazla mal üretilmesi halidir. Ersel, sayısal bir örnekle geliştirdiği iki süreç ve iki maldan oluşan (ve her sürecin iki malı da ürettiği) bir modeli önce fiyatlar ve kâr oranı sonra da (Marxist anlamda) değerler ve artı değer (sömürü) oranı için çözüyor. Elde ettiği sonuç gerçekten çarpıcıdır; zira, fiyatlar ve kâr oranı artı çıktığı halde, bazı malların (Ersel'in örneğinde bir malın) değeri ve sömürü oranı eksi çıkabilmektedir. Hemen belirteyim ki, sömürü oranının eksi çıkmasının nedeni, bazı değerlerin eksi olmasıdır. Bu nedenle sonuçların tartışılmasında «eksi değerler» sorununu ele almak, «eksi sömürü oranı» sorununu da içermiş oluyor. Bu yazıda da böyle yapılacaktır.

Bu sonucu «çarpıcı» olarak nitelendirdim. Nedeni, Marxist iktisada aşina olan herkes için açık olsa gerektir: Kapitalist bir ekonomi **fiyatlarla** işler ve bu ekonomide ana sömürü kategorisi, fiyatlarla hesaplanan **kâr**dır. Kârın artı olduğu; yani fiilen sömürünün varolduğu bir durumda, artı değer oranının eksi olabileceği ispat edilirse, Marx'ın kapitalist sömürüyü açıklamak için geliştirdiği artı değer kuramı çökmüş olur. Bu çerçevede, kârı hâlâ bir sömürü kategorisi olarak görmekte ısrar edeceksek, kapitalist sömürüyü açıklayacak farklı kuramsal dayanaklar gerekecektir. Ersel de böyle söylüyor ve anladığım kadariyle, «iktisatçı Marx'tan» vazgeçilerek «sosyolog ve tarihçi Marx'a» başvurulabileceğini telkin ediyor: «Bu durumda kapitalist ekonomide sömürü olgusunu arayanların, Marx'ın değer kuramından bağımsız olan başlangıç noktalarına gitmeleri gerekir. Bunlar ise, Marx'ın mülkiyet ve elkoyma ilişkilerine ilişkin yaptığı gözlemler ve ortaya attığı hipotezlerdir.» (Ersel, s. 67)

(*) **Korkut Boratav :** SBF Öğretim Üyesi.

Bu yazıda, yukarıdaki sonuçların ana dayanağını oluşturan «eksi değer» bulgusunun Marxist iktisatta yeri olamayacağını ve bu yüzden kullanılan yöntemin ve modelin Marx'ın artı değer kuramının içsel tutarlılığını sınama bakımından bir anlam taşımayacağını göstermeye çalışacağım. Bu, kullanılan modelin «Marx'ın yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı kaldığı»nı yazan (s. 54) Ersel'in savının reddi anlamına gelir. Bu husus önemlidir; zira burada yapılan, artı değer kuramını farklı bir bölüşüm kuramıyle (örneğin marjinal verimlilik kuramıyle) karşılaştırmak; farklı yaklaşımların erdemlerini ve handikaplarını tartışmak değil; Marx'ın tanımları ve kavramsal çerçevesi içinde kalarak Ersel'in sonuçlarını çıkaramayacağımızı ileri sürmek olacaktır.

Ayrıca, «bağlı üretim» olgusunun, artı değer kuramına değil, bilcümle değer kuramlarına, hatta işletmecilik ve muhasebe disiplinlerine ilişkin güçlükler getiren genel bir sorun ortaya attığını ve sorunu çözmek için Morishima'nın izlediği «optimum değer yaklaşımı»nın doğru olmadığını (Ersel'e bu noktada katılarak) kısaca ortaya koymaya çalışacağız.

— II —

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ersel'in çözümünde eksi sömürü oranı, bazı değerlerin eksi olmasından doğmaktadır ve bu yüzden sorunun özü, «eksi değer» ifadesinde düğümlenmektedir.

Marx'a göre değer, bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıdır (**Kapital,** Bölüm I, Kesim I). Bu ifade ne anlama gelir? Bu, bir varsayım mıdır; yoksa kanıtlanması gereken bir önerme midir? İkisi de değil... Bu ifade bir tanımdır. Ve bu yüzden Marxist çerçeve içinde inşa edilen herhangi bir modelde değerlerin bu tanıma uygun olması gerekir. Aksi halde, «izlenen yolun Marx'ın tanımlarına ve yaklaşımına uygunluğu» (Ersel, s. 55) ileri sürülemez.

Şüphesiz, Marx'ın değer tanımının gerisinde, «üretken faaliyet[in], ...insan emek-gücünün sarfından başka birşey» olmadığını ileri süren kuramsal bir önerme vardır (**Kapital,** s. 37). Bu, bütün sınıflı toplum biçimlerinde, bölüşümü ve üretim ilişkilerini doğrudan üretici olanların yeniden üretilmesi için gerekli olan emekle, emek fazlası (artı-emek) arasındaki ilişkilerde ve özellikle emek fazlasına elkoyma-

nın özel biçimlerinde arayan ve açıklayan Marxizmin bir diğer önermesine bağlanabilir. Artı değer kuramı da bu sonuncu önermenin kapitalizme ait özel halidir. Bu yazıda, Marx'ın kavramsal çerçevesi içinde kaldığımız için, değer tanımının arkasında yatan (ve burjuva sosyal biliminin karşı çıktığı) bu genel önermeleri tartışmıyoruz.

Değer, bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı olarak tanımlanınca, «eksi değerler» ne anlama belir? Bir malın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının eksi (negatif) olması düşünülebilir mi? Yukarıdaki tanımı kabullendikten sonra, eksi değerlerin değil mümkün, «kabili tasavvur» dahi olamayacağını görmek için sadece sağduyu gerekir. Üretimi için negatif emek harcanan bir malı düşünmek; diyelim memeli hayvanların üremesini açıklamaya yönelik bir model yapan biyologun, eksi ağırlıkta bir yavru doğurabilen bir memeli türü «bulmasına» benzer (1).

Bu durumda Marxist olduğu ileri sürülen bir modelin çözümü, eksi değerler vererek sonuçlanıyorsa, burada sorun Marx'tan değil modelden gelmektedir. Matematik diliyle, değerler modelin bilinmeyenleri içinde yer alıyorsa bunlar için artı olma sınırının (Ersel'in notasyonuna göre $L_i > 0$) konması gerekir. Bu sınır, belli bir teknolojik yapıdan, (üretim süreçlerinden) hem değer, hem fiyat sistemini türeten bir modelde, sadece pozitif değerlerle tutarlı çözüm veren fiyatlar kümesinin mümkün olabileceği anlamına gelir.

Ersel'in yazısında değerlerin artı olma sınırı yoktur. Ersel, «değerlerin artı oması»nı, bence, kanıtlanması gereken bir önerme olarak ele alıyor. Gerçi, «Marx'ta emek değerlerinin sağlamaları gerek[en]» özelliklerden biri, «bir malın emek değeri artı olmalıdır» ifadesiyle gösteriliyor (s. 52); ancak Ersel, Morishima'yı izleyerek, «Marx'da değerlerin artı olduğunun kanıtlanabilmesi için gerekli varsayımlar»dan da sözetiğine göre, «artı olma» özelliği bir tanımsal sınırlama değil, kanıtlanması gereken bir önermedir. Nitekim Ersel'in sayısal modeli de sorunu böyle ele almıştır.

---

(1) Üretimi için sıfır emek harcanan bir nesne (sıfır değer hali) tavassur edilebilir ama bu üretilmeyen bir «mal»dır (hava gibi). Marxist iktisat bu nesneleri mal kabul etmeyerek inceleme alanı dışında tutar.

— III —

Bu noktaya kadar, «eksi değerler» ve «eksi sömürü oranı» sorunlarını, **bağlı üretim** olgusundan soyutlayarak ele aldım. Şimdi, yukarıdaki tesbitin, yani eksi değerlerin tanım gereği mümkün olamayacağı hususunun bağlı üretim durumunda da geçerli olduğunu göstermeye çalışayım.

Bağlı üretimden doğan sorun, emek dahil bütün girdilerin tek bir üretim süreci içinde birleşmesi; ancak sürecin sonunda birden fazla mal elde edilmesi biçiminde doğar. Üretim sürecinin **bütünlüğü,** emeğin ve herhangi bir girdinin, sürecin çıktılarını oluşturan mallara ayrı ayrı ve belli miktarlarda **indirgenebilmesine** imkân vermez.

Buğday üretiminin ortalama koşullarını yansıttığını varsayacağımız bir örnek verelim: 250 saatlik emek ve 200 kg. buğdayın (tohumluğun) girdi olduğu bir üretim sürecinin çıktıları 1000 kg. buğday ve 500 kg. saman olsun (2). Üretim süreci tek olduğu ve buğday ve saman üretimine ayrılan alt süreçlerden oluşmadığı için, örnek tipik bir bağlı üretim halidir. Sorun şudur: Buğday ve saman, kullanım değerleri farklı iki nesnedir; yani iki ayrı maldır. Dolayısıyle ayrı piyasaları, ayrı değişim değerleri ve fiyatları olması gerekir. Bu durumda bu iki malın değerini (içerdikleri emek miktarını) ayrı ayrı hesaplamak; yani, malın değerini (içerdikleri emek miktarını) ayrı ayrı hesaplamak; yani, aynı süreç içinde harcanan toplam emek girdisini, buğday ve samana ayırmak nasıl mümkün olacaktır?

Buğday + saman tek mal sayılsa idi, bu malın değerinin artı olduğunda şüpheye düşemezdik; zira, bir buçuk ton **buğday + saman** üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emeğin 250 saat dolaysız emekten ve 200 kg. tohumluk buğdayda içerilen dolaylı emekten oluştuğu açıktır. Ancak buğdayla samanı ayrı mal saymak zorunda olduğumuz için örneğin 250 saatlik dolaysız emeğin ne kadarının buğdayın, ne kadarının samanın üretimine atfedileceğini saptamadan değer hesabını yapamayız. Ancak böyle bir hesaplamayı yapma iddiasında olan

(2) Buğdayı, ücret malı kabul edersek 250 saatlik emeği, buğday cinsinden tanımlanan ücret haddi ile çarpar ve tüm girdileri sadece buğdaya indirgeyebiliriz. Bu Ricardo'nun tek mallı modeline ve Von Neumann'da işgücünün ele alınış biçimine uyar, ama şimdiki amacımız bakımından gerekli değildir.

hiç bir matematik modelinin, saman için pozitif, buğday için negatif değerler çıkarmaya da hakkı yoktur; böyle bir sonuç anlamsız, saçma olur (3).

Böyle bir sonucun saçmalığını, olayı, iktisat ve değer kuramları dışında saf bir biyoloji olayı olarak düşündüğümüzde daha açık görürüz: Toprağa saçılan 200 kg.'lık buğday, birkaç ay sonra 1000 kg. buğday ve 500 kg. samana dönüşmüş olur. Ayrı ayrı saman ve buğday çıktılarının içinde 200 kg.'lık tohumun payı nedir? Herhangi bir biyoloji modeli, saman çıktısında artı, buğday çıktısında ise eksi tohum girdisi «hesaplarsa» herhalde bu modeli de anlamsız ve saçma saymak zorunda kalırız (4).

Bu örneklerden hareketle, yukarıda söylediğimiz genel ilkenin, yani her malın değerinin artı olacağı sınırlamasının bağlı üretim için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz sanırım.

Bu sınırlamayı getirmek bağlı üretim sorununu şüphesiz ki çözmüyor. Esasen bu yazıda soruna biçimsel bir çözüm getirme amacı da izlenmemektedir. Ne var ki, değerlerin artı olması sınırı konduktan sonra, bağlı üretimde dahi artı kâr oranı veren bir sistemin eksi sömürü oranı üzerine inşa edilmesi imkânı ortadan kalkar ve bağlı üretim artı değer kuramının bir sorunu olmaktan çıkar.

Ancak bu durumda dahi ortaya çıkan **indirgeme** güçlüğü bağlı üretimin **değer kuramı** içinde bir sorun olarak kaldığını gösteriyor: Tek bir üretim süreci içinde oluşan birden fazla malın değerlerinin ayrı ayrı hesaplanması sorunu...

Ne var ki bu, sadece emek-değer kuramına ve Marxist iktisada ait bir sorun mudur? Kesinlikle hayır! Emek-değerlerle hiç ilgilenmediğimiz, sadece fiyatlardan oluşan gerçek bir piyasa ekonomisi düşünelim. Tek bir üretim sürecinin birden fazla mal ürettiğini (bağlı üretimi) ve bu malların denge fiyatlarla piyasada satıldığını kabul edelim. Mallardan her birine **atfedilecek maliyetler** ve her bir malın üzerindeki **kâr oranı** nasıl hesaplanacaktır? Üretim sürecindeki girdilerin tüm sürece ait maliyetleri, ayrı ayrı mallara nasıl atfolunacaktır? Sorun öncekilerle aynıdır ve sadece bir iktisat kuramı sorunu değil, aynı za-

(3) Örneğin saman için 300, buğday için, —50 (eksi elli) saatlik dolaysız emek harcandığını çıkaran bir çözümün saçmalığı herhalde açıktır.

(4) Örneğin samanda 300 kg. tohum, buğdayda ise —100 (eksi yüz) kg. tohum girdisi veren bir çözüm.

manda bir muhasebe ve işletmecilik sorunu olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bu durumda, bağlı üretim olgusunun bilcümle iktisat, muhasebe, işletmecilik disiplinleri için bir değer ve hesaplama sorunu olarak ortaya çıkardığı güçlüklerin yükünü sadece Marxist iktisadın sırtına (ve üstelik konu ile ilgisi olmayan artı değer kuramı üzerine) yıkmak haksızlık yapmak olmuyor mu?

— IV —

Marx'ın «sorununu» çözmek iddiasiyle Morishima'nın getirdiği «optimum» çözüme Ersel'in yönelttiği eleştiriler ise bence doğrudur. Kapitalist bir ekonomide belli bir net hasılayı sağlamak için **toplam** emek girdisini asgarileştirecek bir amaç fonksiyonu düşünmek anlamsızdır; zira, toplam emeğin asgarileşmesi, artığın azamileşmesi anlamına gelmeyebilir.

Ersel'in de ifade ettiği gibi, «optimum emek yaklaşımında ekonomi hem rekabetçi kapitalist ekonomiden farklı bir amaç (minimum emek kullanımı) ve hem de farklı bir işleme mekanizmasına (ekonominin bütününü içeren bir optimizasyon, örneğin bir merkezî planlama) sahip görünmektedir.» Ve bunu, «kapitalist ekonomide sömürü olgusunu ortaya çıkartmaya çalışan bir kuramda» yapmaya hakkımız yoktur (Ersel, ss.65 - 66).

Bu doğru tesbite küçük bir eklenti yapmakla yetineceğim. Morishima'nın optimum çözümüne çok yakın bir model, sosyalist bir ekonomi için Sovyet iktisatçısı Novozhilov tarafından önerilmiştir. Sosyalist bir toplumda, belli bir hasılayı elde etmek için asgarileşmesi istenebilecek tek kaynağın insan emeği olması gerektiği yargısından hareketle Novozhilov, millî ekonomide emeği asgarileştiren bir programlama modeliyle sosyalizmde etkin kaynak dağılımının tanımlanabileceğini savunuyor. Böyle bir modelde, **emek** tek gerçek maliyet unsuru, diğer kıt kaynaklar ise sınırlamalar kabul edilir. Bu türden bir planlama modelinin işlemesinde Marxist anlamda değerler, «doğru» hesaplama araçları olarak rol oynarlar. Böylece Novozhilov, emek-değer kuramının kategorilerinin sosyalist bir ekonomide hagni şartlar altında **işlevsel** olabileceğini ortaya koymaktadır (Novozhilov, ss. 130 - 148).

Bu noktada, bir normatif - optimizasyon modeli ile açıklayıcı bir model arasındaki ayrım sözkonusudur. Bir optimizasyon modelinin açıklayıcı bir görev de görebilmesi için, modelin yapısının, açıklamaya yöneldiği ortamla belli bir uygunluk içinde olması gerekir. Örneğin amaç fonksiyonu olarak azamî kârı öngören bir model kapitalist bir ekonomi için açıklayıcı bir görev görebilir. Buna karşılık, eğer sosyalist bir ekonomide, emek verimliliğinin azamileşmesi, planlama örgütüne egemen olan davranış biçimini de fiilen oluşturuyorsa; o zaman Morishima - Novozhilov türü bir optimizasyon modeli sosyalist bir ekonomi için de açıklayıcı bir değer taşıyabilir.

Yukarıda açıkladığım nedenlerden ötürü, kapitalist sömürüyü çözümlemeye yönelik artı değer kuramının ise, Morishima'nınki gibi uygunsuz desteklere bence ihtiyacı yoktur.

BAŞVURULAR

ERSEL, Hasan : «Emek-Değer Kuramı ve Bağlı Üretim», **Toplum ve Bilim,** Güz 1977, ss. 51 - 68.

MARX, Karl : **Kapital,** (Çev. M. Selik), Birinci Cilt, Birinci Kitap, Sol Yayınları, Ankara, 1966.

NOVOZHİLOV, V. V.: «Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Economy», **The Use of Mathematics in Economics** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), Londra, 1964, ss. 33 - 223.

ALİ CEVDET'İN BİR RİSALESİ: İŞ ÜCRETİ VE İŞSİZLİK BUHRANI

Şükrü HANİOĞLU (*)

1920'ler Türkiyesi Aydınlık Külliyatı **«Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası»** çevresinin yayınladığı risalelerden oluşmaktadır. Bugün bu risalelere kitaplıklarımızda pek ender rastlanmaktadır. **Toplum ve Bilim** belgeler bölümünde bu risalelerden telif olanlarını Latin harflerine çevirip yayınlamayı uygun görmüştür. 1922 yılında yayınlanan **«İş Ücreti ve İşsizlik Buhranı»** adlı kitapçığın yazarı Ali Cevdet (1899 - 193?) Üsküplü küçük bir memur ailesinden gelmektedir. İstanbul'da Baytar Mektebi'nde başarısı üzerine İttihatçı hükümetçe veterinerlik öğrenimini sürdürmesi için Almanya'ya gönderilmiştir. Mütareke ertesi patlak veren Alman devriminin ilhamı ile bu ülkede öğrenimde bulunan ya da çalışan Türklerden bazıları, kendi ülkeleri için de sosyalizmi çözüm olarak görmüşler ve Berlin'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'ni kurmuşlardır. Ali Cevdet de bu çevrede yeralmıştır.

Eski Türkçe eserlere yerveren kitaplıklarda rastlayamadığımız bu risalenin tek nüshası Şükrü Hanioğlu'nun özel kitaplığında bulunmaktadır. Latin harflerine çevirisini Şükrü Hanioğlu'nun yaptığı bu kitapçığı okuyucularımıza sunuyoruz.

Aydınlık Külliyatı
4

(*) **Şükrü HANİOĞLU :** İ. Ü. İktisat Fakültesi Siyaset Kürsüsü Asistanı.

İŞ ÜCRETİ VE İŞSİZLİK BUHRANI
QUESTIONS DE SALAIRE

Yazarı : A. Cevdet

A. Djevdet

Aydınlık

«Akşam Teşebbüs» Matbaası
1338

Fiyatı : 100 paradır

MÜNDERECAT : 1. İş ücreti nedir? 2. Avrupa'da iş ücreti. 3. Türkiye'de iş ücreti. 4. İşsizlik buhranı ve sebepleri.

İŞ ÜCRETİ

Eski esirlik devirlerinde; gözlü, kollu, canlı bir insan, diğer bir ağanın veya beyin istediği gibi kullanabileceği bir mal sayılırdı. Bir esiri alıp satmak, hatta öldürmek bile kabil idi.

Eski Roma'da bir derebeyinin, bir zenginin herhangi maddeyi imal ve istihsal ettirebilmesi için üç şeye malik olması lâzım gelirdi. 1. Cansız ve dilsiz aletler. 2. Yarım dilli yani işletilebilen koyun, keçi, inek, öküz, at vesaire gibi hayvanlar. 3. Söz söyleyebilen akıllı hayvanlar, yani insanlar. Bir derebeyinin nazarında bir saban, bir balta ne ise bir insan oydu. Aralarında fark yoktu. Hepsini de aynı maksat için kullanır; satar, kırar ve öldürebilirdi.

Bugünkü cemiyeti tetkik edersek elân bu üç rüknün ehemmiyetini muhafaza ettiğini görüyoruz. Varlılar, devletliler sınıfının yukarıda saydığımız birinci ve ikinci vasıtalar üzerindeki hakları elân eski tarz ve şekilde devam ediyor. İstihsale yarayan el aletleri, fabrikalar, tarlalar ve ilh. üzerinde «mülkiyet-i hususiye» devam ettiği gibi ikinci kısmı teşkil eden vasıtalarda da eski şekil «mülkiyet-i hususiye» devam etmektedir.

Yalnız üçüncülerde bir değişiklik var: Bu kısımda eskiden mevcut mutlak esaret kalkmış yerine ücret işçiliği kaim olmuştur.

Sermayedarlığın istihsal vasıtalarını muayyen ellerde toplaması, inhisar altına alması ve istihsale makine ile en geniş inkişafını vermesi dokumacı, dökmeci, ilh. gibi küçük istihsal erbabının el işçilerini iflâs ettirdi. Az zamanda çok ve ucuz eşya yapan fabrikaların hergün çoğalması küçük tezgâhları kapattı, imalâthaneleri söndürdü ve buralarda çalışan kolları sokak ortasına attı. Bütün istihsal vasıtalarından mahrum kalan bu insanları müthiş bir açlık ve sefalet karşıladı. Önünde bulundukları ölümden onları ancak kolları kurtarabilirdi. Ölmemek için bir çiftlik sahibinin yanına, yahut bir fabrikaya girip işini fabrikacının istediği tarzda satmaya mecburdu. Aksi taktirde ölüme razı olmak lâzım geliyordu. Bu suretle eski mutlak esaret yerine, yeni bir şekil, yeni bir esaret girmiş bulunuyordu: **Ücret esareti.** Evvelce olduğu gibi işçinin kendisi alınıp satılmıyordu; yalnız onun (iş kuvveti) satın alınabiliyordu.

*
**

Kıymeti artan bir maddeyi istihsal ve imal etmek için sarfedilen kuvvete, **iş kuvveti** diyoruz. Satılamayan ve bizzat bir kıymeti olan bu iş kuvvetinin kıymeti nedir? İş kuvvetini sarfede sarfede bir işçi nihayet yorulur. Yeniden kudret ve kuvvet sarfedebilmesi için dinlenmeye, yiyecek, içecek, giyecek ve yatacak ihtiyaçlarını tamamen tatmin etmeye muhtaçtır. Aksi taktirde kömürü, yağı biten ve yenisini alamayan bir makine gibi yeniden kuvvet sarf ve kudret izhar edemez. İşte bir işçinin yeniden kudret ve kuvvet kazanması ve iş görebilmesi için yukarıda saydığımız ihtiyaçlarını —okuma ve eğlence ihtiyacı da beraber— izale ve tatmin için, lâzım gelen kuvvet, o işçinin iş kuvvetinin (kıymeti)dir.

Bugünkü şeraite göre bu ihtiyaçların günde beş saatlik bir iş ile temin edilebileceğini ve bunun da para ile mukabilinin iki lira olduğunu farzedelim. Bu taktirde bir işçi vasatî olarak günde beş saat çalışırsa para ile mukabili iki lira olan bir kıymet istihsal ve ihtiyacatını temin eylemiş olur. Diğer taraftan da bu işçi istihsal eylediği maddeye çalıştığı zaman kadar, başka bir kelime ifade edilirse bu zamana tekabül eyleyen para mukabili kadar bir kıymet ilâve ediyor demektir, ki bu bir işçinin iş ücretidir.

Bir işçi (iş kuvvetini) bir fabrikacıya satmaktadır. Bu adam satın aldığı o kuvveti yalnız beş saat kullanmıyor. Yevmiye on, oniki saat bazen çok daha fazla bir müddet işletiyor. Tabiî bu çalışma müddeti esnasında işçi fazla kuvvet sarfediyor. Ve istihsal edilen mevada da o nispette fazla bir kıymet ilâve ediyor.

Fakat işçi sarfettiği bu fazla kıymetin mukabilini alabiliyor mu? Tabiîdir ki hayır!. İşçi daha fazla kıymete mukabil istihsal ettiği kıymeti almadığı gibi asıl kendi ihtiyaçlarına tekabül eden **sai'nin mukabili olan asgarî** kıymeti de —ki iki lira farzetmiştik— alamıyor. Bu fazla kıymet fabrikacıya kalıyor. Sermayedarın kasası muhtevası mütemadiyen kabarıyor. Ve soygununu daha vasi' bir surette yapmasına, soygun sahasına daha birçok (iş kuvvetlerini) satmak mecburiyetinde olanları sokmasına hizmet ediyor. Bu suretle işçilerin en mübrem ihtiyaçlarının temin edilememesi, vasi' bir sefalet kapısı açılmasına ve binaenaleyh onlardaki ademi memnuniyeti tezyide saik oluyor. Diğer taraftan sermayeleri çoğaldıkça hırsları büyüyen ve çoğalan patronlar ve kapitalist sınıfta bilakis kendilerine kalan (fazla kıymeti) az görüyor ve tezyide gayret ediyorlar. Bu suretle biri soydurmamak, di-

ğeri azamî surette soymak ve yolmak için uğraşan bu iki zümre arasında şiddetli mücadelelere yol açılıyor.

12 Ağustos 921

GARPTE İŞ ÜCRETİ

Bundan evvel iş ücretini tetkik etmiş ve zıt menfaatleri temsil eyleyen iki sınıf arasında pek şiddetli mücadelelere daima yol açtığını söylemiştik. Filhakika kapitalist iktisadı prensiplerinin hakim olduğu bugünkü cemiyetlerde sınıfları yekdiğeri üzerine saldırtan ve onları daimî surette mücadele halinde bulunduran bariz saiklerden birini, iş ücretinde görüyoruz: Bugünkü cemiyette iktisadî şartlar, halkı iki muhtelif sınıfa ayırmıştır. Bir tarafta diğerlerinin mesailerini emmek suretiyle geçinen ve bütün mevcudiyetini yaptığı soygunlara medyun bulunan bir burjuvazi sınıfı; diğer tarafta da iş kuvvetini zengin sınıflara satmak suretiyle idame-i mevcudiyetine çalışan vasi' bir proletarya sınıfı.. Bu iki sınıfın mütekabilen daimî surette münasebette bulunmalarını icap ettiren saik, herşeyden evvel iş kuvvetidir. İş kuvveti ise iş ücreti meselesini doğurur. İstihsal edilen emtianın pazarda diğerleriyle rekabet edebilmesi, ancak ucuz satmak ve diğerlerinden ucuza mal edebilmekle kabildir. Mevadı iptidaiye, nakliye ve ilh.. sarfından tenkisat yapamayan sermayedaran, yegâne açık kapıyı ücrette buluyorlar ve bütün mesailerini, kârlarını yine azamî seviyede bulundurabilmek için ücretleri kabil olduğu kadar tenzil eyleyerek asgarî bir dereceye indirmeye tevcih eyliyorlar. Diğer taraftan bütün mevcudiyetini, hayatını ancak iş kudretine borçlu bulunan proletarya sınıfı da sefaletin hudutlarını mümkün mertebe kısaltmak, diğer sınıf için her zaman kendisinin hazırladığı saadete velevki pek az hayalini seçebilecek kadar olsun yaklaşmak, iş ücretini ihtiyacatına tekâbül edecek dereceye çıkarmak veya hiç olmazsa şimdikinden fena bir vaziyete düşmenin önüne geçmek için uğraşmaktır. Ücret esaretiyle beraber başlayan bu mücadele, bilhassa şu son senelerde kapitalizmin içinde bulunduğu muazzam buhranlarla büsbütün şiddet kesbediyor. İşsizler ordusu her gün biraz daha kabararak aradaki tezatları büsbütün kuvvetlendiriyor.

Şu suretle Avrupa ve Amerika gibi sanayi memleketlerinde ücretlerin tenkisi ve tenzili etrafında şiddetli mücadelelerin şahidi olmak-

tayız. İngiltere'de bundan iki ay mukaddem yapılan madenciler grevi karilerimizin henüz hatırlarındadır. Maden sahipleri ücretlerde yüzde 45 - 50 tenzilât yapmak istemişler ve bu hal haftalarca devam eyleyen o büyük grevi intac eylemişti. İngiltere'deki hayat harpten evvelkine nazaran yüzde 150 nispetinde tezayüd eylediği halde harpten evvelkine nazaran ücretleri ancak yüzde 70 derecesinde tezyid edilmiştir. Bu suretle madencilerin «914 ücretlerine rücu» düsturunun hakiki çehresi işçilerden kendilerine verilen ve ihtiyaçlarının yüzde 85'i durumunda bulunan ücretlere mütavaat etmelerini istemek demek idi. Halbuki İngiltere'de amele sınıfının sefaletini yeni bir fedakârlığa katlanmayacak derecede derindir. (Lancet) adlı mecmua-i tıpta meşhur (Annabel Tollu) amele aileleri üzerinde yaptığı tecrübelere dair neşrettiği makalede şu rakamları vermektedir: Muayene edilen onbir aileden ikisi 3000 kaloriyi temin edecek kadar mevadı gıdaiye istihlâk eylemişledir. Bu gıda haftalık ücretlerden maada diğer vesait ve bilhassa kıymetli mevadı satmak suretiyle temin edilmiştir.

Diğer altı aile 3500 kalori istihlâk edebilmişler ve bunlar da borçlanmak suretiyle bu miktarı bulmuşlardır. Üç aile ise Viyana ailelerinden ekserisinin bulunduğu vaziyette bulunmakta olup ancak 1600-1700 kalori istihlâk edebilmişlerdir. Bir işçinin yevmiye muhtaç olduğu kalorinin miktarı ise 4000'dir.

Amerika'da matbaa işçileri, seyrisefain liman ve muhtelif işçilerle bütün şömendöfer memurini, mensucat, elbise işçileri de uzun mücadele devirleri yaşıyor. Bu grevler ücretlerde yüzde 30 - 40 nispetinde tenzilât yapılmak istenmesinden ileri gelmektedir. Halbuki hayat şartları hemen hemen hiç bir fark göstermemektedir.

Fransa'da da ücretlerde tensikat etrafında epeyce mücadeleler olmuştur. Bu memlekette 1914 senesine nazaran mevadı gıdaiye fiyatları yüzde 324, elbise vesair mevadı zaruriye yüzde 285 nispetinde yükselmiş ücretler ise yüzde 185 kadar tezyid edilmiştir.

Çekoslovakya'da asgarî bir hayat için haftada 1500 - 1600 kuron lâzım geldiği halde ücretler yevmi 56 - 196 kuron arasında tehalüf eylemekte vasatî ücret 120 - 130 kuron gibi dûn seviyede bulunmaktadır.

Resmî istatistiklere nazaran beş nüfusluk bir ailenin haftalık asgarî ihtiyacı 1860,53 kuron olduğu halde ancak pek muallim işçiler haftada azamî 1000 kuron kazanmakta ve işçilerin vasatî iradları da 500 - 700 kuron bulunmaktadır.

Diğer cihetten henüz kapitalizm devresine girmiş bulunan ve binaenaleyh sefalette azamî derecede bulunan Hindistan'da da bu vadide kuvvetli hareketler müşahede ediyoruz.

Hayat pahalılığı harpten evvelkine nazaran yüzde 400 nispetinde tezayüt ettiği halde ücretler bu meyanda ancak yüzde 30 nispetinde tezyid etilmiştir. Şark seyrisefain şirketleri amelesi yüzde 10 nispetinde zemaim icra ettirmek için pekçok uğraşmışlardır. Kalküta'da tramvay işçileri de tezyidi ücürat vesaire için uzun mücadele devreleri geçirmişlerdir.

Yukarıda verdiğimiz rakamlar, ücretlerin hayat pahalılığının, yeniden çalışabilmek için istihlâki lâzım gelen zarurî ihtiyacatın muhtelif memleketlerde ne derece dûnunda bulunduğunu bariz bir surette göstermekte ve bu nokta etrafında yapılan kızgın mücadeleler hakkında bir fikir vermektedir.

27 Ağustos 921

TÜRKİYE'DE İŞ ÜCRETİ

Garpta iş ücretlerini tetkik ile bunlar etrafında yapılan mücadeleleri gözden geçirmiştik. Kapitalist iktisadının devre-i kemaline vasıl olmuş bulunan memleketlerde şerait-i iktisadiye işçileri teşkilâtlar yaratmaya mecbur eylemiş ve uzun mücadele seneleri geçiren bu memleketler işçileri, hallerini oldukça ıslaha muvaffak olmuşlardır. Memleketimiz gibi iktisatta geri kalmış memleketlerde ise umumiyetle işçilerin vaziyetleri ilerdeki memleketlere nazaran daha çok şayanı terakküm ve fecidir. Burada işçi her türlü koruyucu ve müdafaacı teşkilâtlarla kanunlardan tamamen mahrum, müteşebbislerin, ashabı sermayenin, takım takım sermayedar gruplarının birahmane soygunlarına maruzdur. Sermayenin kudsiyeti bu gibi memleketlerde herşeyin fevkinde tutulur ve sainin, bu sai sahiplerinin erabda mahalleri yoktur. Onlar istenildiği kadar ve istenilen şeraitte çalıştırılabilirler. Ücretler, ihtiyaçlarına tekabül etmek için değil, belki ancak ölümle hayat arasında, fakat herhalde birinciye daha yakın bir mevkide bulundurulabilmeleri ve tekrar işe sürülebilmeleri için verilir.

Türkiye bir sanayi memleketi olmamakla beraber bir sıra sanayii birtakım sanayi muhitleri vardır. Bu muhitlerden biri ve en mühimi İstanbul'dur.

Şehrimizde koluyla çalışan ve yegâne sahip olduğu iş kuvvetini satmak suretiyle idame-i mevcudiyet eyleyenler en az bir tahminle 60 - 70 bini tecavüz eylemektedirler. Bunların vasatî olarak 4 nüfustan terekküp ettiğini farzedersek İstanbulda 240 - 280 bin kişiden müteşekkil bir proletarya kütlesi var demektir. Bu kütle sanayide, inşaat, sanayii ziraiye, liman ve tenziyat ve ilh... gibi şubânda iştigal eylemekte ve ücretler arasında mühim farklar göstermektedir.

İstanbul sanayi işçilerinin çoğunu Makriköy, Zeytinburnu, Tophane, Feshane, Karaağaç ilh. gibi hükümet fabrikalarında çalışan işçiler teşkil etmektedir.

Bu fabrikalarda harpten evvel işçilere yevmiye 16 kuruş kadar bir ücret verilmekte idi. Vasatî olan bir miktar 12 kuruştan başlıyor ve bir iki kişiye münhasa kalmak üzere 25 kuruşa kadar yükseliyordu. Harp zamanında sinni askerî dahilinde bulunanlar fabrikalarda asker olarak çalıştırılmış ve mahiye 20 kuruş ücretle 110 kuruştan ibaret tayinate askerî almışlardır. Sinni askerî haricinde bulunanlar, harpten evvel aldıkları ücreti harp zamanında da almışlardır. Bilahare fabrikalar ümariyle iştigal ettirilen bir Alman'ın teşebbüsü ile askerlerin yevmiyeleri 4 kuruşa iblağ ve harbin son senelerine doğru da harpten evvel aldıkları yevmiyelerin nısfı ita edilmeğe başlanmıştır. Buğday zemaimi yapıldığı zaman asker olmayanlarda bu zemaimden istifade ettirildiler.

Bu sıralarda yevmiyeler 50 kuruştan başlıyor ve 70 kuruşa kadar çıkıyordu. Bundan maada her fabrikada pek mahdut birkaç kişi de 100 - 120 kuruş ücret alıyordu. Son zamanlarda verilen yevmiyelerde zemain vesaire ünvanlariyle tefrikler yapılmış ve maktuen birer miktar tayin ve tahsis edilmiştir. Bugünkü ücretler 60 kuruştan başlayarak 75 - 100 kuruşa kadar yükselmekte ve mahdut bir - iki kişi de 150 - 200 kuruş ücret almaktadır. Binaenaleyh bu şubede çalışan işçilerin ücret vasatiyesini 75 kuruş olarak kabul edebiliriz.

Fabrika işçilerinin bugünkü ücretleriyle harpten evvelki ücretlerini mukayese eder isek asgarî gösterdiğimiz ücuratta beş misli, vasatî ücretlerde takriben dört buçuk misli ve ender kimselere de nasib olan, azamî yevmiyelerde de altı misli bir tereffü görüyoruz.

Cuma tatillerinde yevmiye almayan işçiler eyyamu resmiye tatillerinde de ücretten istifade hakkından mahrumdurlar. Halbuki bilumum devlet daireleri memurini gerek cuma gününe ait ve gerekse ey-

yame resmiye-i saire tatillerine ait ücretlerinden, aynı devletin kasasından para aldıkları halde iş yapmış gibi istifade ederler. Fabrikaların herhangi bir sebepten dolayı tatili faaliyet etmesi veya bir arıza sebebiyle tresilerin tatili hareket eylemesi yüzünden işleyemeyen işçilerin «daim»lerine nısıf ücret verildiği halde «muvakkat»ler bundan istifade edemezler. Şu halde bu kısımda çalışan işçilerin aylık iratları şu olmak lâzım gelir: dört cuma tatili ile eyyame resmiye ahvali fevkalâdede yapılan ve asgarî bir surette vasati olarak ayda iki kabul edilebilen tatiller çıkartılınca ayda 24 (iş günü), bu kısımda vasatî ücret 75 kuruş olduğuna göre de bir işçinin aylık iradı 1800 kuruştur.

Diğer taraftan bugün dört nüfusluk bir ailenin asgarî ihtiyaçlarına tekabül eyleyen miktar, bunun pekçok fevkindedir. Asgarî bir hesapla böyle bir ailenin asgarî bir hayatı için masrafları şu suretle gösterebiliriz:

Ev	1500	İki - üç odalı
Ekmek	780	Günde iki okka
Zeytinyağı	130	Ayda iki okka
Sadeyağ	350	Ayda iki okka
Pirinç	120	Ayda altı okka
Gazyağı	60	Ayda üç okka
Sabun	75	Ayda iki okka
Tuz	20	Ayda iki okka
Soğan	50	Ayda beş okka
Şeker	160	Ayda dört okka
Fasulye	150	Ayda on okka
Sebze	450	Günde on beş kuruş
Kömür	450	Günde iki okka
Odun	80	Ayda
Et	400	Haftada bir okka
Sair zarurî masraf	300	
Elbise, ayakkabı ve çamaşır	600	Senede birer ayakkabı ve elbise
Çocukların tahsili	300	
	5975	

Harpten evvel 500 kuruşa temin edilebilen bu hayata bugün bir işçi erişebilmek için ayda şimdiki kazancından 4175 ve günde de 175 kuruş fazla kazanması lâzım gelmektedir.

Asgarî ihtiyaca göre olan bu tetkikatımızı bir de hayat pahalılığı ile mukayese edersek daha feci bir sahne karşısında kalacağız. Düyunu Umumiye İdaresi'nin Şubat ayı için neşreylediği istatistiğe göre hayat pahalılığı yüzde 1834 nispetinde yükselmiştir. Demek oluyor ki evvelce bir kuruşla alınıp yapılabilen bir şeyi bugün ancak on üç buçuk kuruşla yapmak kabil olmaktadır. İlk makalemizdeki izahatımıza nazaran ücretlerde bugün harpten evvelkinin 13,5 misli olmak lâzım gelir. Halbuki yukarıda söylediğimiz vechile asgarî ücretlerde beş, mutavassıtlarda dörtbuçuk ve azamîlerde altı misli bir tereffü vuku bulmuştur ki bu kısımdaki işçilerin ücretlerinde vasatî olarak ancak bire beş misli nispetinde tezyidat yapılmış demektir.

13 Eylül 921

İŞSİZLİK BUHRANI VE BUNUN SEBEPLERİ

İşsizlik buhranı, her zaman mevcuttur. Fakat hiç bir devirde bugünkü kadar vasi' mikyasta tahribat yapamamıştı. Meselâ son istatistiklere nazaran Müttehide Amerika'da 6 milyon, İngiltere'de 3 milyon işsiz vardır ve Fransa, İtalya, Almanya, Belçika, Polonya, Çekoslovakya'da bu işsizlik büyük yekûn teşkil etmektedir.

Milyonlarca insanı, çocuklarıyle, kadınlarıyle sefalete mahkûm eden bu beliye-i içtimaiyenin sebebi nedir?.. İstihsâlatın, umumî içtimaî ihtiyaçları tatmin etmek için değil, belki sermayedarlara fazla temettü temin eylemek için yapıldığı sermayedar teşkilâtıdır. Öyle bir teşkilât ki bolluk içinde kıtlık ve sefaleti tevlid ediyor. Ve umumun bütün ihtiyaçlarını tatmin etmek için mevcut insanî ve mihanikî kuvvetleri işleteceği yerde kasden muattal bırakıyor. Meseleyi biraz tetkik edelim:

Evvelâ şunu söyliyeyim ki, mazideki işsizlik buhranlariyle bugünkü işsizlik buhranı arasında birtakım menşe farkları vardır.

Sermayedar mekanizmasının tetkiki bize öğretmiştir ki millî ve beynelmilel şekillerde fazla istihsâlat buhranları gayri kabili ıctınab-

dır. Sermayedarların yegâne gaye ve hedefleri, fazla kazanmak için fazla istihsâlatta bulunmaktır. Milletlerin büyük bir ekseriyetini teşkil eden işçi sınıfı ise, işletici sermayedarlardan sailerinin tamamiyle mukabilini alamadıklarından, bizzat vücuda getirdikleri eşya ve emtianın hepsini istihlâk edemiyorlar. Diğer cihetten, adetleri mahdud olan sermayedarlar, hazır yiyiciler, ne kadar israfatta bulunsalar, meydana gelen mahsulât ve masruatın ancak cüz'i bir kısmını sarfedebilirler. Binaenaleyh bir zaman geliyor ki satılamayan, istihlâk olunamayan bu eşya ve erzak depolarda birikiyor ve o vakit (fazla istihsal, **surproduction**) dedikleri buhranı iktisadî vücuda geliyor. Hakikatta buna (az istihlâk **sous-eonsommation**) ismi vermek daha doğru olur; çünkü mahsulât ve mesruat fazla değildir. Belki ahalinin ihtiyaçları nispetinde istihlâk etmek için kâfi derecede paraları yoktur. İşte buhran zamanlarında sermayedarlar, fabrikatörler mahreç bulamayınca fabrikalarının kapılarını bir müddet-i gayrimuayyene için kapatırlar, binlerce, yüzbinlerce, milyonlarca ameleyi sokağa atarlar. İşin garibi şudur ki; sermayedarlar, memleket haricinde müşteriler, mahreçler ararlarken memleket dahilindeki amele kütlelerinin, istihlakâtını hadd-i asgariye tenzil ederler.

Fazla istihsal buhranı iktisadisi, sanayiin bir veya birkaç memlekette inkişaf ettiği zamanlarda bu kadar şiddetle hükmünü icra etmiyordu. Çünkü mevadd-ı müstahsala ve masnua Avrupa'nın İtalya ve Almanya gibi o vakitler ziraî olan memleketlerinde mahreç bulabiliyordu. Fakat yirminci asrın nısfı ahirinde sanayi bütün Avrupa memleketlerinde inkişaf etmiştir. Bu fazla istihsalâtı sarfetmek için, Asya, Afrika gibi terakkiyatı sınaide geri kalmış memleketlerde mahreç aramak mecburiyeti hasıl olmuştur. Sermayedarlığın (Emperyalist) denilen bu kuvve-i ittisaiyesi namahduttur; çünkü makineler mütemadiyen tekemmül etmekte, istihsalât harikulâde bir surette tezeyüd eylemektedir. Fakat müstehliklerin adedi mahdud ve muayyen olduğundan cihandaki hakimiyeti iktisadileri temin ve edame maksadiyle bazı zamanlar, rakip emperyalist devletler harbe tutuşuyorlar. İşte o zaman sermayedar tanzinin en feci tezadlarından biri zahri oluyor: memleket dahilinde bütün servetleri vücuda getirenler istihlâklarını asgariye tenzie ederler veya açlıktan ölürlerken sermayedarlar biriken malları için darlığın nisbî bir sükûn içinde tabiî inkişafı devresinde işsizlik buhranının mekanizmasını şu suretle gösterebiliriz:

Kuvva-i müstahsaların harikulâde bir inkişafı, mevadd-ı ibtidaiye-

nin akla hayret verecek derecede mebzuliyeti, ucuzluğu ve ihtiyacat-ı umumiyenin mütemadiyen çoğalması neticesi fabrikalar bütün kuvvetleriyle işlemeye koyuluyorlar: ameleye ziyade ihtiyaç hasıl oluyor. Köylerden şehirlere mütemadî bir hicret başlıyor ve bu suretle yüzbinlerce iflâs etmiş ve iktisadî harabiye uğramış köyler, proletarya sınıfına dahil oluyorlar

Büyük mikyasta istihsâlat neticesinde ve fazla müşteri celbetmek maksadiyle yapılan serbest rekabetin tahtı tesirinde fiatlar tenzil ediliyor, istihsâlat iki, üç, dört misli çoğalıyor.. Fakat bir gün geliyor ki sermayedar ve fabrikatörler, ihtiyacat-ı umumiyeyi ve ahalinin kabiliyeti iştiraiyesini nazarı dikkate almayarak sırf kendi şahsî menfaatlerine göre istihsalâtta bulunduklarından meydana gelen mahsulat ve masruatın miktarı insanların kudret-i bey'iyelerini tecavüz ediyor.

İşte o zaman piyasada mallar yığılıp kalıyor. Ticarette bir durgunluk hasıl oluyor. Fabrikalar kapanıyor, yüzbinlerce ameleye yol veriliyor, iflâslar yekdiğerini takip ediyor.

Sosyalist muktesidler, bu buhranların her altı veya yedi senede bir kere tekrar ettiğini hesap etmişlerdir.

Fakat cihan harbi; sermayedarlığın tabiî, muntazaman inkişafına büyük bir darbe indirmiş ve iktisadî âmillerden bazılarını değiştirmiştir. Evvelâ, küçük burjuvazi sınıfının bir kısmının proletaryaya iltihak etmesine rağmen ücretlilerin adedi azalmıştır. Çünkü harp, milyonlarca ameleyi yok etmiştir. Diğer cihetten mevadd-ı iptidaiye çok nedret peyda etmiştir ve pahalılaşmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı bugün (fazla istihsal) buhranı mevcut değildir, yani bugünkü işsizliği eskiden olduğu gibi (fazla istihsal) buhranı tevlid etmiş değildir.

Bugünkü işsizlik buhranı, sermayedar burjuvazi sınıfının Cihan Harbi'nin alt üst ettiği hayat-ı iktisadiyi tanzim ve tensik etmek hususundaki kabiliyetsizliğinden ve bilhassa (az istihlâk)tan ileri geliyor.

Hiç şüphe yoktur ki bugün milyonlarca amelenin iş bulmaları yapılacak iş olmadığından ileri gelmiyor. Çünkü biliyoruz ki her memlekette yüz binlerce, milyonlarca insan oturacak ev, giyecek esvap, yiyecek gıda bulamıyor. Fakat, harbi umumî esnasında oturdukları yerde, hiç zahmetsizcesine, milyonlar kazanan sermayedarlar bugün paralarını az kâr getirecek, sınaî, ziraî teşebbüslere yatırmak istemiyorlar... Mevadd-ı ibtidaiyenin, her nevü malzemenin pahalı olduğu bu

devrede evler, apartmanlar inşa ettirmeyi kendi noktai nazarlarından faideli bulmuyorlar.

Diğer cihetten, her memlekette ahali kitleleri, müstehliklerin büyük bir ekseriyeti o kadar derin bir sefalet içindedir ki kendilerine lâzım olan mevadd-ı gıdaiye ve masnuatı satın alacak iktidarda değildir.

İşsizliğin bu derece vüsat peyda etmesinin bir diğer sebebi de, makinaların kudreti istihsaliyelerinin fevkalâde tezayüdüdür. Gariptir ki, menfaati umumiye endişesinin hakim olduğu insanileri cemiyette işçilerinin yorgunluklarını azaltmaya ve refah ve saadetlerini çoğaltmaya hizmet edecek olan bu terakkiyat-ı sınaiye; çalışanların çalışma vasıtalarına mâlik olmadıkları bugünkü sermayedar cemiyetinde onların iztirap ve sefaletlerini tezyid ediyor..

Sermayedarlar ve onların müdafaa vekilleri; işsizlik, hayat pahalılığı buhranlarının önüne geçmek için birtakım tedbirlere müracaatı zarurî görüyorlar: amele ücretlerinin tenkisi, istihsâlatın tezyidi.. ve bu arzularını yerine getirmek için, fazla istihsâlatta bulunan ameleye ikramiyeler vermek, onları temettüe iştirâk ettirmek, gündelik yerine yaptığı işe göre ücret vermek.. gibi tedbirlere müracaat ediyorlar. Maalesef ameleden büyük bir kısmının bu yaldızlı vaadlere kapıldıklarını görüyoruz. Fakat bu tedbirlerin ne gibi neticeler verdiğini öğrenmek isterseniz küçük bir istatistiği nazarı tetkikinize arz edeyim:

«Akron» kauçuk fabrikasında 1920'de 95.000 amele günde 100.000 otomobil lâstiği imâl ediyordu.

1921'de 35.000 amele günde 80.000 imâl ediyor.

«Ford» otomobil fabrikası 1920'de 60.000 amele ile günde 4.000 otomobil imâl ediyordu.

1921'de 45.000 amele günde 4.500 otomobil imâl ediyor.

«Toledo (Oderland)» şirketi 1920'de 14.000 amele ile günde 500 otomobil imâl ediyordu.

1921'de 7.000 amele günde 550 otomobil imâl ediyor.

İşte bu misallerle sabit oluyor ki istihsal ziyadeleştiği halde amelenin adedi azalıyor. Bu hadise ücretlerin tenkisi ile izah edilebilir. Filvaki, yaptıkları işe göre ücret alan «Akron» amelesinin ilk defa olarak (% 17) derecesinde ücretleri tenzil edildi. Eski kazançlarını bula-

bilmek ümidiyle faaliyetlerini tezyid ettiler. O zaman ikinci, daha sonra üçüncü defa olmak üzere ücretlerinden tenzilât yapıldı. İşçiler her seferinde istihsali tezyide gayret ettiler ve mecalsiz kalıncaya kadar çalıştılar. Halihazırda bazı şubelerde, aynı bir zaman zarfında evvelkine nisbetle üç defa daha fazla istihsalatta bulunmağa muvaffak olmuşlardır.

Netice : Sermayedarlar ve fabrikatörler için dehşetli kazançlar; amele için vasi' bir işsizlik ve derin bir sefalet..

Bu tetkimizden umumî bir netice çıkarmak lâzım gelirse diyebiliriz ki: işsizlik buhranı da bütün diğer buhranları ve içtimaî marazlar gibi sermayedar tarz-ı idaresinin zarurî bir surette tevlid ettiği bir afettir.

Terakkiyat-ı sınaiye ile beraber gittikçe ziyadeleşecektir ve ancak, kendisinin tevlid eden sermayedar sistemiyle yani temellük ve istihsalin sermayedar şekliyle beraber mahvolacaktır. Çünkü bu buhranlar — Müteveffa Jül Ked'in pek doğru ve kuvvetli bir surette dediği gibi koleranın Ganj nehri deltasına merbut olduğu şekilde sermayedar sistemine merbutturlar.

14 teşrinisani, sene 920

TANZİMAT DÖNEMİYLE İLGİLİ BİR BELGE: FUAD PAŞA'NIN SİYASÎ VASİYYETNÂMESİ

Engin D. AKARLI (*)

ÖNSÖZ :

«Tanzimat» dediğimiz yenileşme - batılılaşma girişimleri (1839 - 1871) Osmanlı Devleti için sonun başlangıcını, genç Türkiye'nin de ilk doğum sancılarını içinde taşır. Tanzimat'ın 'günah' ve 'sevap'ları tarihçiler ve aydınlar arasında hâlâ tartışılır, ama kimse dönemin önemini sorgulamaz.

Bu önemli dönemin üç büyük mimarı, Reşid, Âli ve Fuad Paşa'lardır. Yolu açan Reşid Paşa'dır. Kendisine yakıştırılan «büyük» sıfatının da ifade ettiği bir dokunulmazlık zırhı altında, günümüze değin, fazla eleştirilmeden, Tanzimat'ın gerçek simgesi olarak göklere çıkarılagelmiştir.

Tanzimat döneminde çok daha uzun süre ve etkin olarak devlet işlerinin başında kalmış olan Âli ve Fuad Paşa'lar, şan kazanmak bâbında üstatları Reşid Paşa kadar şanslı olmamışlardır. Özellikle Âli Paşa, «Genç Osmanlılar» diye bilinen Namık Kemal ve arkadaşlarının yoğun eleştirileriyle yıpranmış, adı tarihe böyle bir eleştiri kamburuyla beraber geçmiştir. Bu yüzden de Âli ve Fuad Paşa'ların işbaşında bulunduğu dönem âdeta tartışılmaya değer görülmemiştir.

Oysa, Roderic Davison'un değerli çalışmaları, bu paşaların devlet dizginlerini elde tuttukları 1850 - 1871 döneminin yakın Türk tarihinin şekil bulmasında büyük önemi olduğuna kuşku bırakmamaktadır ([1]).

Elbette tarihe tek tek kişiler açısından bakılacak değil. Ama tarihte öyle kişiler olur ki, bunların girişimleri ve girişimlerine yön veren düşünceleri, belli bir dönemin olaylarını ve bu olayların dinamiğini anlamakta bize yardımcı olur. Âli ve Fuad Paşa'lar böyle kişiler arasındadırlar.

(*) **Engin D. AKARLI :** Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi.

(1) Roderic Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856 - 1876,** Princeton, N. J. 1963.

Elimizde bu iki önemli paşanın eylemlerine ışık tutmuş görüşlerini derli toplu ifade eden bazı belgeler var. Bunlar, paşaların ölümlerine yakın kaleme aldıkları veya aldırdıkları siyasî vasiyyetnâmeleridir.

Hemen söyleyelim, vasiyyetnâmelerin gerçekten Âli ve Fuad Paşa'larca yazılıp yazılmamış olduğu tartışmalı bir konudur. Tartışmalı olmayan, sözkonusu belgelerin paşalara ait olduğu bilinen çeşitli söz ve yazılarıyla ve eylemleriyle tam bir uyum içinde olmasıdır. Ayrıca, vasiyyetnâmelerin basılı ve el yazması suretleri, Âli ve Fuad'ın ölümlerinden sonra Osmanlı aydınları ve devlet adamları arasında elden ele dolaşmış ve yoğun tartışmalara yol açmıştır. Yani vasiyyetnâmeler gerçekte kimin tarafından yazılmış olursa olsun ölü belgeler olarak doğmamış, etkileyici bir niteliğe sahip olmuştur.

Bu belgelerin tamamı günümüz Türkçe'sinde hiç yayınlanmadı. Bu eksiği gidermek ve vasiyyetnâmeleri tamamlayıcı nitelikte olan yeni bazı belgeleri de tanıtmak amacıyla hazırladığımız bir çalışmanın yakında kitap halinde çıkacağını ummaktayız. Bu yazıdaki amacımız ise salt Fuad Paşa'nın vasiyyetnâmesini okurların tartışmasına sunmaktır.

FUAD PAŞA'NIN VASİYYETNÂMESİ ÜSTÜNE BİRKAÇ SÖZ:

Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa 1815 - 1869 yılları arasında yaşadı. Tıbbiye Okulu'nda Fransızca öğrendi ve 1837'de zamanın bir tür hariciyeci okulu olan Bâb-ı Âli Tercüme Odası'na girdi. Hariciyecilikte hızla yükselen Fuad, uzun yıllar Hariciye Nazırı ve Sadrıâzam olarak görev yaptı.

O zamanlar Osmanlı Devleti'nde siyaset, devlet ricalinin oluşturdukları klikler ya da gruplar arasında cereyan ederdi. Önceleri Reşid Paşa'nın grubundan olan Fuad, daha sonra yakın arkadaşı Âli'yle beraber kendi takımını kurdu. Birbirleriyle tam bir anlaşma içinde çalışan bu iki paşa, usta bir siyasetle ve İngiliz ve Fransız devlet adamlarının da yakın desteğini sağlayarak 1854'den sonra âdeta mutlak bir iktidar oluşturdular (2). 1869'da hastalanıncaya değin, Fuad, Âli'yle bera-

(2) Fuad Paşa'nın özgeçmişi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: O. F. Köprülü, «Fuad Paşa», **İslâm Ansiklopedisi,** ss. 672 - 681; Ali Fuad [Türkgeldi],

ber devlet dizginlerini elden bırakmadı. Tedavi için gittiği Fransa'nın Nis şehrinde öldü.

Ölümünden birkaç ay sonra da «Fuad Paşa'nın Siyasî Vasiyyetnâmesi» adlı bir belge ortalıkta dolaşmaya başladı. Belgeyi önce İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak çıkan **The Levant Herald** gazetesi yayımladı. Gazeteye göre, Fuad, ölümünden birkaç gün önce devrin sultanı Abdülaziz'e hitaben yazdığı vasiyyetnâmesini Sultan'a iletilmek üzere bir tanıdığına vermiş, ancak Sultan'ın eline geçmeden açılarak kamuya mal olmuştu (3).

Bu açıklamanın doğruluk derecesini saptamak mümkün değil. Ayrıca Sultan'a hitaben yazıldığına göre Türkçe olması gerektiği akla gelen asıl metin de ortada yok. Elde bir İngilizce, bir de Fransızca metin var. Üstelik, vasiyyetnâmenin ilk yayımlanışıyla beraber gerçekten Fuad Paşa'ya ait olup olmadığına dair İstanbul gazetelerinde bir tartışmaya yol açtığı anlaşılıyor (4).

Vasiyyetnâmenin yeniden gündeme gelişi 1875 yılına rastlıyor. Osmanlı Devleti üzerine bazı değerli kitapları bulunan ve Fuad ve Âli Paşa'ların yakın dostu olarak bilinen İngiliz asıllı J. Lewis Farley, bu tarihte yayımlanan bir kitabına Fuad Paşa'nın vasiyyetnâmesini de alıyor. Farley'in ifadesine göre, metni kendisine Fuad'ın torunu İzzet Bey temin etmiş, o da İngilizce'ye çevirmiş. Metnin aslı hangi dildenmiş, orası anlaşılmıyor (5).

Vasiyyetnâme, daha sonra, 1896'da, **Revue de Paris**'de de yayımlanıyor. Yayımcı, Türkçe'sinden çevirinin Arifî Paşa tarafından yapıl-

---

Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye, İstanbul, 1928, ss. 141 - 174; İ. M. K. İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar,** İstanbul, 1940 - 53, ss. 149 - 195. Devrin olayları için bkz: Davison, **Reform.** Devrin siyaset usulleri ve Reşid Paşa'yla beraber Âli ve Fuad Paşa'ların eleştirici bir değerlendirmesi için bkz: Akarlı'nın yakında yayımlanacak, **Osmanlı'nın Kördöğüşü.** Bu son çalışma, Akarlı'nın Mayıs 1976'da Princeton Üniversitesi'ne sunduğu doktora tezidir.

(3) Nakleden R. H. Davison, «The Question of Fuad Paşa's Political Testament», **Belleten,** XXIII/89 (Ocak 1959), ss. 119 - 136, burada 125.

(4) A.s.g.e., 121 - 122, 125, 131 - 132.

(5) J. Lewis Farley, **The Decline of Turkey,** London, 1875, ss. 27 - 36. Ayrıca yine aynı yazarın **Turks and Christians,** London, 1876, ss. 228 - 244 ve **Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey,** London, 1878, ss. 228 - 245. Davison, **Belleten,** XXIII, ss. 122 ve 125 - 126'ya da bakın.

dığını ve dergiye Fuad Paşa'nın torunu Hikmed Fuad tarafından sağlandığını bildiriyor (6).

Vasiyyetnâmeyi gerçekten Fuad'ın yazıp yazmadığı Genç Türkler arasında da tartışma konusu oluyor. 1897'de Ahmed Rıza'nın Paris'te çıkardığı **Meşveret** gazetesinde vasiyyetnâme tefrika ediliyor. Mizancı Murad'ın Mizan yayınları arasında da ayrı baskısı yapılıyor. İşte bu sıralarda, vasiyyetnâmenin gerçek yazarı olarak Melküm adlı, pek karmaşık kişilikli, İranlı bir diplomattan sözediliyor (7). Daha sonra vasiyyetnâmeyi Fransızca'sından çevirerek 1911'de yayımlayan Mehmed Galip de, belgenin içeriğinin Fuad Paşa'nın görüşleriyle uyum halinde olduğunu teslim etmekle beraber, Melküm'ün yazmış olabileceği düşüncesini yeniden ortaya atıyor. Ancak, Mehmed Galip'in savı bir esasa dayanmadığı gibi, Orhan Köprülü'nün Fuad Paşa hakkındaki bir yazısında atıfta bulunduğu birtakım belgeler karşısında büsbütün havada kalıyor (8).

Uzun sözün kısası, Fuad Paşa'nın vasiyyetnâmesinin aslı elimizde yok. Orhan Köprülü'nün alıntı yaptığı belgeler, aslının Türkçe olduğunu düşündürüyor ama olmayabilir de. Değilse Fransızca'dır. Fuad Paşa'nın Fransızca'sı kusursuzdu, ama dil bilmez Padişah'a niçin Fransızca yazsın? Ya yanındaki, Türkçe'yi iyi kıvıramayan birisine dikte ettirmek durumunda kaldı, ya da aslında metni onun görüşlerini iyi bilen bir yardımcısı veya yakını yazdı. Gerek Âli gerek Fuad, genellikle Lövanten takımından yardımcılar kullandıklarına göre (9), her iki olasılık da sözkonusu. Belki de kamuya mal olsun için Fransızca yazdı. Aynı padişaha Fransızca yazan Mustafa Fazıl Paşa örneğini ve Fuad için önemli olan komuoyunun Fransızca aracılığıyla anlaşan bir topluluk olduğunu düşünürsek, bu da büsbütün olanaksız sayılmaz.

Bizim burada verdiğimiz çeviri, Farley'in İngilizce metni, **Revue**

(6) Fuad-Pacha, «Testament politique», **La Revue de Paris,** III, no. 21 (Kasım 1896), ss. 126 - 135.

(7) Zikreden, Davison, **Belleten,** XXIII, 123 - 124, 126. Melküm de Fuad ve Âli gibi Masondu.

(8) Mehmed Galib, «Tarihten Bir Sahife: Âli ve Fuad Paşa'ların Vasiyyetnâmeleri», **Târih-i Osmanî Encümeni Mecmu'ası,** I (1329/1911), ss. 70 - 94, burada, s. 72. Orhan Köprülü, **İslâm Ansiklopedisi,** s. 678.

(9) Cevdet Paşa, «Ma'rûzât», **Türk Tarih Encümeni Mecmu'ası,** XVI (1926), no. 15 (92), 165 - 166; yine Cevdet Paşa, **Tezâkir,** yayıma hazırlayan C. Baysun, 4 cilt, Ankara, 1953 - 1967, III, 106.

de Paris'in Fransızca metni ve Mehmed Galib'in Osmanlıca metni esas alınarak hazırlandı. Üç metin arasında bazı ufak ayrılıklar olmakla beraber üçünün de içeriği aynı. Çeviride günümüzün Türkçe'si kullanıldı, ama bütün kavramların o dönemin Osmanlıca'sındaki çağrışımları aynen yansıtılmaya özen ve çaba gösterildi. Metindeki vurgular Farley'in kitabından alındı.

FUAD PAŞA'NIN SİYASÎ VASİYYETNÂMESİ

Haşmetmeab Efendimiz:

Şunda yaşayabileceğim ya birkaç gün ya da birkaç saat kalmıştır ki onları kutsal bir görevin yerine getirebilmesine hasr etmek, uzun yılların ve çok acı tecrübelerin semeresi olan son fikir ve görüşlerimi dile getirerek ayaklarınız önüne sermek isterim.

Elimdeki yazı sizin göz gezdirmeniz için sunuldukta, ben bu âlemi terk etmiş olacağımdan, arz edeceğim hususları tam bir güven ile değerlendirebilirsiniz. Mezar derinliklerinden yükselen ses, sadece sadakatten söz açar.

Cenab-ı Hak sizi onurlu olduğu kadar da tehlikeli olan bir görevle yükümlendirmiştir. Bu görevi hakkıyla yerine getirmek için Osmanlı Devleti'nin tehlikede olduğu acı fakat önemli gerçeğini etraflı olarak mutlaka düşünmelisiniz.

Komşularımızın hızlı gelişmeleri ve atalarımızın akıl erdirilemeyecek hataları, bugün şu son derece vahim durumda bulunmaklığımıza yol açmakla, böyle dehşetli bir tehlikeden korunmak için Zat-ı Şahanenizin geçmiş ile ilgiyi keserek, bizi yeni gelişme ufuklarına yöneltmeniz zorunludur.

Vatansever geçinen bazı cahiller, eski usullerle de Osmanlı'nın geçmişteki heybetinin canlandırılmasının mümkün olabileceğine sizi inandırmak isterler. Affolunmaz bir hatalı görüşün sonucudur bu düşünce. Gerçi komşularımız, atalarımızın zamanındaki durumda bulunsalardı, eski usullerimiz Zat-ı Şahanenizin bütün Avrupa'ya sözünü dinletebilmesine yeterdi. Ne yazık ki komşularımız bundan iki yüzyıl önceki durumlarından pek çok ileri gidip, gelişmişler ve hepsi de bizi geride bırakmışlardır.

Gerçi biz de ilerledik. Şu anda hükümetiniz atalarınızınkinden daha fazla kaynağa sahip ve gelişmeye açıktır. Ancak bu göreli üstünlük, yüzyılımızın gereksinmeleri karşısında hiç hükmünde kalır. Bugünkü günde Avrupa'da söz sahibi olarak yaşayabilmemiz için gereken şey, seleflerimizin düzeyini tutturmak ya da onlardan ileri gitmek değil, gelişme yolunda şimdiki komşularımıza yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmaktır. Düşüncemi gereğince açıklayabilmek için şöyle söyleyeyim: ihmaller yüzünden mahvolma felâketinden kurtulabilmekliğimiz, İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmaklığımıza bağlıdır. Bizim için artık önemli olan **çok terakki etmek** değil, fakat kesin olarak **Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir.**

Görkemli ülkeniz, herhangi bir Avrupa devletinden ileri gitmekliğimizi sağlayacak bütün gerekli unsurlara sahiptir. Ama böyle ilerlemek için bir şey, **bütün siyasî ve idarî kurumlarımızı değiştirmek mutlaka gereklidir.** Geçmiş yüzyıllarda yararları görülmüş birçok yasa ve düzenlemeler, bugünkü durumumuzda toplum için zararlı olmaktadır. Yaradılıştan kendini aşmak eğiliminde olan insan, kendi eserini kusursuzlaştırmak üzere sürekli çaba harcamak ihtiyacındadır.

Ne mutlu ki insan tabiatının şu belirttiğim özelliği, Müslümanlık dininin özüyle tam bir uyum içerisindedir. Çünkü dinimiz dünyanın ilerlemesini ve insanlığın kusursuzlaşmasını amaçlayan bütün akideleri içermektedir. Toplumumuzun gelişme yolunda ilerlemesini İslâmiyet adına engellemeye kalkışanlar, Müslümanlıktan hiç nasibini almamış, anlayışsız, bilinçsiz cahillerdir. Bütün öteki dinler insan kafasının gelişmesini engelleyici bir yığın dogma ve değiştirilmez kurallar ile bağlıdır. Esrarlı perdeler ve kilisenin yanılmazlığı kavramı gibi bukağılardan arınmış olmakla, yalnız İslâmlık, bize aklımızı iyi kullanıp dünyanın terakkisi yolunda ilerlemekliğimizi emretmekte ve değil Arabistan'da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin'de, dünyanın en ırak köşelerinde bile bilim ve beceri ışığını aramaya bizi yöneltmektedir.

İslâmlığın emrettiği bilim, başkalarının tahsil ettiği bilimden farklıdır sanılmasın. Katiyyen. Bilim tektir. Akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ışıtır ve ısıtır. Ve madem bizim inançlarımızca İslâmlık, evrensel gerçekçilik ve bilginin bir ifadesidir, o halde yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı, nerede bulunmuş olursa olsun, ister put-

perest ister Müslüman arasında, ister Medine ister Paris'te olsun, her zaman İslâm'a aittir.

Dolayısıyla, Avrupa'nın buluşu olan yeni yasa ve gelişme araçlarını bizim de benimsemekliğimize bir engel görülemez. Dinimizi gerçek özünü kavrayacak derecede iyi bilirim. Bilincim de dile getirdiğim düşünceleri tartacak kadar yerinde ve berrak. Evrenin Mutlak Hakimi'nin kutsal huzuruna çıkmak üzere ölümlü dünyayı terk etmekte olduğum bir zamanda padişahıma, ülkeme ve dinime karşı nankörlük etmeye kalkışmayacağım apaçıktır. Bu bakımdan, sözlerime itimad buyurunuz: Avrupa'dan örnek aldığımız kurumların hiç birinde dinimizin özüne aykırı görülebilecek herhangi bir yan katiyyen yoktur. Sizi yeminle temine ederim; **herhangi bir devletin artık Avrupa'da varlığını sürdürebilmesi için gerekli ve zorunlu olan** bu önemli kurumları İslâmlığın güvenliği için bir an önce mutlaka benimsemeliyiz. Şunu da yeminle temin ederek eklerim ki, Devlet'inizin yönetimini bu doğrultuda değiştirerek ıslahla dinimizin kutsallığına aykırı bir şey yapmış olmayacağımız bir yana, bütün Müslümanlara şimdiye kadar en şanlı atalarınızın düşlerinde bile akıllarından geçmemiş, en yasal ve adaletli, en övgüye yaraşır ve onurlu bir hizmette bulunmuş olacaksınız. Böyle yeniden hayat bulmamız gibi büyük bir iş, birçok sorunu içerir.

Bunlar üstünde ayıntılı olarak durmaya ne gücüm ne de yaşamak için kalan zamanım yeter. Ama kendisiyle dost ve kardeş olarak yaşadığım büyük bir adam ([10]) sizin yanınızda olacaktır. Cenab-ı Hak onu size bağışlasın! Osmanlı Devleti'nin güvenlik ve refahına hizmet edecek bütün yolları herkesten iyi bilir. Ben, önce onun sayısız tecrübelerinden kaynaklanan olgun bilgi ve dirayetine başvurarak emin olmaksızın Zat-ı Hümayununuz'a hiç bir öneri ve öğütte bulunmamışımdır. Sizden rica ediyorum, Efendim, ondan güveninizi esirgemeyiniz. Güveniniz mutlak olsun, çünkü büyük nazırların devlet işlerindeki üstün başarıları, büyük hükümdarların kesin itimadları sayesinde gerçekleşir. Zat-ı Şahaneniz'e vermeye kalkıştığım öğüd o sadık bendeniz Devlet'in ihtiyacı olan hizmetleri yerine getirirken, eşsiz yeteneklerinin cahil meslektaşlarca sekteye uğratılmasına fırsat vermemenizdir. Onun emek ve çabalarına en çok zararı dokunacak şey, kendisini anlamaktan aciz birtakım adamlarla beraber çalışmak zorunluğunda kalması olacaktır.

(10) Âli Paşa kasdediliyor. (Çev.)

Şimdi de dış ilişkilerimiz hakkında bir iki söz söylemek isterim. Esas bu bâbda Devlet'imizin işi büsbütün güçtür. Düşmanlarımızı kendi başımıza uzaklaştırmaya iktidarımız yetmediğinden, dışardan dost ve müttefik aramağa mecburuz. Düşmanlarımızın haksız ve kasıtlı birçok çıkarlarının ağır baskısı altında tarihi olanaksız bir zor yere sıkıştık. Haklarımızın en önemsizini bile korumak için atalarımızın ülkeler fethine sarf ettiklerinden fazla güç, beceri ve cesaret göstermemiz gerekiyor.

Yabancı müttefiklerimiz içinde en önemlisi İNGİLTERE'dir. Dış politikası ve dostluğu, siyasî kurumları denli metindir. İngiltere'nin bize çok büyük hizmet ve yardımları dokunduğu gibi, bundan böyle yapacağı yardımlardan da vazgeçemeyiz. Her ne olursa olsun, dünyanın en sabırlı ve metin milleti olan İngilizler, bizim en önde gelen ve en son vazgeçeceğimiz müttefiklerimiz olacaklardır. Bendenizce, Bab-ı Âli'yi İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilâyetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir.

Fransa, son derece iyi idare etmeye zorunlu olduğumuz bir müttefiktir. Bu zorunluk, Fransa'nın etkin desteğini sağlamaktan çok, varlığımızın devamını tehlikeye koyabilecek iktidara sahip bulunmasındandır. Bu şövalye ruhlu millette duygusallık ince hesaptan fazla olduğundan, düşmanlarında bile olsa, gelişme isteği taşıyan ve haşmetli fikirlere karşı sevgi ve saygı duyarlar. Bu gönlü yüce insanların dostluğunu korumak için onların fikirlerinden geri kalmayarak, hem hayal güçlerine hem de özbenliklerine **(esprit)** hitab eden gelişme girişimlerinde bulunulmalı. Fransa, hakkımızdaki olumlu görüş ve umudların boşa çıktığını gördüğü gün, bizi zararlı çıkartacak ve sonumuza sebep olacak birtakım düzenlemelere bizzat kalkışacaktır.

AVUSTURYA, Avrupa'daki özel çıkarları yüzünden düştüğü güç durum karşısında Doğu siyasetinde ölçülü davranmak zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı sırasında işlediği büyük hatanın ve Almanya'dan sürülüp çıkarılmasının sonucunda, kendisine yöneltilecek tedbirlerin bundan böyle Kuzey'den geleceğini görmektedir. Aynı tehlike hiç kuşkusuz bizi de tehdit ettiğinden, Viyana'ca akıllı ve uzak görüşlü bir politika izlendiği sürece Avusturya, Bâb-ı Âli'nin doğal bir müttefiki olarak kalacaktır. Bir yüzyıldan aşkın Doğu'da asayişi ihlâl edip duran bu büyük tehlikenin tam olarak ortadan kaldırılması, Bâb-ı Âli ile Avusturya'nın ittifakı ve bu ittifakın da bütün Batılı müttefiklerimizce desteklenmesine bağlıdır.

PRUSYA'ya gelince, şimdiye kadar Doğu sorunlarına karşı kayıtsız durmuşsa da, Alman birliğini gerçekleştirme siyaseti gereğince bizi feda edivermesi hiç de olanak dışı değildir. Ama, bu birliği bir kere sağladıktan sonra, Almanya'nın kendisinin de en az öteki büyük Avrupa devletlerininki kadar Doğu Sorunu'yla yakından ilgili çıkarları olduğunu anlamakta gecikmeyeceği muhakkaktır. Yine de, Cenab-ı Hak muhafaza buyursun, Almanya, Avusturya topraklarını Avrupa vilayetlerimize düşmanlarımızın elkoymasına göz yummak karşılığında zaptetmiş olmasın.

Sonunda, RUSYA'ya, Devletimizin ısrarlı düşmanına geldi söz. Rusya'nın Doğu'ya doğru yayılması Moskova'nın kaderinin kaçınılmaz bir yasası. Bendeniz de bir Rus nazırı olsam İstanbul'u zapt için dünyayı altüst ederdim. Dolayısıyla, Rusya'nın saldırgan hareketleri karşısında ne şaşkınlığa düşmeli ne de şikâyetçi olmalıyız. Bugün aleyhimize ilerliyorsa, bu, bir zamanlar bizim Bizans'a karşı hareketimize benzer, aradaki biçimsel ayrılığa rağmen. Bu bakımdan, Moskova istilâsına karşı salt mevcut haklarımıza dayanmaya kalkmak çocukça bir iş olur, bize gerekli olan hak, **kuvvet**tir. Yeniden canlandırmaya boşuna çabalayacağımız eski, tarihî kuvvetimiz değil, fakat çağdaş bilim ve fikirlerin bütün Avrupa halklarına bahşettiği o dayanılmaz kuvvettir. Büyük Petro'dan beri Rusya muazzam bir gelişme kaydetti, pek yakında demiryolları sayesinde gücü bir kat daha artacak. Ama beni en çok ürküten şey, Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı Avrupa'da kitlelerin giderek takındığı teslimiyet ve umursamazlık havasıdır.

Orta Asya olayları karşısında İngiltere'nin kayıtsızlığı beni hem şaşırtıyor, hem de korkutuyor. Ama beni daha da telâşlandıran husus, Kafkas isyanının bastırılmasıyla Rusya'nın durumunda ortaya çıkan değişikliktir. Hiç kuşkum kalmadı; ileride bir çatışma koptuğunda Rusların en şiddetli saldırıları Anadolu üstüne yönelecektir. Bu bakımdan, Haşmetmeab, silahlı kuvvetlerimizi düzenlemeye aralıksız gayret göstermelisiniz. Belki müttefiklerimiz yardımımıza zamanında yetişebilmek için serbest bulunamazlar Avrupa'da bir iç mücadele, ya da Rusya'da bir Bismarc'ın ortaya çıkması dünyanın çehresini değiştirebilir.

Bütün devletlerin işleyebilecekleri birçok budalaca hata düşünebiliyorum; hatta böyle hatalar işlemek bir bakıma onların hakkıdır. Ama, dünyanın en korkunç baskı düzeninin, yüz milyar barbarın başına geçip, onları uygarlığın bütün olanaklarıyla silahlandırarak, her

adımda Fransa genişliğinde iller ve ülkeler yutmasına ve bir yanda Asya'yı silahlarıyla kuşatıp, öte yanda Panslavizm aracılığıyla Avrupa'yı sinsi sinsi zayıflatırken, ikinin biri barış sevgisi namına giriştiği protestolarla ve artık gerçekten yeni fetihlere kalkışmayacağına dair verdiği kesin karar ve sözlerle ileriye atılmasına, son derece garip bir kayıtsızlıkla göz yuman devletlerin hangi ince akla hizmet ettiklerini itiraf ederim ki tam olarak anlayabilmiş değilim.

Rusya'dan açılan söz, beni İRAN'dan da biraz bahsetmeye getiriyor. Sürekli kargaşalık içinde ve Şiîlik taassubu pençesinde bulunan bu ülkenin hükümeti, her zaman bizim düşmanlarımızla birlik ve anlaşma halinde olmuştur. Kırım Savaşı sırasında dahi Rusya'yla anlaşıp, amaç birliği yaptı. Düşmanca hesaplarını gerçekleştirememesi, Batı'nın ihtiyatlı ve uyanık diplomasisi sayesindedir. Bugünkü günde Şah hükümeti Petersburg kabinesinin dümen suyundadır. Bâb-ı Âli bir yerde meşgul olmadığı sürece acz ve bilgisizlik içinde bulunan ve kendi başına bir işe kalkışamayacak olan itibarsız İran hükümeti bizimle dalaşmaya cesaret edemez. Ne var ki, Rusya ile ilk çatışmamızda, bütün tedbirli ve iyi niyetli tutumumuza rağmen, İran, siyasî bağımlılığı ve, daha önemlisi, kör kıskançlığı yüzünden bu uzlaşmaz düşmanlarımız sırasında yerini alacaktır. Bereket versin, Bâb-ı Âli, maddî kaynaklarına ek olarak, böyle barbar bir istibdadın altında ezilen, bir sürü hükümet buhranlarıyla karşı karşıya ve her yandan Sünnî'lerle çevrilmiş bulunan bir ülkeye haddini aştırmayacak manevî olanaklara da sahiptir. Bu konudaki çıkarlarımızı etkileyen, ama tamamıyla ihmal etmiş olduğumuz birçok karmaşık sorun var. Bunlar hakkında yalnız Âli Paşa, Zat-ı Şahanenize bilgi verebilir.

YUNANİSTAN'ı da unutmamalıyız. Gerçi kendi başına kalsa önemsiz bir ülkedir, ama kuvvetli bir düşman elinde fesat aleti haline gelir. Avrupalı şairler, bu krallık hülyasına yaktıkları türkülerle bundan ikibin yıl önce yok olmuş bir ulusu yeniden canlandırmayı umdular. Homer ve Aristo'nun ülkesini canlandıralım derken, sadece bir anarşi, fesat ve haydutluk ocağı tutuşturmuş oldular. Bâb- Âli, Rumlar arasında dirayetli memurlar bulabilir, ama Yunanlılık ruhu özünde her zaman bizim davamıza düşman kalacaktır. Şanlı bir tarihin anıları, bizim bugünkü Rumlarımızla arasında yüzyıllarca sürmüş, yozlaşmışlık, bilgisizlik ve asalaklık da olsa, bu bencil ırkın içinde daha uzun bir zaman eski Doğu Roma İmparatorluğu'nu her türlü canbazlık yeniden kurma umudunu yaşatacaktır; o İmparatorluk ki, Yunanlıların elinde

Bizans İmparatorluğu, ya da pek yaraşan öteki adıyla, **Aşağı** İmparatorluk derekesine düşmüştür. Bu içten pazarlıklı ve garezkâr ulusun girişimlerine karşı en etkin güvencemiz, Yunanıların insanı tiksindiren boş gurur ve kendini beğenmişliği karşısında Doğulu bütün ırkların giderek artan bir nefret duymalarıdır.

Bizim izlememiz gereken siyaset, Rumları öteki Hıristiyan tebaamızdan mümkün olduğunca yalıtlamaya çalışmaktır. Katolik papazların ya da Rusların kucağına itmemek kaydıyla, Bulgarları Rum Kilisesinin nüfuzundan sıyırmak özellikle önemlidir.

Bâb-ı Âli, Ermenilerin Rus Ortodoks Kilisesi'ne katılmaları yolunda çevrilen dolaplara katiyyen izin vermemelidir. İnsanları din adamlarının etkisinden sıyırarak birbirleriyle daha uyumlu ilişkiler kurmalarını mümkün kılan felsefî düşüncelerin Hıristiyan tebaamız arasında gelişmesini teşvik etmek de yararlı olabilir. Ama hemen belirtmeliyim ki, bizim için en basiretli siyaset, hiç kuşkusuz, Devlet'i ne olursa olsun bütün dinî sorunların üstünde tutmaktır.

İçişlerimize gelince, bütün çabalarımızı tek amaca yöneltmek zorundayız: **Ülkemizde yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak.** Bu kaynaşma gerçekleşmeksizin Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesi bana gerçekten olanaksız görünmektedir. Bundan böyle, bu büyük Devlet, ne Rumların ne de Islavların, ne tek bir dinin ne de tek bir ulusun devleti olabilemez. Doğu İmparatorluğu yalnız bütün Doğuluların samimî ve kardeşçe birliği sayesinde varlığını sürdürebilir.

Güçlü bir Almanya, kırk milyon nüfuslu Fransa, coğrafî konumu itibariyle sağlam bir güvenlik içindeki İngiltere; bütün bu büyük milletler daha uzun süre kendi başlarına varlıklarını etkin ve yararlı bir şekilde sürdürebilirler. Ama bir Karadağ ya da Sırp Prensliği, veya bir Ermenistan Krallığı, ne kendilerine ne de hiç kimseye bir yararı dokunmayan, insanlığın gelişmesine zararlı ve dünya barışını tehdit eden anlamsız devletçikler, insanoğlunun eski çırpınışlarının zavallı kalıntıları ve yeni fetihler için kaçınılmaz birer av olmaktan öte geçemezler.

Çağdaş devletlerin şekil bulmasında kalıcı tek yaklaşım, büyük birlikler oluşturmaktır. Bu bakımdan, bizim Devlet'imizin de mahvını önleyecek yegâne yol, onu, bütün insan unsurlarımızı **ırk ve din ayırımı gözetmeksizin** kucaklayan, geniş ve sağlam bir temel üstünde yeniden bina etmektir. İşte bu noktada önemli güçlüklerle karşılaşıyo-

ruz. Hıristiyan halklarımız, kendilerini bize bağımlı kılan bağlardan birdenbire kurtuluvermiş olmakla eski efendilerinin yerine geçmeye pek hazır görünmekteler. Özellikle Ermeniler saldırgan bir tutum takındılar. Heyecanlarını yatıştırmak için, içlerinde Devlet'imizin birlikçi ilkelerini içtenlikle benimseyecek olanlarına kamu hizmetlerini açmaktan başka çare yoktur Bizim bütün Hıristiyanlarımızın genellikle biri manevî, öteki siyasî, iki ayrı dini vardır. Bunlardan manevî olanı hükümetimizi hiç bir şekilde ilgilendirmemelidir. Ama siyasî dinleriyle ilgili her husus yakından izlenilmelidir, çünkü bunlar varlığımızla bağdaşmayan, birçok görüşü içermektedir. Bir Paşa'nın Allah'a Musa' nın koyduğu kurallar çerçevesinde ya da Hıristiyanlık usulünce tapınması olgusu, onun hizmetlerinde, bilgi ve beceresinden kendimizi mahrum etmemizi hiç gerektirmez. Ama aynı paşa, ülkemizin birliğini aklından çıkarıp, Bizans İmparatorluğu hülyalarına kapılır, ya da bir Kilikya Krallığı kurulması emeline koşulursa, o zaman sadık bir memur olmaktan çıkar ve yerinden alınması zorunlu olur.

Devletin ve ülkenin herkesin eşitliğine dayandırılan birliği — bendenizce, bütün kamu görevlilerinden beklenilmesi gereken tek nas, tek dogma budur.

Bu bereketli ülkenin ürünlerini hakkıyla devşirebilmek için, Zat-ı Şahaneniz, her şeyden önce adalet çarkının yeniden düzenlenip ıslahına himmet buyurmalısınız. Güç, fakat bir an önce hareketi gerektiren kaçınılmaz bir iş. Bütün vatandaşların can ve mal güvenliği yasal güvence altına alındıktan sonra Hükümet-i Seniyye'nizin vazgeçilmez bir görev sayması gereken ilk tedbir **yollarımızın yapımıdır.** Avrupa ülkeleri kadar demiryoluna sahip olduğumuz gün, Zat-ı Hümayununuz dünyanın en önde gelen bir devletinin başında olmuş olacaksınız.

Bunlardan başka, önemini tariften aciz kaldığımız bir sorun daha var : **Kamu Eğitimi,** yani toplumsal gelişmenin yegâne esası ve her maddî ve manevî büyüklüğün tükenmez kaynağı. Ordu, donanma, devlet yönetimi, hep aynı soruna bağlı. Bu esas temel atılmış olmaksızın, ilerisi için ne güç kazanmak, ne bağımsızlık, ne hükümet, ne de bir gelecek düşünemiyorum. Dinimizin son derece aydınlık, yol gösterici özüne rağmen, bizde genel eğitim çeşitli sebeplerden çok geri kaldı. Sayısız medreselerimiz ve bunların bir işe yaramadan kullanıp durdukları nice kaynak, esaslı bir millî eğitim düzeni kurabilmekliğimiz için gerekli malzemeyi bize sağlıyor. Eğer bu güzel düşünceyi ben ken-

dim uygulamaya bir türlü girişemediysem, araya birçok talihsiz olayın karışıp durmuş olmasındandır. Bu girişimi benim yerime gelecek olanlara vasiyet ederim; daha yararlı ve onurlu olacak bir başka girişim düşünmeleri mümkün değildir.

Biliyorum, Müslümanlarımızın büyük çoğunluğu beni **gâvurluk** ve din düşmanlığı ile suçlayacaklardır. Onları bağışlarım, zira ne duygularımı ne de konuştuğum dili anlayabilemezler. Bir gün gelecek, benim, yani bir **gâvur** ve «dinsiz yenilikçinin», beni türlü suçlamalara boğan yobazlardan daha dindar, daha gerçek bir Müslüman olduğumu idrak edeceklerdir. Maalesef çok geç olacak, ama onların elinde kaçınılmaz bir felâkete sürüklenmekte olan din ve devletin kurtuluşu uğrunda herhangi bir şehitten daha az çabalamamış olduğumu teslim edeceklerdir. Dinî ve beşerî bütün kurumlar için geçerli olan birinci yasa, kendini koruma yasasıdır. Giriştiğimiz bütün ıslahat hareketlerinde bendeniz İslâm'ın korunmasından başka neye hizmet etmeye çabaladım. Ne var ki, kurtuluşu geçmiş önyargılara körükörüne boyun eğmek yerine, bizzat Cenab-ı Hakk'ın İslâm önünde ve yeryüzünün bütün ulusları önünde açtığı aydınlık yollarda aradım.

Zayıf ve titreyen elim artık daha fazla devam etmeme izin vermiyor. Sözlerimi tamamlarken, bütün insanca zaafları çerçevesinde gücü yettiğince iyiyi gerçekleştirmeye çalışmış ve insan kardeşlerini her zaman sevmiş olup, artık sorumluluklarının yükü altında çökerek, vicdanı rahat, dünyayı tam bir teslimiyetle Müslüman olarak terkederken, ruhunu rahman ve rahim olan Yüce Allah'a teslim etmekte bulunan bu sadık bendenizin ölüm döşeğindeki son sözlerini , Zat-ı Şahanenizin göz önüne almak tenezzülünde bulunmanızı istirham ederim.

Fuad
Nis, 3 Ocak 1869

«YÖNETİM SOSYOLOJİSİ» HAKKINDA (*)

Nabi DİNÇER (**)

Ülkemizde idare, özellikle kamu idaresi uzun bir süre idare hukukunun bir bölümü sayılmış ve normatif bilimler okutan yüksek okul ve fakültelerin ders programlarında yer almıştır. İdare ilk olarak TODAİE'nin kuruluşu ile özerk bir niteliğe sahip olduğunu kabul ettirmiş ve o günden bu yana çeşitli eğitim ve araştırma çalışmalarına konu teşkil etmiştir. Elimizde bulunan «Yönetim Sosyolojisi» başlığını taşıyan derleme ile de Türkiye'de kendi türünde ilk adım sayılan bir girişimi gerçekleştirmiş bulunuyor. Sözkonusu derleme yönetim sosyolojisi ile ilgili olarak TODAİE tarafından gerçekleştirilen bir kollokyuma sunulan bildiriler ve bu bildirilerle ilgili tartışmaları içermektedir.

Yönetim sosyolojisi kollokyumuna sunulan tebliğleri üçe ayırmak olanağı vardır.

Birinci türden tebliğler Osmanlı yönetimini, Osmanlı yönetimindeki çağdaşlaşma eğilimlerini ve bugünün Türk köyündeki değişme eğilimleri ile yeni örgütsel yapı özelliklerini ve bu alanda yapılan önerileri, Türk toplumundaki büyüme ile yönetilen ilişkilerini içeriyor.

Bu konuda sunulan ilk tebliğ, son zamanlarda dikkati artan bir ölçüde çeken Osmanlı toplum yapısı ve bu tapının örgütsel alana yansımasını incelemektedir. Tebliğ sahibi, ülkemizde genellikle benimsenen Osmanlı yönetim yapısının Batı'dan farklı olduğu görüşüne itibar etmeyerek, bu yapının «belirgin temel özellikleri Avrupa feodalitesi ile kıyaslandığında pek de ayırıcı sonuçlar ortaya çıkmadığı» yargısını ileri sürmektedir. Tebliğde ilgi çekici bir taraf merkezî bürokrasinin temsilcileri ile yerel «nüfuz grupları» arasındaki ilişkilerin üzerinde durulmuş olmasıdır.

Tebliğ sahibi, toplumları, geleneksel ve modern toplumlar olarak ikiye ayırıyor ve geleneksel toplumlar yönetimlerinin karakteristiklerini

(*) Yönetim Sosyolojisi, Yönetim Sosyolojisi Kollokyumuna sunulan bildiriler. Tartışmalar. TODAİE.

(**) **Nabi DİNÇER.** Eski S.P.D. Araştırma Şubesi Müdürü.

taşıyan Osmanlı yönetiminin ve bu yönetime kaynaklık eden Osmanlı toplumunun Batı toplumlarıyla paralellik içinde bulunduğunu ileri sürüyor.

Bu gruba alınabilecek ikinci tebliğ, «Türk Kamu Bürokrasisinde Modernleşme, Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim» başlığını taşıyor. Tebliğ sahibi, Osmanlı - Türk kamu bürokrasisinde patrimonyal ve yasal-ussal, ussal-üretken özelliklerin bir arada bulunduğunu varsayıyor. Buna dayanarak konuşmacı patrimonyalizmin karakteristiklerini sıralamakta, bunun karşısına yasal-ussal dediği modern kamu yönetiminin karakteristiklerini koymakta, bundan sonra Türk yöneticilerin bu karakteristikleri ne ölçüde içerdiklerini sayısal göstergelerle saptamaya çalışmaktadır. Konuşmacı, bu verilere dayanarak yeninin eskiyi ortadan kaldırmadığına ve her iki değerler sisteminin birarada yaşadığı sonucuna varıyor. Ancak bütün bunları yaparken, bundan önceki tebliğ sahipleri gibi toplumları şematik olarak geleneksel ve modern toplumlar olarak ikiye bölmekte ve örneğin modern toplum tipinin hangi tip olduğunu belirtmemekte, toplumların evrimindeki belirli aşamalara değinmemektedir. Buna göre acaba kapitalizm modern bir toplum tipi midir? Geleneksel toplum tipi feodalizm ile mi sona eriyor? soruları yanıtsız kalıyor. Öte yandan Türk toplumunun hangi etkiler altında «modernleştiği», bunun köklü bir süreç olup olmadığı, «modernleşme»nin türdeşi olarak kullanıldığı izlenimini veren kapitalistleşmenin sağlıklı, bütüncü ve köklü bir süreç olup olmadığına da bir yanıt bulma olasılığı yok.

Bu türe dahil edebileceğimiz üçüncü tebliğde «Kırsal Alanda Değişme ve Yönetim» konusu ele alınmış. Yazar, başlangıçta köydeki tabakalaşma ve toprak dağılımını açıklamakta ve Türkiye'deki köylü ailelerinin küçük üretici olduğunu saptamaktadır. Tebliğinin ikinci bölümünde konuşmacı, Türk köyündeki «sosyal değişme» göstergeleri üzerinde durmaktadır. Kırsal alandaki yerleşme sorunları ve kırsal alan için öne sürülen örgüt biçimleri bu göstergelere dayalı olarak tartışılmaktadır. Bu tebliğde de kapitalistleşme ve feodal kalıntılara karşı savaşım kavramları yerine «sosyal değişme» kavramı oturtulmuş ve böylikle sorun, bir üst yapı sorunu durumuna getirilmek istenmiştir.

Birinci grupta niteleyebileceğimiz dördüncü ve son tebliğ, «Yönetimde büyüme olayı ve yönetilen» ilişkilerini ele almaktadır. Cumhuriyet döneminin başlarında halkın beklentilerinin çok ilkel olduğu, dev-

letin ise bu beklentilere bile cevap veremediği, kapitalistleşme süreci içinde beklentilerin gelişmiş olmasına karşın büyüyen yönetimin türlü bahanelerle bunları karşılamaktan kaçındığı belirtilmektedir.

Kollokyumun ikinci grup tebliğlerini kuramsal ve daha soyut konular oluşturmaktadır. Bunların belli başlıları şunlardır:

«Toplumsal Yapı-Örgütsel Yapı İlişkileri Üzerine Bir Deneme»de konuşmacı, toplumların belli tiplere göre sınıflandırılmasına karşı çıkmakta, örgütsel yapıları birbirlerinden farklı üç aynı tipe indirgemekte, fakat bu tiplerden her birinin tek bir toplumsal yapıyla özdeşlendirilemeyeceğini ileri sürmektedir.

Bu gruptan ikinci tebliğ, «Yönetimin Sosyolojik Anlamı ve Çağdaş Sanayide Görünümü» başlığını taşımaktadır. Konuşmacı, yönetim sürecinin sosyolojik açıdan bir egemenlik ilişkisi olduğunu ileri sürmekte, büyük işletmelerin bu gerçeği yansıttığını ve bunun zorunlu bir toplumsal öge olduğunu belirtmektedir.

Gene bu gruptan üçüncü tebliğin konusunu «Toplumsal Yapı İçinde Örgütler» oluşturuyor. Tebliğde örgüt tanımlanmakta ve öteki gruplardan ayırd edilmektedir. Bunu izleyen bölümde konuşmacı, örgüt olayını toplumsal yapı içine yerleştirmeye çalışmakta ve örgütleri toplumsal yapı içindeki işlevlerine göre sınıflandırmaktadır. Konuşmacı, sonuç olarak örgütlerin sosyolojik bakımdan incelenmesinde yöntembilimsel öneriler sunmaktadır.

Bu gruptan son tebliğ «Örgüt İçi Gruplar ve Çatışma» başlığı altında sunulmaktadır. Tebliğde örgüt yapısı, onu oluşturan gruplar arasındaki çatışma ve dayanışma davranışları bakımından incelenmektedir. Ancak örgüt dinamiğinin bütününü bu ögelerin oluşturmadığı, örgütlerin değişmesinin toplumsal yapıdan soyutlanamayacağı belirtilmektedir.

Üçüncü grup olarak tanımlayabileceğimiz grupta yalnız bir tebliğ bulunmaktadır. Bu tebliğ, kapitalist dünya sistemi içindeki ilerlemiş kapitalist ülkelere özge bir gelişmeyle, yani tekelci kapitalizmle ilgili olarak «Çokuluslu Şirketleri ve Yönetsel Örgütlenmeyi» konu olarak ele almaktadır. Burada bir noktaya değinmeden geçmek istemiyorum. Tebliğde tekelci kapitalizmden sözediliyor ve kapitalizmin son aşaması olarak «tekelci kapitalizm» sunulmak isteniyor gibi bir izlenim elde ediliyor. Oysa tekelci kapitalizm bugün tekelci devlet kapitalizmine dönüş-

müş bulunmakta ve tekelleşme devletlerin özendirmesi ile güçlenip yaygınlaşmakta ve devletlerarası, devletlerüstü örgütleşmelere girişmektedir. Tebliğde günümüz çokuluslu şirketlerini denetim ve planlama etkinliklerinin sınır tanımazlığı açıklanıyor ve bu tür şirketleri tekelleşme sürecinin ortaya çıkardığı yargısına varılıyor. Tebliğde bunun yanı sıra çokuluslu şirketlerin yönetim teknolojisinde haberleşme ve bilgi sayım tekniklerinin büyük rol oynadığı, bu tür dev şirketlerin kendi finansman kaynaklarını yarattıkları öne sürülüyor. Son olarak çokuluslu şirketlerin tüm demokratik yönetim ilkelerini çiğnediğini, denetim çevresini alabildiğine genişlettiğini, merkezî bir büyük şefe tam bir bağımlılığı simgelediği anlatılmaktadır.

Yönetim sosyolojisi alanında yapılan çalışmaları derleyen bu yayın, ileri bir adımı simgelemektedir. Bununla beraber bir-iki tebliğ dışında bütün tebliğlerin genellikle burjuva yazarlardan kaynaklanması, tarihin ve toplumbilimin açıklanma ve yorumlanmasında burjuva görüşleri yansıtması, hatta pek seyrek olarak başvurulan marksist yaklaşımı da çarpıtması bakımından eleştirilebileceği düşünülebilir.

DÜZELTME :

3'üncü sayıda yayınlanan Y. Tezel'in **«Anadolu Toplumsal Kuruluşlarının Eklemleşmesi Açısından Osmanlı - Osmanlı Öncesi İlişkisi»** adlı makalesinde aşağıdaki dizgi hataları mevcuttur; yazardan ve okuyuculardan özür dileriz.

s. 24 satır 23, basılmış olan: **«ödenemeyince, Duyun-u Umumiyesini hatırlatırcasına».** Doğrusu: **«ödenemeyince, Osmanlı Duyun-u Umumiyesini hatırlatırcasına».**

s. 25 satır 13, basılmış olan: **«bir «devletçi» Selçuklu toplumsal yapısı - tımar'ı arasında».** Doğrusu: **«bir «devletçi» Selçuklu toplumsal yapısı - ikta'sı ile bir «devletçi» Osmanlı toplumsal yapısı - tımar'ı arasında».**

AMME İDARESİ DERGİSİ

CİLT 10 SAYI 3 EYLÜL 1977

MAKALELER

Örgüt Analizi Tekniği — Kenan SÜRGİT

Örgütlerin Analizi — Michel CROZIER - Çev. Alper TOPÇUOĞLU

Türkiye'de Kamu Görevlilerinin Yabancı Dil Sorunları — Cemil CEM

Kamu Kuruluşları ve Bilgisayar — Necdet BULUT

Yüksek Mahkeme Yargıçlarımızın Toplum Kimlikleri Üzerine Bazı Veriler — Artun ÜNSAL

Türkiye'de Yıkım (Afet) Olayları Karşısında Önlemler ve Örgütlenmeler — Cevat GERAY

Dış Birikimler ve İşçi Yatırım Ortaklıkları — H. Sami GÜVEN

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDAN ÖZETLER,
YASALAR, TÜZÜKLER, YÖNETMELİKLER,
YENİ YAYINLAR

AMME İDARESİ DERGİSİ YILDA DÖRT KEZ TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ'NCE YAYINLANIR.

SAYISI 20 TL. BİR YILLIK ABONE ÜCRETİ 60 TL.

HER TÜRLÜ YAZIŞMA İÇİN :

TODAİE, 1. Cadde Yücetepe ANKARA

AMME İDARESİ DERGİSİ

CİLT 10 SAYI 4 ARALIK 1977

MAKALELER

Kamu Yönetimi Enstitü ya da Okullarının Yapısı ve Görevleri — François GAZIER

Türkiye'de Kamusal Hizmet İçi Eğitim ve Değerlendirilmesi Çalışmaları — Doğan CANMAN

Devlete Bağımlı Çalışanlar ve Ücretler — Alper TOPÇUOĞLU

Disiplin Cezaları — Kemalettin ALİKÂŞİFOĞLU

Örgütsel Oluşum ve İşlev Arayışı : Tübitak Olayı — Ergun TÜRKCAN

Yıkım Olaylarında Kurtarma, İlk Yardım, Konutlandırma ve Yerleşme Önlemleri — Cevat GERAY

Siyasal Haberleşme ve Karar Verme — Oya TOKGÖZ

Türkiye'de İş ve Meslek Alanında Kadının Durumu ve Üniversite Öğrencilerinin Mesleklerle İlgili Tutumları — Oya ÇULPAN

KİTAP İNCELEMESİ
Endüstri İlişkileri Nusret EKİN, — Mesut GÜLMEZ

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDAN ÖZETLER,
YASA, TÜZÜK, YÖNETMELİKLER,
YENİ YAYINLAR

AMME İDARESİ DERGİSİ YILDA DÖRT KEZ TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ'NCE YAYINLANIR.

SAYISI 20 TL. BİR YILLIK ABONE ÜCRETİ 60 TL.

HER TÜRLÜ YAZIŞMA İÇİN :

TODAİE, 1. Cadde Yücetepe ANKARA

KATKIDA BULUNACAKLARA DUYURU :

«Toplum ve Bilim», toplumla ilgili tüm konularda yazı kabul etmektedir. Yazıların, Prof. Sencer Divitçioğlu, İktisat Fakültesi, Üniversite, İstanbul adresine ve daktilo ile yazılmış olarak iki kopya halinde gönderilmesi rica edilir. Yayın kurulu gönderilen yazıları basıp basmamakta ya da yazarlardan gerekli gördüğü değişiklikleri istemekte serbesttir. Basılmayan yazılar geri gönderilir, basılan yazılara telif ücreti ödenmez.

Yazarlardan aşağıdaki hususlara dikkat etmeleri beklenmektedir.

1) Zikredilen eserler, alfabetik sıraya göre yazının sonundaki başvurmada gösterilmelidir. Metin içindeki atıflar, örneğin, Akdağ (1974), (Akdağ 1974), yada (Akdağ, 1974, s. 43 - 45) şeklinde ifade edilmeli, aynı yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, Akdağ (1974A), Akdağ (1974B) diye ayırdedilmelidir. Başvurmada şu yöntem kullanılır.

Akdağ M. (1974) : **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,** Cem Yayınevi, İstanbul.

Kaldor, N. (1976) : «Inflation and recession in the world economy», **Economic Journal,** December.

2) Gereksiz dipnotlardan mümkün olduğu ölçüde kaçınılmalıdır. Dipnotlar metnin sonunda ayrı bir sayfa olarak düzenlenmelidir.

3) Metinde tablolar varsa, bunlar numaralanmalı ve başlıkları dikkatle konmalıdır. Örneğin: Tablo 3 : 1923 - 1975 Dönemi Dış Ticaret Değerleri. Ölçü birimleri, endekslerin temel yılları ve tabloların kaynakları mutlaka belirtilmelidir. Matematik kullanan yazarlardan, gerekli gördükleri matematiksel kanıtları metin sonunda bir ek'te göstermeleri ve ana metni matematik bilmeyen okuyucuların da anlayabileceği şekilde düzenlemeleri beklenmektedir.

4) Makale yazarlarından, yazıların 100 kelimeyi geçmeyen bir özetini (abstract) Türkçe ve bir yabancı dilde (İngilizce, Fransızca, Almanca, vs.) göndermeleri ayrıca rica edilir.

MAKALELER

Nedim GÜRSEL : Thomas Münzer, Şeyh Bedreddin, Nâzım Hikmet

TEKELİ - MENTEŞ : Türkiye'de holdingleşme ve holding sistemlerinin mekanda örgütlenmesi

Baykan SEZER : Türk toplum tarihi tartışmaları

Şükran KURDAKUL : Ahmet Hamdi Tanpınar üzerine

İlber ORTAYLI : Osmanlı toprak düzeninin kaynakları

Jale Parla : Byron, Lamartine ve doğu

Mete TUNCAY : Atatürk'e nasıl bakmak

İLETİŞİ

Toktamış ATEŞ : Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı? Bir öneriye yanıt

Rasih Nuri İLERİ : Bir risale hakkında

Korkut BORATAV : Eski değerler ve eski sömürü düzeni oranı üzerine

BELGELER

Şükrü HANİOĞLU : Ali Cevdet'in bir risalesi: İş ücreti ve işsizlik buhranı

Engin D AKARLI : Tanzimat dönemiyle ilgili bir belge : Fuad Paşa'nın siyasî vasiyyetnâmesi

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Nabi DİNÇER : «Yönetim sosyoljisi» hakkında

40 TL.